

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

На принципах соціалістичного народовладдя

Тарас Григорович Шевченко — революційний демократ, мислитель, борець

Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією

Політика українізації в 20—30-х роках : історія, проблеми, уроки

Сторінки біографії Андрія Хвилі

Є. Б. Бош

З історії народного руху за тверезість

3'89

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярko.

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*
Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*
Коректор *В. С. Гладка*

Здано до набору 12.01.89. Підп. до друку 27.02.89.
БФ 37563. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,72. Обл. вид.
арк. 16,18. Тираж 4805 пр. Зам. 09-6. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги,
252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (336),
март, 1989. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма
при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г.
Выходит ежемесячно (На украинском языке). Главный
редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова
думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4.
Киевская книжно-журнальная типография научной книги.
252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (336)

БЕРЕЗЕНЬ 1989

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Курсом оновлення соціалізму

Шевченко В. С. На принципах соціалістичного народовладдя 3

До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Сергієнко Г. Я. Тарас Григорович Шевченко — революційний демократ,
мислитель, борець 13
Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський 26

* * *

Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської
України з Радянською Росією (1919—1920 рр.) 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Лозицький В. С. Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проб-
леми, уроки 46

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

Горак В. С. Критика буржуазних трактувань ролі трудящого селянства Украї-
ни у боротьбі за перемогу Жовтневої революції та захист її завоювань
(1917—1920 рр.) 55

* * *

Гошуляк І. Л. 70-річчя III з'їзду КП(б)У 67

Король І. Ф. (*Ужгород*). Солідарність комуністів Країни Рад та Угорщини
в революційній боротьбі (1918—1919 рр.) 76

Трибуна молодого автора

Кравченко П. М. (*Вінниця*). З досвіду партійного керівництва інтернаціона-
лістським вихованням трудівників новобудов України (1928—1937 рр.) 84

Русіна О. В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії 91

Копилов С. А. (*Кам'янець-Подільський*). Робітнича молодіжна спілка Бол-
гарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944—1947 рр.) 100

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Гайдуков Л. Ф. Тема 10. XXVII з'їзд КПРС — з'їзд стратегічних рішень.
Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, зміцнення
миру на землі. Прийняття нової редакції Програми КПРС 105

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі 115

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- Котляр М. Ф. Іларіон, Никон, Нестор 122

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

*Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської
війни на Україні*

- Є. Б. Бош 133

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Широков А. І., Найман О. Я. З історії народного руху за тверезість . . . 136

НАШ КАЛЕНДАР

- Фрис В. Я. (Львів). 425-річчя видрукування першої російської книги 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Пономаренко Г. Я. (Донецьк), Беспалов М. Є. (Донецьк). Г. П. Ерхов.
О принципах партийного труда. Действенность партийных поручений:
опыт и проблемы 148
- Байраківський А. І. Сумська область в период Великой Отечественной
войны 1941—1945 150
- Горпинюк І. Д. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ).
В. М. Даниленко. Сотрудничество СФРЮ со странами — членами СЭВ 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Григорович В. Г. Всесоюзна наукова конференція «Історія Великого
Жовтня: нові підходи» 153
- Тригуб П. М. (Миколаїв), Хаєцький О. П. (Миколаїв). Республіканська
науково-практична конференція «Актуальні проблеми дослідження біографій
пролетарських революціонерів» 154
- Дзюба О. М. Відзначення 350-річчя Кременецької граматики 155
- Ковальський М. П. (Дніпропетровськ), Кулаківський П. М. (Дніпро-
петровськ). Перші наукові читання в пам'ять професора Д. Л. Похилевича . . . 157
- Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації Ф. Г. Турченком 157
- Горбул О. Д. Вшанування доктора історичних наук, професора М. Я. Вар-
шавчика у зв'язку з його 70-річчям 158

Курсом оновлення соціалізму

В. С. Шевченко,
член Політбюро ЦК Компартії України,
Голова Президії Верховної Ради УРСР

На принципах соціалістичного народовладдя

У статті члена Політбюро ЦК Компартії України, Голови Президії Верховної Ради Української РСР В. С. Шевченко розкривається зміст перебудови в Радах народних депутатів, зокрема у верхньому ешелоні органів влади, в рамках здійснюваної у країні відповідно до настанов XIX Всесоюзної конференції КПРС реформи радянської політичної системи, створення соціалістичної правової держави.

У неділю, 26 березня 1989 р. відповідно до постанови Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, прийнятої на її позачерговій дванадцятій сесії, відбудуться вибори народних депутатів СРСР. Це — перші після XIX Всесоюзної партконференції вибори до найвищих органів державної влади СРСР, які проходять у умовах реальної демократизації радянського суспільства, забезпечення повновладдя Рад, створення соціалістичної правової держави.

Як відомо, вибори до органів влади завжди були важливою подією в суспільно-політичному житті нашої країни. Але проходили вони формально, заорганізовано, в умовах, так би мовити, звуженої демократії.

Торкнувшись своїм благодатним крилом багатьох сторін сьогоденної дійсності, свіжий вітер перебудови вніс живий струмінь і у виборчу практику. Першим кроком до її оновлення став експеримент, проведений в ході виборів до місцевих Рад у 1987 р. Він переконливо продемонстрував зацікавленість трудящих у справжньому, реальному виборі серед альтернативних кандидатур, коли з виборчої процедури усуваються заорганізованість і формалізм. Є, таким чином, підстави стверджувати, що до нинішніх виборів народних депутатів радянські люди йдуть збагачені певним досвідом нової виборчої практики і, як показує весь хід передвиборчої кампанії, сповнені прагнення провести їх на високому організаційному і політичному рівні.

Це тим більш важливо, що нинішні вибори є незвичайними. Їх особливість, з одного боку, полягає в тому, що вони пройдуть на нових принципах, на основі нового Закону про вибори народних депутатів СРСР, який, за словами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР М. С. Горбачова на дванадцятій сесії Верховної Ради, «... являє собою в повному розумінні цього слова радикальне оновлення нашої виборчої системи»¹. З іншого боку, докорінно змінилася політична й ідеологічна обстановка в країні, самі органи нашої влади будуть принципово іншими, ніж дотепер. Кардинально оновлюється їхня структура, розширюються повноваження, нових якостей набувають функції, що, безумовно, внесе суттєві корективи і до змісту, стилю та методів їхньої практичної діяльності.

Насамперед це стосується найвищого органу державної влади. Без перебільшення можна сказати, що З'їзд народних депутатів СРСР, обрана з його складу постійно діюча Верховна Рада, представництво

¹ Рад. Україна.— 1988.— 30 листоп.

в ній громадських організацій, Комітет конституційного нагляду, які приходять на зміну попереднім найвищим органам державної влади, — це, по суті, якісно новий крок у розвитку соціалістичного народовладдя, радянської державності на основі демократизації і самоврядування народу. В цьому й полягає неминуще значення XIX Всесоюзної конференції КПРС, смисл рішень, прийнятих на дванадцятій сесії Верховної Ради СРСР.

Звичайно, після сесії пройшло не так уже й багато часу. Тому робити кардинальні висновки чи далекосяжні прогнози ще рано. Та вже тепер ясно: зміни і доповнення Конституції СРСР, новий виборчий закон відіграють видатну роль у здійсненні загальної програми революційних перетворень у нашому суспільстві. Адже справа не тільки в тому, що вони вивели наше суспільство на безпосередню практичну роботу по здійсненню політичної реформи, а й у тому, що й нова виборча практика, і введення в дію нової структури, запровадження принципів організації діяльності найвищого ешелону влади дозволяють істотно розширити повноваження і можливості всіх ланок Рад, піднести їх роль і значення як виразників волі трудящих.

Найперше і найголовніше, на чому ми можемо тепер зосередити основні зусилля, — це поглиблення тих рис, тих якостей, які з самого початку були властиві радянській організації влади, надавали їй самобутнього й унікального характеру, визначали її сутність як оптимальної форми соціалістичної державності і демократії, здатної, за словами В. І. Леніна, полегшувати трудящим «... можливість самим влаштовувати державу і управляти нею всіляко, як тільки можна»².

У чому ж Володимир Ілліч вбачав цю здатність? По-перше, в представницькому характері Рад, що дає масам можливість у будь-який час обирати і відкликати своїх представників. По-друге, в тому, що Ради вільно об'єднуються на засадах демократичного централізму в єдину систему органів влади, або, як казав В. І. Ленін, «...в єдину, федеральним союзом скріплену, загальнодержавну Радянську владу»³. І, нарешті, в тому, що Ради зосереджують у своїх руках не тільки законодавчу владу і контроль за виконанням законів, а й безпосереднє здійснення законів через усіх членів Рад (депутатів), з метою поступового переходу до виконання функцій законодавства і управління державою всім трудящим населенням⁴.

Отже, основна мета реформи представницьких органів влади — повернутися до витоків радянського будівництва, до основоположних ленінських ідей, сформульованих вождем Жовтня на основі аналізу першого досвіду Рад і найбільш повно реалізованих у Конституції РСФРР 1918 р. й Програмі РКП(б) 1919 р. Варто також нагадати, що поєднання в Радах влади і управління, участь депутатів не тільки в прийнятті рішень, а й в організації їх виконання та контролі були результатом творчості народу і обґрунтовані В. І. Леніним з урахуванням досвіду Паризької Комуни, були всесвітньо-історичним кроком у порівнянні з буржуазним парламентаризмом. Ще одну докорінну перевагу Рад підтвердило саме життя — їх органічний зв'язок з трудовими осередками суспільства, з його соціально-професійним складом, що має винятково важливе значення з точки зору їх ролі в керівництві економікою.

Зрозуміло, що ленінськими настановами у питаннях радянського будівництва наша партія і держава керувалися, чи принаймні прагнули керуватися, й раніше. Для ілюстрації можна було б зіслатися на цілий ряд директивних документів та нормативних актів. Однак ра-

² Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 246.

³ Ленін В. І. Про демократизм і соціалістичний характер Радянської влади // Там же. — Т. 36. — С. 452.

⁴ Див.: Там же.

дьянська політична система тривалий час пристосовувалася не до організації суспільного життя на демократичних засадах, а передусім до виконання адміністративних вказівок і розпоряджень. Радам же, які за Конституцією були й залишаються політичною основою цієї системи, відводилася другорядна роль органів, які формально схвалювали й затверджували заздалегідь вироблені рішення, мало що в них змінюючи. Це й призвело до того, що органи влади почали втрачати свої безпосередні функції.

Одним з проявів цього стало фактичне безсилля влади перед відомчим диктатом, тиском міністерств, інших органів управління, які, дбаючи лише про розвиток відповідних галузей, роками ігнорували місцеві інтереси, часто навіть не вважаючи за потрібне інформувати Ради та виконкоми про свої дії на їхніх територіях. У цій нерівній боротьбі Чернівецькій міській Раді, наприклад, мало допомогла відома конституційна формула про те, що виборні органи влади покликані забезпечувати комплексний економічний і соціальний розвиток на своїй території. Міністерства й відомства, використовуючи без дозволу міськвиконкому готову інфраструктуру, розпочали будівництво там одинадцяти промислових об'єктів, в яких, на думку Ради, взагалі не було потреби. Значно більшого ефекту можна було добитися шляхом реконструкції і технологічного переоснащення діючих підприємств і при цьому не лише одержати ту додаткову кількість продукції, яку могли дати нові заводи, а й скоротити число робочих місць, перемістивши вивільнених людей у сферу послуг і на спорудження об'єктів соціально-культурного призначення.

На грудневому (1988 р.) Пленумі ЦК Компартії України наводилися факти про те, що центральні «хімічні» відомства без згоди місцевих Рад розмістили підприємства фірми «Синтез» у Криму, який є всесоюзною здравницею.

Надмірна централізація і суто відомчі інтереси призвели до перекосів і диспропорцій у соціально-економічному розвитку територій. Труднощі з житлом, об'єктами соцкультпобуту, водопостачанням, забрудненість повітря почали нагромаджуватися в Одесі, Кіровограді, Кривому Розі, Черкасах, на Донеччині. Таких прикладів, а взяті разом вони вже свідчать про певну і, відверто кажучи, неприємну закономірність, можна було б назвати багато.

Та справа не тільки в цьому. З утратою Радами своїх функцій виявилася практично виключеною з політичної системи її головна дійова особа — народ. Тому зрозуміло, що зміна становища на користь Рад з усього комплексу проблем є одним з невідкладних завдань радикальної реформи в політичній сфері, визначених ХІХ Всесоюзною конференцією КПРС.

Що ж нового, такого, що відповідає б потребам перебудови, вносить реформа в діяльність Рад? Без відповіді на таке запитання важко усвідомити і складність цього завдання, і суть майбутніх змін.

Оснзний принцип оновлення Рад був, як відомо, чітко сформульований ХІХ Всесоюзною партконференцією. Так, жодне державне, господарське чи соціальне питання не може вирішуватися поза органами влади. Політика партії — економічна, соціальна, національна — повинна здійснюватися насамперед через Ради народних депутатів як органи народовладдя. Це і є не що інше, як реалізація конституційного статусу Рад і визначеної на XXVII з'їзді партії програмної постанови про дальше зростання ролі та відповідальності органів влади в забезпеченні комплексного економічного й соціального розвитку регіонів, самостійному вирішенні завдань місцевого значення, в координації і контролі за діяльністю підприємств та організацій, що знаходяться на їх території.

Ці ідеї і дістали свій вияв у змінах та доповненнях до Конституції СРСР, де суттєво відредаговано наявні і введено цілий ряд нових

статей, що чітко й однозначно регламентують нову роль Рад народних депутатів в умовах перебудови. Так, нова конституційна стаття (93-тя) проголошує, що «Ради народних депутатів безпосередньо і через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського й соціально-культурного будівництва, приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за проведенням рішень у життя»⁵.

Відомо, що аналогічні норми щодо повноважень Рад на своїх територіях проголошувалися конституційною статтею (146-ою) і в попередній редакції. Однак тепер нова роль органів влади передбачає і реальні можливості та тверді гарантії реалізації закріплених у законі повноважень. Зокрема, чіткіше окреслено функції Рад і відповідних, у тому числі й вищестоящих, органів управління по керівництву галузевим будівництвом і розвитком відповідних територій. Виняткове значення має висунуте ХІХ партконференцією завдання створити такі економічні умови, які давали б можливість зміцнити самостійність і відповідальність Рад у розв'язанні проблем комплексного економічного й соціального розвитку підвідомчих територій. Що це означає? Ради повинні мати стабільні, засновані на довгострокових нормативах, джерела доходів. Мають збільшуватися відрахування до їхніх бюджетів від усіх підприємств і господарських організацій, незалежно від відомчої підпорядкованості останніх. Ради мають повністю контролювати місцеву промисловість, нагромаджувати кошти для розв'язання насущних питань, поліпшення життя населення, захисту навколишнього середовища тощо. Розширяться матеріально-фінансові можливості Рад. Цьому великою мірою має сприяти прийняття союзного Закону про місцеве самоврядування і місцеве господарство, який забезпечить органам державної влади правові гарантії з тим, щоб вони діяли на принципах самоуправління, самофінансування.

І, нарешті, строго декретоване посилення демократичних засад у діяльності органів влади, про що свідчить нова редакція статті 94-ї Основного Закону. У ній сказано, що діяльність Рад народних депутатів будується на основі колективного, вільного, ділового обговорення і розв'язання питань, на основі гласності, регулярної звітності виконавчих, розпорядчих та інших створюваних Радами органів перед ними та населенням, залучення громадян до участі в їх роботі. Причому Ради і створювані ними органи зобов'язані враховувати громадську думку, виносити на обговорення громадян найважливіші питання загальнодержавного й місцевого значення, систематично інформувати їх про свою роботу та прийняті рішення.

Слід наголосити, що цей, особливо важливий пункт, який теж значно розширено у порівнянні з попередньою редакцією, зводить на нову правову основу можливості контролю з боку виборців, усіх трудящих за діяльністю свого представницького органу, того ефективного народного контролю «знизу», якого настійно домагався В. І. Ленін.

У нашій республіці, наприклад, протягом останнього часу чимало Рад та їх виконкомів, зокрема, в Києві і Харкові, а також у Львівській, Черкаській, Тернопільській, Хмельницькій та інших областях почали дедалі ширше практикувати попереднє обговорення в трудових колективах і за місцем проживання населення проектів доповідей та рішень Рад, заслуховування звітів керівних працівників виконавчих комітетів, їх відділів і управлінь, проведення днів «відкритого листа», зустрічей за «круглим столом» тощо. Стали більше прислухатися до думки виборців з питань розміщення нових виробничих об'єктів, при вирішенні соціально-побутових та екологічних проблем тощо. Отже, таке широке трактування новим законодавством демократичних засад

⁵ Рад. Україна.— 1988.— 3 груд.

у діяльності органів влади є, власне, своєчасною відповіддю на давно назрілі потреби практики.

Треба сказати, що ленінським настановам відповідає і чітко окреслена в нових законах ідея єдності органів влади, відповідності їх побудови й діяльності принципам демократичного централізму у кращому розумінні цього поняття. Як сказано в статті 89-й Конституції СРСР, Ради народних депутатів — З'їзд народних депутатів і Верховна Рада СРСР, З'їзди народних депутатів і Верховні Ради союзних та автономних республік, місцеві Ради народних депутатів — крайові, обласні, автономних областей, автономних округів, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські — становлять єдину систему представницьких органів державної влади. Вона забезпечується єдиною основою обрання Рад усіх ланок, єдиними формами й методами їх діяльності, спільними демократичними засадами, на яких ґрунтується ця діяльність. Причому кожна Рада на своїй території виступає частинкою верховної влади. На загальносоюзному та республіканському рівнях найвищою ланкою управління будуть з'їзди народних депутатів, яким належить відродити іншу важливу особливість Рад — поєднання в них одночасно державних органів і масових організацій населення.

Багато що міняється в самій організації роботи Рад усіх ступенів. Зростає роль сесій, постійних комісій, депутатів. Усуваються парадність і паралелізм у роботі, можливості апарату виконавчого органу підмінити представницький орган, яким є Рада. Депутатам створюються всі умови для критичного, ділового аналізу актуальних проблем соціально-економічного розвитку, впливу на кардинальне поліпшення стану справ у господарюванні та управлінні.

Колегіальність у розв'язанні ключових державних проблем, підконтрольність влади знизу догори — все це покликане створити надійні перепони відхиленням від принципів народовладдя. Це, в свою чергу, дасть можливість забезпечити необоротність, поступальність у здійсненні перебудови.

Найсуттєвіші зміни та доповнення передбачається здійснити у найвищому ешелоні органів державної влади. Замість колишньої структури — Верховної Ради СРСР та її Президії — встановлено чотириланкову структуру. Це — З'їзд народних депутатів СРСР, Верховна Рада СРСР, Президія Верховної Ради СРСР і Голова Верховної Ради СРСР. За таким же принципом будуватимуться верховні органи союзних та автономних республік, що має дістати законодавче закріплення в їхніх конституціях.

Віднині, проголошує Конституція Союзу РСР, найвищим органом державної влади є З'їзд народних депутатів СРСР. Це — новий представницький орган, раніше відсутній у нашій державній практиці.

З'їзд очолюватиме єдину систему Рад народних депутатів в СРСР. Інтереси всіх верств соціалістичного суспільства в ньому представлятимуть 2250 народних обранців. Чергові засідання З'їзду проводитимуться один раз на рік. Крім того, можливе проведення позачергових засідань З'їзду. Конституція надає компетенції З'їзду народних депутатів СРСР всеохоплюючого характеру. Він буде вирішувати найважливіші конституційні, політичні та соціально-економічні питання життя суспільства.

Разом з тим у Конституції фіксується норма про те, що ряд питань розв'язуватиметься виключно на З'їзді народних депутатів СРСР. До них належать найбільш значні аспекти державного керівництва: прийняття Конституції СРСР і внесення до неї змін, визначення основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, прийняття рішень з питань національно-державного устрою, затвердження перспективних державних планів, найважливіших загальнодержавних програм

економічного і соціального розвитку, прийняття рішень про проведення всенародного голосування (референдуму).

На З'їзді також вирішуватимуться й деякі питання, пов'язані з формуванням найвищих органів Союзу РСР. Зокрема, таємним голосуванням обиратимуться Верховна Рада СРСР, Голова Верховної Ради СРСР, буде проводитися затвердження Голови Ради Міністрів, формуватиметься Комітет конституційного нагляду СРСР і т. д.

По-новому визначаються функції Верховної Ради СРСР. Тепер це постійно діючий законодавчий, розпорядчий і контрольний орган державної влади.

Верховна Рада СРСР, на відміну від нинішньої, буде безперервно працюючим органом, підкреслюється в новій статті (112-й) Конституції СРСР. Двічі на рік вона збиратиметься на весняну і осінню сесії, що працюватимуть не кілька днів, як раніше, а, як правило, три—чотири місяці. Це дасть депутатам можливість глибше вникати в суть питань, залучати до їх обговорення спеціалістів народного господарства, вчених.

Відомо, що досі суспільні відносини у нас регулювалися, як указами, Указами Президій Верховних Рад, постановами Рад Міністрів, різними інструкціями. Їх набралось стільки, що користуватися ними стало практично неможливо. Нині центр ваги всієї законодавчої діяльності перенесено у Верховну Раду СРСР. Закони, як це й належить демократичному суспільству, будуть вироблятися на основі зіставлення різних думок, позицій, точок зору — гласно, відкрито, після широкого всенародного обговорення. Досить конкретним змістом наповнені і розпорядчі та контрольні функції Верховної Ради.

Верховна Рада складається з двох однакових за своїм складом рівноправних палат: Ради Союзу та Ради Національностей. Рада Союзу обиратиметься на З'їзді з числа народних депутатів СРСР від територіальних виборчих округів і народних депутатів від громадських організацій з урахуванням чисельності виборців у союзних республіках або регіонах. Рада Національностей обиратиметься таким же чином від національно-територіальних виборчих округів і народних депутатів від громадських організацій за нормами: 11 депутатів від кожної союзної республіки, 4 — автономної республіки, 2 — автономної області і один депутат від кожного автономного округу. З'їзд щорічно оновлюватиме п'яту частину складу обох палат.

Принципово мають змінитися функції палат. Вони зосередять свою діяльність на розгляді насамперед властивих кожній з них питань. Скажімо, Рада Союзу, яка відображає загальнонародні інтереси, займеться проблемами соціально-економічного розвитку і державного будівництва, що мають загальне для всієї країни значення; прав, свобод і обов'язків радянських громадян; зовнішньої політики; оборони і державної безпеки СРСР. Щодо Ради Національностей, яка представляє всі національно-державні та національно-адміністративні утворення країни, то предметом її постійного піклування буде соціально-економічний розвиток республік, автономних областей і округів; розквіт національної культури й інтернаціональне виховання; забезпечення національної рівності, інтересів націй, народностей і національних груп у поєднанні із загальними інтересами суспільства; вдосконалення законодавства, що регулює національні відносини.

Органічною частиною механізму вищої влади залишається Президія Верховної Ради СРСР. Однак її функції істотно змінюються. З органу, що відповідно до статті 119 Основного Закону виконував роль найвищого органу державної влади країни в період між сесіями Верховної Ради, вона стає органом, покликаним організувати роботу З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР.

Разом з тим, Президія Верховної Ради СРСР, як і раніше, буде виконувати ряд важливих функцій — розв'язувати питання громадян-

ства СРСР, нагороджувати орденами і медалями СРСР, здійснювати особливі повноваження, конкретно визначені в Конституції: наприклад, оголошувати надзвичайний стан в окремих місцевостях або по всій країні із запровадженням у разі необхідності особливих форм управління. Таким чином, за Президією Верховної Ради СРСР закріплено компетенцію організуючого центру верховного органу державної влади.

Внесено якісно нові елементи в організаційну структуру місцевих Рад. Відповідно до Конституції СРСР президії вперше створюватимуться і в місцевих органах державної влади. Тепер роботу крайових, обласних, автономних областей, автономних округів, районних, міських, районних у містах Рад народних депутатів будуть організувати їх постійно діючі президії, очолювані головами Рад, а в міських (міст районного підпорядкування), селищних і сільських Радах — голови цих Рад. Це буде мати вирішальне значення для повного виводу Рад від опіки їх виконавчих органів.

Вперше до Конституції СРСР введено положення про Голову Верховної Ради СРСР, який обирається З'їздом народних депутатів з числа депутатів. Голова Верховної Ради СРСР є найвищою службовою особою Радянської держави і представляє СРСР всередині країни і в міжнародних відносинах. Він зв'яже воедино роботу З'їзду народних депутатів СРСР, Верховної Ради СРСР та її Президії. Головний зміст його діяльності становитиме координація роботи цих органів і здійснення представницьких функцій. Зокрема, на Голову Верховної Ради СРСР покладається здійснення загального керівництва підготовкою питань, що підлягають розглядові З'їздом народних депутатів СРСР і Верховною Радою СРСР. Йому надано право подавати З'їзду народних депутатів СРСР і Верховній Раді СРСР доповіді про становище країни, головні питання внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечення обороноздатності та безпеки СРСР. Такі доповіді стануть важливою формою проведення в життя політики партії в рамках Радянської Конституції.

Голова Верховної Ради СРСР обиратиметься на строк повноважень З'їзду, але не більше як на два строки підряд. Закріплюється принцип його підзвітності З'їздові народних депутатів СРСР і Верховній Раді СРСР.

Новий орган у державній системі, який не має аналогів у радянській історії — Комітет конституційного нагляду СРСР. Він обиратиметься безпосередньо З'їздом народних депутатів СРСР строком на 10 років, але не з числа депутатів. Конституція СРСР передбачає, що членство в цьому адміністративно-контрольному органі несумісне з мандатом народного депутата.

Конституційний нагляд є необхідним атрибутом демократичної системи. У складі комітету — спеціалісти у галузі політики і права, які при виконанні своїх обов'язків будуть незалежними. Це положення забезпечує гарантії неупередженості Комітету при розв'язанні питань, що належать до його компетенції. Завдяки заснуванню нового органу з'являється можливість посилити нагляд за конституційністю актів найвищих органів державної влади і управління вже при розробці проектів законів СРСР, які підлягають розглядові З'їздом, а також проектів актів Верховної Ради СРСР та її палат.

Комітет здійснюватиме експертизу та оцінку цих проектів з точки зору їх відповідності Конституції СРСР, а щодо актів Верховної Ради СРСР та її палат — їх відповідності й законам, прийнятим З'їздом.

Треба мати на увазі, що у сферу компетенції Комітету увійде й оцінка конституційності законів, прийнятих у минулі роки. Його повноваження пов'язані також із забезпеченням відповідності конституцій і законів союзних республік та постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, Рад Міністрів союзних республік.

Крім того, в необхідних випадках, з власної ініціативи або за

поданням відповідних органів Комітет робитиме висновки про відповідність Конституції і Законам СРСР нормативних актів будь-яких інших державних органів і громадських організацій. Висновок Комітету про неконституційність того чи іншого акта в цілому або окремих його положень веде за собою припинення виконання такого акта чи положення. Водночас передбачено включення механізму, за допомогою якого можна добитися і скасування таких актів. Адже відповідний свій висновок Комітет конституційного нагляду направлятиме в орган, що має право скасувати рішення, яке суперечить Конституції або закону СРСР.

Важливим цілям будівництва правової держави повною мірою має прислужитися і судово-правова реформа. Головним інструментом додержання правопорядку, є, як відомо, суд. У прийнятих змінах і доповненнях Конституції закріплено гарантії незалежності і недоторканності суддів. Це — вибори їх вищестоящими Радами, збільшення строку повноважень тощо. Одночасно передбачена звітність суддів перед Радами, а народних засідателів — їх виборцями, що, знову ж таки, буде забезпечувати гласний, демократичний контроль народу.

Успіхові всіх намічених перетворень у діяльності органів радянської державної влади покликана сприяти насамперед докорінна зміна порядку формування Рад. Прийнятий на дванадцятій сесії Верховної Ради країни Закон про вибори народних депутатів СРСР відкриває реальні шляхи залучення мільйонів людей до активного і демократичного волевиявлення. Він дасть можливість сформувати такий депутатський корпус, який буде діяльно відстоювати інтереси народу в умовах революційної перебудови, гідно виконувати непрості й нелегкі функції керівництва нашою державою. Як наголошував у доповіді на сесії Верховної Ради СРСР М. С. Горбачов, «найважливіша особливість нового виборчого закону в тому, що він передбачає вибори в одномандатних округах, де висуватиметься кілька кандидатів»⁶. А це є і право, і можливість реального вибору.

Які найбільш характерні нововведення включені до виборчого Закону? Відомо, що без активного залучення кожного громадянина до державного і громадського життя справжнього народовладдя не настане. Тому в Законі насамперед проводиться лінія на участь виборців в усіх етапах виборчої кампанії. Закріплюється, що громадяни СРСР включаються у підготовку і проведення виборів як через трудові колективи, громадські організації, збори виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах, окружні передвиборні збори, так і безпосередньо.

Практично всі заходи, пов'язані з виборами, здійснюються виборчими комісіями. Раніше багато з цих функцій покладалися на виконавчі комітети Рад. Значно розширено права виборчих комісій. Так, Центральна виборча комісія тепер утворює виборчі округи, встановлює форми виборчих документів, вирішує питання щодо проведення повторних виборів та організації відкликання народних депутатів, призначає вибори замість вибулих депутатів і забезпечує їх проведення. До цього слід додати, що строк повноважень Центральної виборчої комісії — п'ять років.

На окружні виборчі комісії Законом покладено нові обов'язки: організація висунення кандидатів у депутати, скликання окружних передвиборних зборів, проведення спільно з трудовими колективами і громадськими організаціями зустрічей кандидатів у депутати з виборцями у трудових колективах і за місцем їх проживання. Дільничні виборчі комісії вперше складають списки виборців, на них покладається завдання забезпечувати підготовку приміщень для голосування.

⁶ Рад. Україна.— 1988.— 30 листоп.

В Законі передбачено й ряд інших демократичних елементів, що стосуються організації діяльності комісії. Зокрема, віднині їх голови, заступники голів і секретарі обираються на засіданні відповідної комісії. Засідання вважаються правомочними, якщо в них бере участь не менше двох третин складу комісії.

Принциповим нововведенням стане, безумовно, обрання третини — 750 народних депутатів СРСР від громадських організацій. Свого часу і в процесі обговорення нових законопроектів, і на сесії Верховної Ради, де вони затверджувалися, це питання викликало немало дебатів. У кінцевому підсумку переважила думка, що запровадження такої практики стане додатковим демократичним інститутом, оскільки громадські організації представлятимуть основні ланки політичної системи — партію, профспілки, комсомол, кооперацію, жіночі ради тощо, практично охоплюватимуть усе населення країни. Отже, і через них, як і через територіальні та національно-територіальні утворення, в органі влади будуть представлені всі радянські люди.

Новий виборчий закон залишає по суті без змін випробувані часом основні принципи радянської виборчої системи. Так, у ньому відтворено положення про те, що народні депутати СРСР обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Разом з тим значно розширюються права виборців, кожен з яких може на передвиборних зборах вносити пропозиції про кандидатів у депутати, підтримувати або відхилити внесені кандидатури, пропагувати або критикувати їх політичні, ділові та особисті якості. Учасник зборів має право пропонувати для обговорення як кандидата в депутати свою кандидатуру. І це не тільки права, а, як показав хід передвиборної кампанії, і реальність.

Помітні зміни внесені і до терміну проведення виборчої кампанії. Якщо, скажімо, подовження строку повноважень депутатів місцевих Рад з двох з половиною років до п'яти викликане необхідністю ліквідувати існуючий досі різнобій, то початок виборчої кампанії не за два місяці до виборів, а за чотири має принципове значення. І насамперед — для проведення на належному організаційному і політичному рівні передбачених заходів.

Для забезпечення пріоритету представницьких органів перед виконавчими Законом передбачені важливі, можна сказати, принципові поправки. Зокрема, вперше у законодавстві закріплено положення про несумісність депутатського статусу із зайняттям ряду посад у державних органах. Воно різко посилює контрольні можливості Рад, тому що до їх складу тепер не обиратимуться службові особи і члени тих органів, які підзвітні Радам. Таким чином, народними депутатами СРСР не можуть бути обрані члени уряду, за винятком Голови Ради Міністрів СРСР, керівники відомств СРСР, а також Голова і члени Верховного суду СРСР, Головний державний арбітр і державні арбітри СРСР, Голова і члени Комітету конституційного нагляду СРСР. Характерне й таке уточнення в Законі — зазначені особи при висуненні їх кандидатами в депутати мають заявити про свій намір звільнити посади, які вони займають, у разі обрання їх депутатами або повідомити про зняття своїх кандидатур.

Вдосконалено, з урахуванням різних варіантів думок, і саму процедуру голосування. У визначеному для цієї мети приміщенні обладнується достатня кількість кабін чи кімнат для таємного голосування. Виборчі скриньки встановлюються так, щоб голосуючі, йдучи до них, обов'язково проходили через ці кабінки чи кімнати. Виборець залишає в бюлетені прізвище того кандидата, за якого він голосує, а інших — викреслює.

Недругорядне значення має спосіб підрахунку голосів. У більшості країн він здійснюється за кількістю тих, хто взяв участь у голосуванні. У нас же — за загальною чисельністю виборців в округах,

занесених у списки. Тепер ми відмовляємося від цієї практики, що дозволить реальніше оцінити волевиявлення виборців.

Якими будуть наші завтрашні народні обранці — головне питання, на яке має дати вичерпну відповідь нинішня виборча кампанія. Адже кого б не представляв майбутній депутат — територію, національно-територіальне об'єднання чи громадську організацію — в Раді він виступає як політичний діяч, покликаний уміло, гармонійно поєднувати інтереси своїх виборців із загальнонародними інтересами, із завданнями розвитку всього суспільства. Від того, хто, які люди одержать мандати народного довір'я, вирішальною мірою залежатиме майбутнє країни. Ми хочемо, щоб народними депутатами стали справжні бійці перебудови, лідери трудових колективів і громадських організацій, кращі представники всіх республік та інших національних утворень.

Українську РСР серед народних депутатів країни представлятиме 175 обранців від виборчих округів. З них 143 у Раді Союзу і 32 — у Раді Національностей Верховної Ради СРСР.

Слід відмітити, що трудові колективи, громадські організації, виборці за місцем проживання дуже заінтересовано і відповідально підійшли до висування кандидатур, враховували не лише попередні заслуги майбутніх кандидатів, а передусім їх ділові, політичні, моральні якості, здатність поєднувати життєві інтереси своїх виборців із загальнонародними інтересами. В числі кандидатів у народні депутати СРСР — робітники, колгоспники, керівники підприємств і організацій, спеціалісти народного господарства і культури, діячі науки, літератури, мистецтва, партійні працівники. Тобто представники всіх верств трудящого населення нашої країни.

Що особливо важливо — це наявність альтернативних кандидатів. Скажімо, в нашій республіці при обговоренні кандидатів по національно-територіальних та територіальних виборчих округах всебічно аналізувалось понад тисячу осіб. 651 з них висунуто кандидатами в народні депутати. За підрахунками виходить у середньому більше ніж по чотири кандидатури на кожний депутатський мандат. Вже в цьому — яскравий вияв справжнього демократизму, суть якого В. І. Ленін вбачав у меншій формальності, більшій легкості вибору і відкликання (Див.: Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 69).

Як бачимо, підготовка до виборів в умовах реформи політичної системи, дальшого розгортання демократії і гласності — неординарна політична подія, серйозний і в глибокому розумінні суті — досі небувалий екзаме́н для партійних організацій, Рад народних депутатів усіх ланок, їх виконавчих комітетів. Тут немає й не може бути дрібниць, тут усе важливо.

Але йдеться не про дріб'язкову опіку, що раніше призводила до формалізму й заорганізованості, не про регламентування на кожному кроці, чію кандидатуру, де й кому висувати, а про серйозне політичне забезпечення виборчої кампанії. Мається на увазі і залучення якомога більшої кількості людей, справжніх активістів, до роботи у виборчих комісіях, серед населення. І таке проведення масово-роз'яснювальних заходів, щоб усі виборці, особливо молоді, яким доведеться голосувати вперше, добре знали суть і зміст змін та поправок, внесених до Конституції СРСР, нової структури верховних органів Радянської влади в нашій країні, положення виборчого закону. Це, зрештою, й належне організаційно-технічне забезпечення проведення виборів, починаючи від обладнання приміщень для виборчих дільниць до друкування бюлетенів. Від того, наскільки якісно та в установлені строки це буде зроблено, багато в чому залежатиме успіх усієї виборчої кампанії.

І ще один важливий аспект — підготовку до виборів необхідно повсюдно підпорядкувати поглибленій пропаганді політики КПРС, донесенню до кожної радянської людини суті здійснюваної в країні економічної та політичної реформи, тісно пов'язувати масово-політичну

роботу з вирішенням соціально-економічних завдань, злободенних питань, що зачіпають інтереси населення. Слід вести ретельний облік усіх пропозицій, критичних зауважень, висловлюваних на передвиборних зборах, вживати термінових заходів до усунення недоліків.

Треба мати на увазі ще одну важливу обставину у проведенні виборів взагалі, а нинішніх особливо — врахування думок і пропозицій, що містяться у листах і заявах трудящих, які у великій кількості надходять до радянських і господарських органів. Майже чотири роки нашого життя в умовах перебудови, демократизму і гласності розкріпачили творчу думку людей, їх активність та ініціативу. Тому немає нічого дивного в тому, що багато хто прагне висловити й свою ідею, своє міркування про те, як краще організувати діяльність органу влади чи відповідних громадських організацій, що треба зробити, аби виправити становище в економіці, соціально-культурному будівництві, обслуговуванні населення. Це крупинки ініціативи, народного досвіду, які стануть усім нам у пригоді і тепер, і в подальшій роботі.

Це особливо важливо на фоні таких кардинальних змін і перетворень у нашому повсякденному житті і праці, як перехід підприємств на нові умови господарювання, вдосконалення управління соціально-економічним розвитком, розгортання кооперативного руху та індивідуальної трудової діяльності. Поглибленню цих процесів покликані сприяти заходи, здійснювані в рамках реформи політичної системи. Мається на увазі внесення змін до Конституції Української РСР, прийняття закону про вибори народних депутатів республіки та інших законодавчих актів, проекти яких нині розробляються і будуть внесені на всенародне обговорення.

Словом, політичне життя всієї країни, кожної республіки надзвичайно насичене, динамічне, багатогранне. А це і важливий стимул, і своєрідна перевірка всенародної, демократичної, реальної участі трудящих в управлінні справами своєї держави.

Достойно пройти таку перевірку, а, значить, зробити ще один серйозний крок у здійсненні революційних перетворень в житті нашої Вітчизни, у поглибленні оновлюючих процесів перебудови — почесна справа і відповідальний обов'язок кожного.

Одержано 29.12.88

В статье члена Политбюро ЦК Компартии Украины, Председателя Президиума Верховного Совета Украинской ССР В. С. Шевченко раскрывается содержание перестройки в Советах народных депутатов, в частности, в верхнем эшелоне органов власти, в рамках осуществляемой в стране в соответствии с установками XIX Всесоюзной конференции КПСС реформы советской политической системы, создания социалистического правового государства.

До 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Г. Я. Сергієнко (Київ)

**Тарас Григорович Шевченко —
революційний демократ, мислитель, борець**

У статті розповідається про життєвий і творчий шлях українського поета й талановитого художника Тараса Григоровича Шевченка, формування його як революційного демократа, борця проти самодержавства і кріпосництва, мислителя, який ука-

зував пригніченому народу шлях до кращого майбутнього. Висвітлюються його діяльність у Київській археографічній комісії, Кирило-Мефодіївському товаристві, участь в організації недільних шкіл і журналу «Основа», зв'язки з російськими революційними демократами.

У першій половині XIX ст. прогресивні сили Росії під впливом революційних подій у країнах Європи, немеркнучого подвигу дворянських революціонерів-декабристів, польського визвольного руху стали на захист поневоленого народу. Великими революціонерами тієї епохи виступили О. М. Радищев, декабристи, В. Г. Белінський, О. І. Герцен та ін. «...Революціонери, — підкреслював В. І. Ленін, — відігравали величезну історичну роль у суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах *навіть тоді*, коли ці кризи безпосередньо вели тільки до половинчатих реформ»¹. Їх діяльність мала величезний вплив на суспільне життя напередодні і в період селянської реформи, що привела до скасування в Росії кріпосного права й відкрила шлях капіталістичній суспільно-економічній формації.

До когорти великих революціонерів передреформної доби належав і син українського народу, геніальний поет, талановитий художник, революційний демократ, мислитель і борець Тарас Григорович Шевченко (1814—1861), який усе своє життя присвятив служінню народу.

Нині радянський народ, усе прогресивне людство відзначають 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Знову й знову звертаються трудящі до його спадщини, яка ніколи не померкне, бо віщі слова великого Кобзаря освітлюють їм шлях до свободи, рівності й братерства, до кращого життя і справедливості, правди на землі.

Тарас Григорович перейняв від своїх попередників-декабристів незгасний революційний запал, нездоланну мужність і самовідданість у боротьбі за визволення трудящих від кріпосництва і царського самодержавства. Він піднявся вище своїх попередників і став на шлях закликати до селянської революції, бо глибоко усвідомив, що визволення від гнобителів є справою самих селян.

«Уми, — писав К. Маркс, — завжди зв'язані невидимими нитками з тілом народу»². Т. Г. Шевченко вийшов з трудового народу України і відображав його корінні інтереси. У 1860 р. він писав: «... Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини»³. Ім'я великого Кобзаря невіддільне від історії України й усєї Росії.

Сама складна й суперечлива епоха покликала до життя таку велику людину, як Тарас Григорович Шевченко, який усією душею і серцем розумів настрої і мрії українського народу, його нестримне прагнення до волі й щастя. Він став борцем за інтереси поневоленого народу.

Доводиться лише дивуватись, як Т. Г. Шевченко в умовах панування царизму й кріпацтва зумів піднятися до вершин гуманізму й культури світової, вийти на широкий шлях революційного демократизму, стати художником, поетом, великим мислителем. Його життя — не просто собі одісея талановитого вихідця із селян чи міщан, який досяг певного становища в суспільстві, а суцільний подвиг Людини з великої літери.

Центральною віхою в житті Тараса Григоровича було його перебування в Петербурзі (1831—1845 рр.), що збіглося з активізацією суспільно-політичного руху в Росії. Після повстання декабристів у країні лютувала самодержавна реакція. Царський уряд тримав під невисипущим наглядом жандармів усі сфери суспільного життя, насад-

¹ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 169.

² Маркс К. Зігфрід Мейеру, 21 січ. 1871 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 33.— С. 140.

³ Письмо Т. Г. Шевченко к редактору «Народного чтения», 18 февр. 1860 г. // Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950.— С. 35.

жував офіційну ідеологію самодержавства та кріпосництва, придушував будь-які спроби протесту проти існуючого ладу. Народи багатонаціональної Росії стогнали в ярмі поміщиків і царських чиновників. Проте і в цих тяжких умовах знаходилися борці, які сміливо виступали проти гніту самодержавства й кріпосництва.

Т. Г. Шевченко, отримавши звільнення від кріпацтва, вступив на шлях визвольної боротьби. «Неможлива річ,— писав І. Я. Франко,— аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його гаряча, молода душа не повернулася також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік... Від початку сорокових років Шевченко чимраз виразніше та сміливіше вступає на нову дорогу»⁴. Це твердження мало цілковиту підставу.

У Петербурзі Т. Г. Шевченко відвідував літературні вечори українського письменника Є. П. Гребінки, історика, письменника й етнографа М. А. Маркевича, російського поета і перекладача О. М. Струговщикова та інших діячів культури. Там він зустрічався з багатьма передовими людьми того часу. Таке спілкування збагачувало його духовно, пробуджувало інтерес до суспільних проблем Росії. Сповнені волелюбних ідей твори О. С. Пушкіна, К. Ф. Рилєєва, О. С. Грибоедова, М. Ю. Лермонтова, А. Міцкевича, М. В. Гоголя, О. І. Герцена та багатьох інших літераторів того часу стали невичерпним джерелом, що живило талант Т. Г. Шевченка. А критичні статті В. Г. Белінського, особисті зустрічі з ним давали революційний запал для творчості колишнього кріпака.

Т. Г. Шевченко започаткував свою літературну і громадську діяльність під враженням важкого підневільного життя рідного йому українського народу. «Спостерігаючи скрізь гніт покріпаченої маси,— писав революційний демократ П. А. Грабовський,— поет, природно, надихався боротьбою за людську свободу й рівноправність у минулому і протиставляв його сучасному»⁵. Революційні традиції декабристів надихали його поетичну творчість ідеями боротьби за волю, а виступи селян проти поміщиків-гнобителів надавали йому впевненості, що колись буде здобута жадана свобода.

Вже перші поезії Т. Г. Шевченка пройняті світлими ідеалами правди й гуманізму, безкомпромісної боротьби пригноблених селян проти поміщиків і всіх інших гнобителів, відображали прагнення народу до свободи і щастя. Збірка поезій під назвою «Кобзар», яка вийшла у Петербурзі в 1840 р., висунула його в ряди національних поетів. За своїми переконаннями, як визначила більшовицька газета «Правда», Т. Г. Шевченко уже тоді «... виявився поетом-демократом, співцем пригноблених мас народу»⁶.

Тогочасна прогресивна громадськість високо оцінила талант автора «Кобзаря». Зокрема, журнал «Отечественные записки» (1840, № 5) у рецензії «Кобзарь Т. Шевченка» прямо писав, що ця книжка «в повній мірі заслуговує схвалення критики». Консервативні ж діячі — прихильники офіційної ідеології (В. Н. Каразін, Н. В. Кукольник та ін.) висловлювалися за заборону «Кобзаря» як політично шкідливої книги. Вони вважали непотрібною літературу українською мовою. І це тому, що кожний рядок «Кобзаря» примушував читача замислюватися над долею пригнобленого народу, кликав до його визволення.

В 1841 р. у Петербурзі вийшла у світ поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», де широко й правдиво відображено велике народне повстан-

⁴ Франко І. Я. Темне царство // Збір. творів: У 50 т.— К., 1980.— Т. 26.— С. 134.

⁵ Грабовський П. Тарас Григорович Шевченко // Збір. творів: У 3 т.— К., 1960.— Т. 3.— С. 174.

⁶ Крепостники и Шевченко // Путь правды.— 1914.— 18 февр.

ня 1768 р.— Коліївщину на Правобережній Україні. Поет прославив боротьбу селянства проти гнобителів і вказав йому революційний шлях до визволення з неволі:

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.

Пройняті визвольними ідеями й революційним духом, «Кобзар» і «Гайдамаки» знайшли схвалення серед передової громадськості Росії й України, засвідчили формування Т. Г. Шевченка як революційного демократа, безкомпромісного борця проти самодержавства й кріпосництва. Відтоді, за справедливим висловленням П. А. Грабовського, «визволення особи й маси від рабства у всіх видах і проявах стало його заповітною думкою, завданням і справою життя»⁷.

У формуванні революційно-демократичних поглядів Т. Г. Шевченка важлива роль належала декабристським традиціям, з якими він познайомився у Петербурзі. Саме там, на Сенатській площі, декабристи виступили із зброєю в руках проти царського самодержавства. У столиці Росії було немало учасників декабристського руху, прихильників і друзів перших революціонерів. «Декабристи,— писав О. І. Герцен,— наші великі батьки... Ми від декабристів одержали в спадщину збуджене почуття людської гідності, прагнення до незалежності, ненависть до рабства, повагу до Заходу і революції, віру в можливість перевороту в Росії, пристрасне бажання взяти участь у ньому, юність і невичерпність сил»⁸. Подвиг декабристів був близьким Т. Г. Шевченку, який став їх прихильником і послідовником, високо цінував діяльність О. І. Герцена.

Тарас Григорович глибоко цікавився діяльністю декабристів не лише в Петербурзі, а й на Україні, куди він до арешту приїжджав двічі й перебував там з травня 1843 р. по лютий 1844 р. і з квітня 1845 р. по квітень 1847 р. У червні 1843 р. відбулося знайомство поета з колишнім декабристом О. В. Капністом, сином відомого письменника-просвітителя, на Україні. Вони стали друзями. О. В. Капніст у м. Яготині на Полтавщині познайомив Тараса Григоровича з родиною князя М. Г. Репніна-Волконського, рідний брат якого С. Г. Волконський разом з В. Л. Давидовим очолював Кам'янську управу Південного товариства, був засуджений на каторгу і засланий до Сибіру.

Під враженням сумної звістки про смерть 26 квітня 1843 р. одного з головних керівників декабристського руху М. М. Муравйова, Т. Г. Шевченко написав російською мовою поему «Тризна» (видана окремою книгою в Петербурзі 1844 р.), в якій змалював реалістичний образ благородного революціонера, що прагнув визволити Росію від рабства і своїм подвигом намагався здобути народові свободу:

В юдоли рабства радість воли
Безмолвно ты провозгласил.

У поемі «Тризна» поет гостро засуджував самодержавство й кріпосництво в Росії, звертався до послідовників декабристів:

Воспойте свободу на рабской земле!

Саме цей твір яскраво свідчив про те, що Т. Г. Шевченко сприйняв революційні ідеї декабристів і став продовжувачем їх традицій. Інтерес до декабристів у нього зберігся до кінця його життя. У поемі «Сон», написаній у Петербурзі 1844 р., Т. Г. Шевченко знову повернувся до зображення декабристів — перших борців-революціонерів, які виступили із зброєю в руках за визволення Росії від рабства. З рядків твору постає мужній образ політичного борця-декабриста, в якого «раз

⁷ Грабовський П. А. Назв. праця.— Т. 3.— С. 169.

⁸ Герцен А. И. Еще раз Базаров. Письмо второе // Собр. соч.: В 30 т.— М., 1960.— Т. 20.— Кн. 1.— С. 346.

добрим нагріте серце вік не охолоне». Поет закликав декабриста, а з ним і всіх революціонерів сіяти в народі волелюбні ідеї — «думи, рожеві квіти» і вірив у їх велику силу:

О не ховай, брате! розсип їх, розкидай!
Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!

Як свідчить спеціальне дослідження, присвячене революційним зв'язкам Т. Г. Шевченка, він особисто зустрічався з дев'ятьма колишніми декабристами (Ф. П. Толстим, О. В. Капністом, О. М. Муравйовим, І. О. Анненковим, О. Д. Улибишевим, С. Г. Волконським, А. А. Бистрицьким, В. І. Штейнгелем, Ф. М. Глінкою) і знав про діяльність і долю щонайменше тридцяти дворянських революціонерів⁹.

Закінчивши навчання в Академії мистецтв і отримавши звання «некласного художника», Т. Г. Шевченко вдруге прибув на Україну, де поринув у громадсько-політичну діяльність і розгорнув активну поетичну творчість. Прогресивна інтелігенція багатьох міст і сіл України гуртувалася навколо свого Кобзаря, який словом і ділом боровся за справедливість і продовжував прогресивні традиції декабристів. «Шевченко вносить новий дух, нові погляди в ту громадку людей молодих, гарячих і перейнятих бажанням загального добра»¹⁰, — писав І. Я. Франко. Під час другого перебування на Україні Т. Г. Шевченко написав ряд творів, пройнятих революційно-демократичними ідеями і закликами. Поетичне слово стало його найгострішою зброєю в боротьбі проти існуючого ладу. Воно закликала пригноблений народ до боротьби і знаходило сприятливий ґрунт. «... Слово, — писав В. І. Ленін, — теж є діло; це положення безспірне для застосування до історії взагалі або до тих епох історії, коли відкритого політичного виступу мас нема...»¹¹.

В поемі «Кавказ» (18 листопада 1845 р.) Т. Г. Шевченко змалював героїчну боротьбу народів усєї Росії проти царизму. В ній звучали могутні заклики: «Борітесь — поборете»; «Встане правда! встане воля!» В день 20-річчя повстання декабристів (14 грудня 1845 р.) він написав одну з кращих революційних поем — «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні мое дружнє посланіє» і провістив велику народну революцію:

Розкуються незабаром
Заковані люди.
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море...

Образові волі присвячена поема «Давидові псалми» (19 грудня 1845 р.), де йдеться про повстання народних мас і знищення гнобителів:

Окують царей неситих
В залізній пута...

Та найвище до революційного демократизму піднявся Т. Г. Шевченко у вірші «Заповіт» (25 грудня 1845 р.), який звучав як набатний заклик:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Проти самодержавно-кріпосницького ладу в Росії спрямовувалась і містерія «Великий льох» (1845 р.), де гостро засуджується соціальний

⁹ Сергієнко Г. Я. Декабристи і Шевченко. — К., 1933. — С. 183—184.

¹⁰ Франко І. Тарас Шевченко // Твори: В 20 т. — К., 1955. — Т. 17. — С. 90.

¹¹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне зібр. творів. — Т. 11. — С. 54.

і національний гніт народів і зокрема українського народу царськими сатрапами.

Революційні демократи та їх однодумці вели постійну боротьбу проти реакційної ідеології самодержавства, консерватизму слов'янофілів, ліберального реформізму західників, гуртували сили для революційної боротьби. Соратником і однодумцем російських революційних демократів був Т. Г. Шевченко, твори якого сприймалися на Україні як заклики до боротьби з несправедливим ладом.

Тарас Григорович прагнув не лише словом, а й ділом брати участь у боротьбі проти самодержавства й кріпосництва. У Петербурзі в той час діяв політичний гурток на чолі з М. В. Петрашевським, який зазнав впливу декабристів і революційних демократів, поширював ідеї утопічного соціалізму серед інтелігенції Росії. Гурток незабаром переріс у таємну організацію, що виступала за повалення самодержавства й встановлення республіки, скасування кріпацтва і станів, запровадження освіти, рівноправність усіх народів¹². Т. Г. Шевченко був знайомий і зустрічався в різний час з петрашевцями, які високо цінували його полум'яну й революційну поетичну творчість. У таємній організації петрашевців він набув і практичного досвіду політичної пропаганди та організації сил. З початку 40-х років прогресивні сили України включалися в суспільно-політичний рух, висували нові ідеї, виступали за визволення й єднання слов'янських народів у республіканську федерацію, організовували гуртки однодумців. Протягом січня 1846 р.— березня 1847 р. на Україні діяла таємна антикріпосницька й антисамодержавна організація, що дістала назву «Слов'янське товариство святих Кирила і Мефодія», відома в літературі як Кирило-Мефодіївське товариство. Майже зразу виявилася наявність у суспільно-політичному русі на Україні двох різних тенденцій — революційно-демократичної, яку представляв Т. Г. Шевченко, і ліберально-буржуазної, виразником якої був М. І. Костомаров. Виразниками буржуазно-ліберальних поглядів у Кирило-Мефодіївському товаристві були М. І. Костомаров, П. О. Куліш, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, Д. П. Пильчиков, О. Д. Тулуб, М. І. Савич. Вони вважали, що перетворення в суспільстві можна здійснити мирним шляхом — за допомогою реформ і освіти. Під проводом Т. Г. Шевченка згуртувалася революційно-демократична група (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. Андрузький), яка виступала за селянську революцію, визволення народів від самодержавного деспотизму й кріпосного рабства шляхом повстання і збройної боротьби. «У Києві Слов'янське товариство, — писав у свідченнях студент Г. Л. Андрузький, має двох голів: Костомарова і Шевченка, з яких перший належить до поміркованої партії, а другий — до непоміркованої...»¹³.

До середини 1846 р. кирило-мефодіївці вже створили «Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Книгу буття українського народу» та ряд інших документів, що становили програму цієї організації. В них знайшли відображення революційно-демократичні ідеї Т. Г. Шевченка. Програма товариства містила досить радикальні завдання: повалення самодержавства, ліквідацію кріпосництва, скасування станів, запровадження загальної освіти, визволення поневолених слов'янських народів і об'єднання їх у республіканську федерацію. Прагнення слов'ян Т. Г. Шевченко висловлював у своїх поетичних творах, бесідах з учасниками організації. Саме в Кирило-Мефодіївському товаристві поет зміг виявити свої революційно-демократичні переконання й на практиці показати талант організатора боротьби проти самодержавства і кріпосництва. Під проводом великого Кобзаря гуртувалися прогресивні сили України. Сотні людей прислухалися до

¹² Лейкина-Свирская В. Р. Петрашевцы.— М., 1965.— С. 37—97.

¹³ Новицький М. Шевченко в процесі 1847 р. і його папери // Україна.— 1925.— Кн. 1—2.— С. 53.

вищого слова-заклику поета, вірили, що народ здобуде жадану волю. Десятьма роками жорстокої солдатчини в далекому Оренбурзькому краї заплатив Т. Г. Шевченко за свою організаторську та пропагандистську діяльність у Кирило-Мефодіївському товаристві.

Уся творчість Т. Г. Шевченка глибоко життєва, пройнята історизмом, пов'язана з певними реальними подіями в житті народних мас і окремих осіб. Великий Кобзар був енциклопедично освіченою людиною в галузі історії. В його творчості міститься багато оцінок історичних подій і діячів з минулого стародавньої Греції та Риму, Сходу, середньовічної й нової історії Європи, Азії, Америки. Та найбільше його приваблювали події з історії Росії та України. В історичному минулому він невпинно шукав відповіді на животрепетні питання сучасного йому життя, прагнув проникнути у майбутнє.

Т. Г. Шевченку належить розробка революційно-демократичної концепції історії України, інтерес до якої у нього не зникав протягом всього творчого шляху. Вже у поемі «Сон» він писав:

Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Найближчими поету були події та особи, які відіграли визначну роль в історії визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників, народних повстань проти феодального і національного гноблення. Досить часто у своїх творах Т. Г. Шевченко звертався до історії козацтва і Запорізької Січі. Їх головним мотивом була не ідеалізація, а висвітлення історичної заслуги козаків і їхньої твердині на Дніпрі в боротьбі українського селянства за волю, проти феодального гноблення і національних утисків шляхетської Речі Посполитої, захисті українських земель від грабінницьких нападів турецьких і татарських орд. Думки про самовіддану боротьбу запорожців проти ворогів українського народу поет висловив у поемі «Іван Підкова» (1839):

Було колись — в Україні	Вміли панувати.
Ревіли гармати;	Панували, добували
Було колись — запорожці	І славу і волю...

Про Запорізьку Січ та її долю йдеться у багатьох творах Т. Г. Шевченка, зокрема поемах «Гамалія», «Гайдамаки», «Сліпий», «Сон», «Москалева криниця», вірші «До Основ'яненка», драмі «Назар Стодоля», повісті «Близнець» тощо. Поет засуджував царський уряд, який у 1775 р. наказав своїм військам зруйнувати Запорізьку Січ, а потім роздав ці землі поміщикам і німецьким колоністам.

Повстанню українського народу під проводом Северина Наливайка, якого Т. Г. Шевченко називав «преславним запорожцем» присвячено вірш «У неділеньку святую...» (1848). У драмі «Никита Гайдай» поет описав мученицьку смерть відважного проводиря повстанців і провістив нові народні виступи проти гнобителів:

...Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей...

Видатному ватажку селянського повстання на Україні в 1630 р. Тарасові Федоровичу (Трясилу) Т. Г. Шевченко присвятив поему «Тарасова ніч» (1839).

У своїх творах, повістях, щоденнику поет згадував багатьох видатних діячів історії України. Та чи не найяскравіше він зобразив визвольну боротьбу українського народу під керівництвом Б. Хмельницького, що привела до возз'єднання України з Росією. В поезії «Ой чого ти почорніло...» (1848) йдеться про героїчну і трагічну подію цієї війни — Берестецьку битву 18—30 червня 1651 р. козацьких полків та їх союзників кримських татар проти польсько-шляхетських військ.

Внаслідок зради кримського хана, який із своєю ордою втік з поля бою і захопив у полон Б. Хмельницького, козаки опинилися в оточенні й зазнали великих втрат. Пристрасно і реально описав Т. Г. Шевченко героїзм козаків у цій великій битві:

Ой чого ти почорніло Зелене поле? — Почорніло я од крові За вольную волю.	Круг містечка Берестечка На чотири милі Мене славні запорожці Своїм трупом вкрили.
--	---

Т. Г. Шевченко дав всебічну оцінку діяльності та історичних заслуг гетьмана Б. Хмельницького, який, очоливши визвольну війну українського народу, здобув немало перемог над польсько-шляхетськими військами, визволив Україну й домогся її возз'єднання з Росією. Однак він картав гетьмана за те, що на Україні стало панувати царське самодержавство. Про це йдеться у його творах «Розрита могила», «Стоїть в селі Суботові...», «Великий льох» та ін. Звичайно, Т. Г. Шевченко розумів, що не від волі гетьмана залежало те становище, в якому опинилася Україна. Тому у нього переважали позитивні оцінки цього великого діяча XVII ст. Зокрема у вірші «Чигрине, Чигрине» поет писав:

Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі!

«Славним Богданом» назвав він Б. Хмельницького у поемі «Гайдамаки», а у вірші «Сон» («Гори мої високі») — «батьком Богданом». Подібні оцінки зустрічаються в багатьох творах Т. Г. Шевченка і превалюють над його негативними висловами. Мабуть, варто привести одну з останніх оцінок гетьмана, яку дав йому поет у своєму щоденнику 22 вересня 1857 р. «После обеда, как и до обеда,— писал він,— лежал и читал «Богдана Хмельницкого» Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика»¹⁴.

Визвольному рухові на Правобережній Україні та діяльності народного ватажка Семена Палія Т. Г. Шевченко присвятив поезію «Чернець» (1847). Образ цього героя поет протиставив «сивому гетьману» — підступному Івану Мазепі. С. Палій зображений як продовжувач великої справи Б. Хмельницького на Правобережній Україні.

Чи не найбільше уваги у творчості Т. Г. Шевченка приділено гайдамацькому рухові та його найвищому загостренню — повстанню 1768 р., відомому під назвою Коліївщина. В поемі «Гайдамаки», поезіях «Швачка», «Холодний яр», повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Журнале» та інших творах поет оспівав боротьбу народних мас проти гнобителів. У «Гайдамаках» Т. Г. Шевченко підкреслив всезагальність селянського повстання:

Задзвонили в усі дзвони По всій Україні;	Закричали гайдамаки: «Гине шляхта, гине!»
---	--

Могутній антифеодальний народний виступ у 1768 р. поет показав як взірць рішучої боротьби поневолених селянських мас проти поміщиків. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він високо оцінив Коліївщину як значний рух в Європі: «... Мои покойные земляки ничуть не уступили любой европейской нации, а в 1768 году ... даже первую французскую революцию перещеголяли...».

Загалом твори Т. Г. Шевченка справили значний і благотворний вплив на розвиток української історіографії, започаткували в ній революційно-демократичний напрям.

Працюючи в Київській археографічній комісії, Т. Г. Шевченко зробив значний вклад у розвиток краєзнавства, етнографії, фолькло-

¹⁴ Шевченко Т. Щоденник // Повне збір. творів: В 6 т.— К., 1963.— Т. 5.— С. 139.

ристики, у справу збереження пам'яток історії та культури. Саме ця його діяльність ще недостатньо розроблена в науковому шевченкознавстві й потребує ґрунтовного дослідження. Необхідно поглибити вивчення участі поета в археологічних розкопках на Україні. Він високо цінував археологію як матір історії.

Із заслання Т. Г. Шевченко повертався духовно не зломленим, хоча тяжкі умови солдатського життя негативно відбилися на його колись могутньому здоров'ї. Він залишився борцем, сповненим революційного запалу, прагнучи в нових умовах взяти участь у визвольному русі, який активізувався напередодні скасування кріпосного права й першої революційної ситуації в Росії. Його кипуча, активна натура вимагала широкої діяльності, повернення до лав борців за народну волю.

В. І. Ленін писав, що саме революційні демократи «... були великими діячами тієї епохи...»¹⁵, тому що вони закликали до селянської революції, яка могла б повалити самодержавство й знести кріпосне право, запровадити в Росії республіку, чого добивалися дворянські революціонери-декабристи шляхом військового перевороту.

Поет виявив глибокий інтерес до подвижницької діяльності в еміграції революційного демократа О. І. Герцена, якого в щоденнику називав приязно і з найщирішою симпатією до революційних заслуг великого борця — «апостол наш, наш одинокий изгнанник». У Нижньому Новгороді друзі знайомили Т. Г. Шевченка з нелегальними герцєнівськими виданнями Вільної російської друкарні в Лондоні: альманахом «Полярная звезда», збірниками «Голоса из России», газетою «Колокол», твором «Крещенная собственность». Побачивши на обкладинці «Полярной звезды» (книга друга за 1856 р.) портрети п'ятьох повішених декабристів, поет був вражений. 3 листопада 1857 р. у своєму щоденнику він висловив думку, що слід з приводу цього «гнусного события» вибити медаль і з одного боку написати: «Первые русские благовестители свободы», а з другого — портрет «неудобозабываемого Тормоза» (Миколи І) і напис: «Не первый русский коронованный палач»¹⁶.

У Нижньому Новгороді Т. Г. Шевченко створив революційно настрашені поеми «Неофіти» та «Юродивий», триптих «Муза», «Доля» і «Слава», в яких закликав поневолений народ Росії до визвольної боротьби. Царя Миколу І в поемі «Неофіти» він назвав «людодіом», «деспотом», «тираном», «Нероном», якому провіщалася вічна кара за злочини перед людьми. Похвальне слово поет висловив революціонерам-декабристам:

Хвала вам, душі молодіе!
Хвала вам, лицарі святіе!
Вовіки-віки похвала!

25 березня 1858 р. у Москві відбулася хвилююча зустріч Т. Г. Шевченка з декабристом С. Г. Волконським. З великою увагою слухав поет розповідь 70-річного революціонера про мужність декабристів.

Після багаторічної перерви поет відновив свою роботу в Академії мистецтв. Талановитий учень К. П. Брюллова створив немало мистецьких творів, високо оцінених сучасниками. Серед них перший випуск «Живописная Украина» — альбом офортів (1844), у яких зображувалося історичне минуле, побут і звичаї українського народу. Т. Г. Шевченку належить немало шедеврів портретного й пейзажного живопису. Він активно працював у галузі гравірувального мистецтва, яке вважав найбільш важливим для поширення серед простого народу. Його реалістичні мистецькі твори по праву зайняли одне з важливих місць в історії культури.

¹⁵ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 169.

¹⁶ Шевченко Т. Журнал // Повне збір. творів: В 6 т.— Т. 5.— С. 160.

4 вересня 1860 р. на загальних зборах Академії мистецтв Т. Г. Шевченку було присвоєно звання академіка. В дипломі від 31 жовтня того ж року зазначалося: «С.-Петербургская императорская академия художеств за искусство и познания в гравировальном искусстве признает и почитает художника Тараса Шевченко своим академиком...»¹⁷. Колишній кріпак став академіком Росії! Це було визнання його таланту і загальної освіти, заслуг у галузі не лише мистецтва, а й науки.

«Шевченка,— відзначав академік Б. Є. Патон,— по праву називають не тільки поетом, а й мислителем. Його справді революційний розум бачив далі і глибше, ніж більшість сучасників. Ще за життя йому як художникові було присвоєно почесне звання академіка. Він, безперечно, був академіком і як поет-мислитель, бо для багатьох поколінь українського народу він був академією передових знань, революційно-демократичного світогляду»¹⁸.

За своє недовге життя Т. Г. Шевченко багато дбав про народну освіту. Здійснивши останню свою подорож на Україну (1859), він зацікавився діяльністю недільних шкіл у Києві, Полтаві та інших містах і підтримав її. Для цих закладів він надіслав частину тиражу щойно виданого «Кобзаря» і написав «Букварь южнорусский» (1860), який їм повністю подарував. Видатний просвітителю і педагог М. І. Пирогов відзначив безпосередній вплив Т. Г. Шевченка на освітній рух: «За заснування недільних шкіл взялися перші малороси, щирі прихильники ... Шевченка...»¹⁹. Підтримка поетом недільних шкіл викликала широкий резонанс серед передової громадськості України і щиру вдячність Кобзарю.

Як атеїст, він виступав богоборцем, розвінчував церкву, що вірно служила несправедливому ладові («Сон», «Єретик», «Княжна», «Неофіти», «Юродивий», «Марія», «Саул» та інші твори).

Т. Г. Шевченко висунув і пропагував прогресивну ідею створення літературного й громадського журналу українською мовою, яка зародилася ще в Кирило-Мефодіївському товаристві. 25 лютого 1860 р. після тривалих клопотань головне управління цензури винесло ухвалу про дозвіл на видання журналу «Основа», редактором якого став колишній кирило-мефодієвець В. М. Білозерський, а членами редакційної колегії М. І. Костомаров і П. О. Куліш. Для цього часопису Т. Г. Шевченко передав ряд неопублікованих своїх творів, які були там надруковані. Поет часто відвідував В. М. Білозерського і брав участь у засіданнях, на яких обговорювалися проблеми нового видання. Перший номер «Основи» вийшов у січні 1861 р. і відразу ж був доставлений хворому Т. Г. Шевченку як фундатору нового журналу²⁰.

У період першої революційної ситуації в Росії (1859—1861) Т. Г. Шевченко налагоджував зв'язки з російськими революційними демократами М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, М. О. Некрасовим та їх численними однодумцями й послідовниками²¹. З щоденника цензора О. В. Нікітенка відомо про урочистий обід 10 березня 1859 р. на честь видатного російського актора О. Є. Мартинова, на якому були присутні М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. О. Некрасов, Т. Г. Шевченко, інші видатні письменники і діячі культури (В. С. Курочкін, М. Є. Салтиков-Щедрін, О. М. Островський, І. С. Тургенєв, О. І. Гончаров, Л. М. Толстой, О. М. Плещеев, І. І. Панаєв,

¹⁷ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії.— К., 1982.— С. 359.

¹⁸ Всенародна шана: Відзначення сторіччя з дня смерті та 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.— К., 1967.— С. 145.

¹⁹ Пирогов Н. И. О воскресных школах // Соч.: В 2 т.— СПб., 1887.— Т. 2.— С. 220.

²⁰ Докладно про це див.: Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50—60-х років XIX ст.— К., 1959.— 216 с.

²¹ Докладно про це див.: Шаблюновский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы.— Киев, 1975.— 391 с.

М. О. Язиков) ²². З документів, листів спогадів та інших джерел відомо, що Т. Г. Шевченко зустрічався з М. Г. Чернишевським на літературних вечорах у квартирах М. І. Костомарова, ліберального публіциста К. Д. Кавеліна, поета і викладача Л. О. Мея (відвідував його на дачі в Любані). На вівторках у М. І. Костомарова бували також польські революційні демократи — офіцер З. Сераковський і Е. Желіговський (поет і перекладач, псевдонім Антоній Сова) ²³. Ці зустрічі гуртували передові демократичні сили Росії в роки революційної ситуації, що складалася в країні напередодні скасування кріпосного права. Навесні 1860 р. Т. Г. Шевченко надіслав О. І. Герцену в Лондон нове видання «Кобзаря», але з конспіративних міркувань не зробив дарчого напису ²⁴.

Поетія Т. Г. Шевченка того часу відображала революційні настрої в суспільстві. У вірші «Я не нездужаю, нівроку...» (1858) він не тільки вказував народним масам шлях боротьби до свого визволення, а й закликав до повстання:

...А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

Мріючи про майбутнє суспільство, великий Кобзар звертався до ідей утопічного соціалізму й комунізму. Під комунізмом Т. Г. Шевченко розумів справедливий суспільний лад і вірив у його прихід до людей стражденної землі. В 1856 р. на засланні він писав: «Выходит, что идея о коммунизме не одна только пустая идея, не глас вопиющего в пустыне, а что она удобоприменима к настоящей прозаической жизни. Честь и слава поборникам новой цивилизации» ²⁵.

Геніальний поет, талановитий художник, активний і безкомпромисний громадський діяч Т. Г. Шевченко до останніх днів свого кипучого життя залишився непохитним борцем за революційно-демократичні ідеали. Його твори поширювалися українською та російською мовами і доходили до розуму й серця людей, високо оцінювалися передовою громадськістю в Росії і за кордоном.

Ким був Т. Г. Шевченко для того часу, мабуть, найкраще сказав революційний демократ І. Франко: «Він був сином мужика — і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком — і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком — і вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій» ²⁶.

На величезне й неминуще світове значення творчої спадщини, революційно-демократичних ідей і суспільно-політичної діяльності поета-борця Т. Г. Шевченка для визвольного руху, історії прогресивної культури і громадської думки ще в дореволюційний час вказували О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський та інші видатні діячі й мислителі тієї епохи. Усі вони наголошували на неперевершених і феноменальних історичних заслугах великого українського Кобзаря.

²² Никитенко А. В. Дневник: В 3 т.— М., 1955.— Т. 2.— С. 70.

²³ Листи до Т. Г. Шевченка: 1840—1861.— К., 1962.— С. 183, 275, 276; Спогади про Тараса Шевченка.— К., 1982.— С. 152—153.

²⁴ Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976.— С. 306.

²⁵ Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали // Повне зібр. творів: В 10 т.— К., 1949.— Т. 4.— С. 256.

²⁶ Франко І. Я. Присвята // Вогненне слово Кобзаря.— К., 1984.— С. 58.

«Про історичні заслуги,— писав В. І. Ленін,— судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»²⁷.

Заслуги Т. Г. Шевченка в історії важко переоцінити. Цей великий революціонер своєю діяльністю склав цілу епоху в розвитку цивілізації.

З позицій сучасності можна сказати, що Т. Г. Шевченко був основоположником нової української літератури — літератури критичного реалізму і народності; засновником реалістичного напрямку в образотворчому мистецтві та в усій культурі українського народу; вченим і мислителем, фундатором революційно-демократичної концепції в українській історіографії, етнографії, фольклористиці, археографії, археології, освіті й педагогіці; соратником російських революційних демократів, творцем і провідником революційних ідей, згуртовувачем передових сил України; послідовним і безкомпромісним революціонером, мужнім борцем проти самодержавства й кріпосництва, атеїстом і противником православної церкви, яка освячувала несправедливий феодальний лад; великим гуманістом і провісником майбутнього справедливого суспільства; співцем інтернаціональної дружби й братерства усіх народів світу незалежно від расової та національної належності, мовних, культурних і звичаєвих відмін; рішучим противником буржуазного націоналізму; Людиною з великої букви і когорти Прометеїв, яка набагато обігнала історію свого часу, піднялася вище тогочасного суспільства, заглянула в майбутнє і вказала людству шлях до щастя.

Засновник і незмінний керівник марксистської «Групи визволення праці» Г. В. Плеханов у рецензії, опублікованій в газеті «Соціал-демократ» на видання у 1890 р. творів Т. Г. Шевченка в Женеві, писав: «Про поетичний талант Шевченка може бути тільки одна думка: покійний Тарас Григорович належить до числа найбільш народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури»²⁸.

Промовисто нині звучать слова, сказані А. В. Луначарським у 1912 р.: «... Великий Шевченко тим, що він поет української нації, але ще більше тим, що він поет народний, а над усе тим,— що він поет глибоко революційний і духом своїм соціалістичний... Слава Шевченкові!»²⁹.

Творчість і громадсько-політична діяльність революціонера Т. Г. Шевченка — це голос доби і вічовий дзвін, який кликав знедолених людей до боротьби за визволення з-під гніту самодержавства, поміщиків і буржуазії. Ім'я великого Кобзаря стало справжнім символом революції.

В період революційного піднесення в Росії, коли РСДРП на чолі з В. І. Леніним готувала трудящих до рішучої боротьби проти царизму і буржуазно-поміщицького ладу, відбувалося святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Прогресивна громадськість послідовно обстоювала революційну спадщину великого Кобзаря і давала відсіч реакційним силам. Буржуазно-ліберальні діячі намагалися спрямувати всенародний рух за вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в русло поміркованих вимог реформ. Водночас більшовики вбачали в ньому один з важливих чинників загального революційного піднесення в країні.

На гоніння царизму проти світлої пам'яті великого Кобзаря прогресивні сили Росії відповіли посиленням класової боротьби, яку очо-

²⁷ Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму // Повне зібр. творів.— Т. 2.— С. 173.

²⁸ Плеханов Г. В. Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії // Світова велич Шевченка: Збірник матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: В 3 т.— К., 1964.— Т. 1.— С. 239.

²⁹ Луначарський А. В. Великий народний поет (Тарас Шевченко) // Вогненне слово Кобзаря.— С. 67.

лили більшовики. Зокрема Київський комітет РСДРП у лютому 1914 р. звернувся до трудящих з відозвою, у якій закликав їх у день ювілею Т. Г. Шевченка посилити боротьбу проти соціального і національного гноблення³⁰.

18 лютого 1914 р., напередодні дня народження поета, більшовицька «Правда» повідомляла, що реакціонери поставили вимогу, аби «вшанування пам'яті Шевченка не були допущені, щоб пам'ятника не дозволяли відкривати, щоб навіть панахид по рабові божому Тарасу не дали служити. І був розісланий відповідний офіціальний циркуляр, що наказував саме так чинити»³¹.

Особливого напруження події досягли у Києві, де з 25 лютого до 4 березня 1914 р. страйкували студенти Київського університету, Політехнічного і Комерційного інститутів, Вищих жіночих курсів, робітники Південноросійського машинобудівного заводу. Вони влаштували вуличні демонстрації з антиурядовими лозунгами, вступали у сутички з поліцією і військами, стягнутими місцевими властями до міста. Кілька десятків студентів було заарештовано і ув'язнено. Страйки очолювали Київський комітет РСДРП і Коаліційна рада студентів³². Політичні демонстрації в Києві мали відгомін у Державній думі, де соціал-демократична фракція надіслала міністру внутрішніх справ запит з приводу заборони вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. 26 лютого 1914 р. депутат-робітник А. Т. Бур'янов виступав у Думі з промовою про події в Києві й заходи щодо них царського уряду³³. В деяких містах (Петербурзі, Москві, Каневі, Катеринославі, Оренбурзі та ін.) місцеві власті змушені були дозволити відзначення ювілею Т. Г. Шевченка, але під своїм наглядом і з великими обмеженнями. Відзначався ювілей поета і за кордоном.

Вечір, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка, відбувся в м. Кракові. В листі до матері від 16 березня 1914 р. В. І. Ленін і Н. К. Крупська повідомляли з Кракова, що вони «були на українському вечорі на честь Шевченка»³⁴.

Одержавши відомості про події в Росії й на Україні, В. І. Ленін високо оцінив боротьбу робітників, селян і студентів у дні 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка і суворо засудив реакційні заходи царського уряду. «Заборона вшанування Шевченка,— писав він у квітні 1914 р.,— була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»³⁵. Слово та ім'я великого українського Кобзаря служило справді наближенню соціалістичної революції в Росії, яку здійснили робітники й селяни у жовтні 1917 р.

Вогненне слово поета-революціонера Т. Г. Шевченка кликало трудящих на бій з гнобителями в роки громадянської війни, а за доби соціалізму стало творчою силою, що послужила вихованню радянських людей історією і прогресивними традиціями. Спадщина великого Кобзаря відтоді належить народові й служить його інтересам. Створено музеї Т. Г. Шевченка у Києві, Ленінграді, Каневі, Орську, Шевченко (Мангишлацької області), с. Кирилівці (тепер с. Шевченкове Черкаської області), відкрито величні пам'ятники поету в Києві, Каневі, Харкові, Москві та інших містах і багатьох селах нашої Вітчизни.

³⁰ Тарас Шевченко: Документи і матеріали. 1814—1963.— К., 1963.— С. 231.

³¹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— С. 368.

³² Там же.— С. 358—366; Тарас Шевченко: Документи і матеріали. 1814—1963.— С. 231, 246—248, 250—252, 259—265, 270—271.

³³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— С. 372—374.

³⁴ Н. К. Крупська і В. І. Ленін — М. О. Ульянової // Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 55.— С. 342.

³⁵ Ленін В. І. До питання про національну політику // Там же.— Т. 25.— С. 64.

Його твори видаються українською, російською та багатьма іншими мовами народів СРСР. Всенародними стали святкування 125-річчя (1939) і 150-річчя (1964) з дня народження Т. Г. Шевченка. З 1981 р. у нашій країні щорічно проводиться Шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій». З 1968 р. присуджуються Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка в галузі літератури, мистецтва і архітектури.

Нині невмирущий геній Тараса Шевченка з нами, працює на перебудову соціалістичного суспільства та його духовне оновлення. Народи СРСР гідно відзначають славний ювілей — 175-річчя з дня народження Великого Кобзаря. Ця подія увійшла в число видатних дат світового значення ЮНЕСКО.

Велич Тараса Шевченка і його геній невідривні від історії народу України і всіх народів СРСР. Він навіки залишився в пам'яті народній Прометеем революційної думки, провісником волі й щастя всіх людей на нашій планеті.

Одержано 01.12.88

В статье рассказывается о жизненном и творческом пути украинского поэта и талантливого художника Тараса Григорьевича Шевченко, формировании его как революционного демократа, борца против самодержавия и крепостничества, мыслителя, который указывал угнетенному народу путь к лучшему будущему. Освещаются его деятельность в Киевской археографической комиссии, Кирилло-Мефодиевском обществе, участие в организации воскресных школ и журнала «Основа», связи с русскими революционными демократами.

В. Г. Сарбей (Київ)

Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський *

Вперше в радянській історіографії автор узагальнив на основі численних епістолярних, мемуарних та архівних джерел факти, що характеризують тісні дружні взаємовідносини між геніальним українським поетом Т. Г. Шевченком і видатним прогресивним українським істориком О. М. Лазаревським. Показано величезний вплив Шевченка на формування і розвиток історичних поглядів Лазаревського.

1942 року у № 5—6 журналу «Українська література», який виходив тоді в столиці Башкирії — Уфі, було опубліковано матеріал Гліба Лазаревського «Шевченко і Лазаревські (Спомини)». Щоправда, віднести його до суто мемуарних навряд чи можна, адже автор народився вже після смерті Великого Кобзаря і в основному використав відомості з літературних джерел, надрукував й усні розповіді різних осіб, зокрема й свого батька — Олександра Матвійовича — одного з шести «прекрасних братів Лазаревських» (див. запис від 29 березня 1858 р. у Шевченковому щоденнику), які дружили з геніальним поетом.

* Майже 30 років тому автор цих рядків звернув увагу на нерозробленість проблеми «Шевченко і Лазаревські», насамперед багаторічних різноманітних стосунків Тараса Григоровича з членами родини, яка відіграла значну роль у його житті, на суперечливість підходів та їх оцінок деякими дослідниками (див.: Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961. — С. 31—32). На жаль, відтоді жодної публікації з цієї проблеми не з'явилось. Отже, дана розвідка є, по суті, першою спробою узагальнення мемуарного матеріалу, а також результатів дослідницьких пошуків автора в справі вивчення зв'язків Т. Г. Шевченка лише з одним Лазаревським — Олександром Матвійовичем, відомим істориком України. Безумовно, значний інтерес для шевченкознавців становили б і спеціальні статті про роль у житті Т. Г. Шевченка братів О. М. Лазаревського, особливо Михайла і Василя.

Як відомо, брати Лазаревські — Василь, Михайло і Федір, що обіймали солідні чиновницькі посади в Петербурзі та Оренбурзі, доклали чимало зусиль для полегшення становища Кобзаря на засланні. В липні 1847 р. до Оренбурга потрапив і 13-річний Олександр Шевченка він тут уже не застав, бо його перевели до Орської фортеці. Але ж ім'я Шевченка хлопець постійно чув у розмовах старших братів, які продовжували турбуватися про Тараса Григоровича, підтримували з ним різноманітні контакти. Цілий рік пробув Олександр на Оренбургщині, неодноразово з братами подорожував по кочовищах казахів, «прожив кілька днів у киргизькій кибітці, споживаючи кумис і якісь киргизькі страви»¹. Словом, віч-на-віч познайомився з тодішнім життям казахів (киргизів), яке всебічно вивчав український Кобзар.

Щоправда, з Шевченком О. Лазаревському тоді не вдалося побачитися, бо восени 1848 р. останній виїхав до Петербурга. Незабаром Ф. О. Лазаревський надіслав молодшому брату примірник підручника російської історії, яким раніше користувався Тарас Григорович (про це дізнаємося з листа до Шевченка, написаного Федором Матвійовичем у лютому 1848 р.)². Дружба О. Лазаревського з Шевченком розпочалася після повернення останнього із заслання. Була вона нетривалою, бо невдовзі Великий Кобзар помер. Але знаменно, що саме Олександр доглядав тяжко хворого Шевченка до самої його смерті, а потім проводжав труну з його тілом на Україну*.

Перу Олександра Матвійовича належить кілька публікацій мемуарних та наукових шевченкознавчих розвідок³. Шанобливий пієтет до пам'яті геніального поета він прищеплював і своїм дітям. У 1943—1944 рр. «Українська література» друкувала під назвою «Київська старовина» спогади Г. О. Лазаревського про культурне й наукове життя дожовтневого Києва. Чимало сторінок автор присвятив світлому образу свого батька. Ось, наприклад, якою зовнішньою історичною атрибутикою з образотворчої батькової колекції запам'яталося Глібові київське помешкання його родини: «Висяча гасова лампа під білим абажуром освітлює стіл і підлогу в ідальні нашого помешкання

¹ Лазаревский А. М. Отрывки из автобиографии // Киевская старина.— 1902.— № 6.— С. 482.

² Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861.— К., 1962.— С. 70.

* Царські власті не обминули увагою цей факт. У Київському Державному музеї Т. Г. Шевченка зберігається оригінал рапорту, направленого 16 травня 1861 р. начальником канівської повітової поліції київському цивільному губернатору. Доповідаючи про те, як відбувся похорон Кобзаря на Чернечій горі, хто брав у ньому участь, скільки людей зібралось, які проголошували промови, ревной прислужник царизму «не преминул» додати «Список лицам, прибывшим из г. Киева в г. Канев на пароходе вместе с телом академика Тараса Шевченка». Під номером 13 в ньому вказується: «Колежский секретарь Александр Лазаревский (из С.-Петербурга)» (Див.: Тарас Шевченко: Документи і матеріали, 1814—1963.— К., 1963.— С. 105—106). А людський поголос трохи пізніше зробив Лазаревського мало не однодумцем Шевченка. Саме з його відвіданням могили Кобзаря у липні 1861 р., коли її упорядкуванням займався Г. Честахівський, народ пов'язував поширену тоді легенду про привезення скрині з священними ножами для повстання проти панів (Укр. літ.— 1944.— № 11.— С. 156). Звичайно, при цьому бажане видавалося за дійсне, але Честахівського після від'їзду Лазаревського місцеві власті заарештували і змусили давати відповідне пояснення, про що Олександр Матвійович розповів на сторінках «Киевской старины» майже через сорок років — уже наприкінці свого життя (Киевская старина.— 1898.— № 2.— С. 166—193).

³ Лазаревский А. Последний день жизни Т. Г. Шевченка // Северная пчела.— 1861.— № 8 і Черниговские губернские ведомости.— 1861.— № 12; Лазаревский А. Материалы для биографии Т. Гр. Шевченка: Детство Шевченка (1814—1848) // Основа.— 1862.— № 3.— С. 1—10; Лазаревский А. Новые сведения о пребывании Т. Г. Шевченка в Раимском укреплении // Киевская старина.— 1891.— № 2.— С. 336; Лазаревский А. Гроб Т. Г. Шевченка в Киеве у Христорождественской церкви (7 мая 1861 г. к рисунку) // Там же.— 1894.— № 8.— С. 289—291; Лазаревский А. Письма Честаховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченка // Там же.— 1898.— № 2.— С. 166—193; Лазаревский А. Новопетровское укрепление: (К рисунку Т. Г. Шевченка) // Там же.— 1899.— № 2.— С. 291—295.

по Малій Володимирській (тепер — Чкалова) вулиці. По стінах майже суцільні великі портрети на весь зріст. Богдан Хмельницький з булавою, у ніг якого малесенькі козацькі полки, такі цікаві за часів мого дитинства. Адам Кисіль з розтопиреними вусами, як у kota, в червоному кунтуші, у товстих чоботях (чи не перше, що я прочитав у житті, був напис на цьому портреті). Ярема Вишневецький, зовсім молодий, з невеликими руськими вусами, у панцирі, у червоній опанчі. Новгород-сіверський сотник, теж молодий, чорнявий Лук'ян Покорський-Журавко у коричневому кунтуші, у зеленій опанчі. Поясні портрети: вродливої Раїни Могилянки-Вишневецької у чепурному фіолетовому береті з страусевим пір'ям, у темному вигаптованому золотом кунтуші (це ж вона заповідала синові Яремі дотримуватися православної віри, православного люду, і це ж він, син українця і молдаванки, зламавши дану матері присягу, з усією лютою пристрасстю ренегата катував українців!), князів Острозьких, Сави Туптало, Овальний блідий барельєф — профіль голови Шевченка — роботи Василя Тарновського»⁴.

Отже, знову натрапляємо на згадку про реліквію — барельєф, пов'язаний з непересічною особистістю Великого Кобзаря — старшого за віком (різниця у 20 літ) друга О. М. Лазаревського, який і сам зробив значний внесок в українську культуру, ставши одним з найвидатніших у дожовтневу епоху істориків України.

Гліб Олександрович на сторінках «Української літератури» свідчив, ґрунтуючись на власних враженнях, що в кабінеті батька над дверима постійно висіла й картина «Пасішник Рудий Панько», намальована нібито Шевченком олійними фарбами на рідній Лазаревським Конотопщині*. Згадував він також портрет бабусі — Афанасії Олексіївни Лазаревської, намальований Шевченком олівцем⁵. І, зрозуміло, ніяк не можна було забути чотирнадцятилітньому Глібові батьків подарунок: «Кобзар» видання 1860 р. з авторським написом «Славному лицареві Олександрові Лазаревському — Кобзар Тарас». А далі Г. О. Лазаревський додав таке пояснення: «Бо брав до серця Шевченко наукові твори цього молодика, який, маючи ще 19 лише років, надрукував поважний, як за тих часів, науковий твір «Указатель источников для изучения малорусского края», єдиний підручник у цьому питанні»⁶. Слід зауважити, що під час війни Г. О. Лазаревський не мав «Кобзаря», подарованого О. М. Лазаревському автором, і тому неточно відтворив текст напису. Насправді ж, на цьому примірнику, який нині експонується у Київському меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка, читаємо: «Чистому серцем доброму козакові Олександрові Лазаревському. Кобзар Тарас, 6 лютого 1860 р.».

Певного коментаря потребує й згадка Г. О. Лазаревського про одну з перших друкованих праць його батька — опублікований у двох номерах «Черниговских губернских ведомостей» за 1853 р. «Опыт указателя источников для изучения малороссийского края в историческом и географическом отношениях». Це дійсно була лише «спроба» (далека від досконалості та повноти) створення такого важливого і тематично широкого покажчика. Про неї навряд чи було відомо Шевчен-

⁴ Лазаревський Г. О. Київська старовина // Укр. літ.— 1943.— № 12.— С. 125.

* Цьому полотну ще до Великого Жовтня було присвячено кілька публікацій у журналах «Киевская старина» та «Искусство и печатное дело». Картина експонувалася й на виставці художніх творів Т. Г. Шевченка у Києві (1911 р.). У радянський час від родини Лазаревських вона потрапила до Державного музею Т. Г. Шевченка. І лише при підготовці 10-томного Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка фахівці довели, що вона не належить пензлю Тараса Григоровича (Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів. В 10 томах.— К., 1963.— Т. 10.— С. 118—119).

⁵ Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів.— Т. 10.— С. 30.

⁶ Лазаревський Г. О. Київська старовина // Укр. літ.— 1942.— № 5—6.— С. 64.

кові, який тоді відбував покарання далеко від України. Проте, напевно, він мав нагоду ознайомитися з упорядкованим О. Лазаревським фундаментальним як на той час «Указателем источников для изучения Малороссийского края (выпуск I)», бо ця праця вийшла в світ у Петербурзі 1858 р., коли туди прибув із заслання поет і, поселившись на квартирі М. М. Лазаревського, познайомився з його молодшим братом, що мешкав там же,— Олександром⁷.

До того ж «Указатель» було надруковано з авторською присвятою О. М. Бодянському на знак вдячності упорядника за подану йому допомогу в підготовці цієї праці до друку. Зв'язки між маститим і початкуючим істориками встановилися ще у 1854 р. А Шевченко і Бодянський знали один одного та листувалися між собою вже багато років. Тоді О. М. Бодянський — професор слов'янської філології Московського університету — визнав Тараса Григоровича «за поводаря усіх нас», всіляко сприяв розвитку його творчості «на щастя і на славу нашому козацтву!» (слова з листа Бодянського до Шевченка від 9 липня 1844 р.)⁸. В свою чергу, Тарас Григорович звернувся по допомогу до великого знавця історичного минулого, коли задумав готувати до видання альбом офортів «Живописная Украина»: «...для історії прошу вашої допомоги; ...текст исторический будете вы компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як есть в літописях. А ви як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую»⁹.

В особистому архіві Бодянський зберігав переписані ним власноручно тексти поезій Шевченка, в тому числі заборонених поем «Сон», «І мертвим, і живим», «Великий льох», «Кавказ» та ін. Листування Бодянського з Шевченком не припинилося і тоді, коли останній був покараний царським судом. Бодянський постачав опальному поету історичну літературу, зокрема «Історію Русів», «Літопис Самійла Величка» та ін. Після повернення Шевченка із заслання Бодянський передав поету в Нижній Новгород свою книгу «О времени происхождения славянских племен». «Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую науку»¹⁰,— захоплено фіксує Тарас Григорович у своєму щоденнику факт одержання «бесценного подарка» від свого вірного друга. Не дивно, що під час перебування у Москві на шляху до Петербурга один з перших візитів Шевченко зробив Бодянському. 18 березня 1857 р. у Шевченковому щоденнику з'явився запис: «Наговорились досыта о славянах вообще и о земляках в особенности...»¹¹. З цього ж джерела дізнаємося, що 27 березня Тарас Григорович прибув до Петербурга на квартиру братів Лазаревських¹². Безумовно, у ході розмов поета з істориком-початківцем неодноразово згадувалося ім'я їх спільного московського друга. Незабаром Бодянський одержав від Лазаревського листа, в якому той писав: «Особенно порадовались, что наконец знаменитый Ваш сборник песен увидит свет. Восточку эту привез Т. Г. Шевченко. Последний, между прочим, просил меня (он живет пока у нас) напомнить Вам о Вашем обещании прислать ему отдельные оттиски статей об Украине, напечатанных в книге «Чтений» за этот год».

В свою чергу, коли Лазаревський вирішив переїхати з Петербурга до Москви, він на початку червня 1858 р. одержав листа від Бодянського, який писав: «З нетерпінням чекаю на Ваш приїзд до Біло-

⁷ Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1961.— С. 218; Лазаревський А. М. Встречи с Т. Г. Шевченко в Петербурге // Воспоминания о Тарасе Шевченко.— К., 1988.— С. 336.

⁸ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861.— С. 31.

⁹ Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів.— К., 1957.— Т. 6.— С. 32, 33.

¹⁰ Там же.— К., 1951.— Т. 5.— С. 128.

¹¹ Там же.— С. 159.

¹² Там же.— С. 163.

кам'яної. Побачимось і дещо побалакаємо»¹³. О. Лазаревський зустрічався з Бодянським у Москві й трохи пізніше — навесні 1861 р. в зв'язку з проводами труни з прахом Шевченка на Україну¹⁴. А в опису Шевченкових книжок, які залишилися після його смерті, М. Лазаревський зафіксував і подаровану Бодянським його працю «О времени происхождения славянских племен»¹⁵.

Отже, Шевченко, Лазаревський і Бодянський підтримували тісні контакти між собою. Причому для Шевченка і Лазаревського Бодянський був не тільки одним з найавторитетніших істориків, а й людиною, яка на ґрунті їх спільної закоханості історією України, духовного єднання в оцінці громадських і культурних проблем сучасності зміцнювала їх дружні стосунки. Особливо пильну творчо-дослідницьку увагу і Шевченка, і Лазаревського привертала видані Бодянським рукописні джерела з історії України — «Літопис Самовидця», «Історія Русів» та ін.

В свою чергу, в 1866 р. одразу після публікації своєї розвідки «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.)» Лазаревський надіслав її на суд Бодянському. Останній зрештою визначив і головний дослідницький напрям творчої діяльності Лазаревського, висловивши йому в одному з листів 1864 р. думку про походження значної частини українського дворянства з колишньої козацької старшини¹⁶. Згодом на конкретному документальному матеріалі її обґрунтував у серіях своїх хронікально-генеалогічних праць «Очерки малороссийских фамилий» і «Люди Старой Малороссии» Лазаревський. Він, дотримуючись кращих традицій Шевченка, показав козацьку старшину XVII—XVIII ст. як нещадних визискувачів народних мас, кріпосників-експлуататорів.

З другого боку, Лазаревський, як і Шевченко, з повагою ставився до боротьби народних мас за соціальне і національне визволення, особливо в період Визвольної війни 1648—1654 рр. На цю сторону творчої спадщини історика звернули увагу М. М. Ткаченко у невеликому біографічному нарисі «О. Лазаревський», опублікованому 1942 р. у журналі «Українська література», і М. Шагінян у біографічній книзі про Великого Кобзаря. Для підтвердження свого спостереження видатна радянська письменниця навела конкретні приклади з праць Лазаревського, які, на її думку, «дають повне уявлення про родові поміщицькі звичаї на Україні»¹⁷.

Вивчаючи творчу спадщину геніального поета і талановитого історика, ми виявили майже однакові оцінки ними окремих персоналій, зокрема відомого в першій половині XIX ст. на Україні Петра Скоропадського — поміщика з рідної Лазаревському Конотопщини. В селі Григорівці, власником якого був Скоропадський, Шевченко побував під час першої подорожі по Україні 1843 р. Однак лише через кілька років, перебуваючи на засланні, у вірші-памфлеті «П. С.» поет відтворив типізований образ жорстокого кріпосника, який видавав себе за народолюбця. В ньому неважко пізнати П. Скоропадського, «потомка гетьмана дурного» (поет має на увазі Івана Скоропадського, час гетьманування якого на початку XVIII ст. закарбувався в народній пам'яті у глузливому прислів'ї: «Іван плахту, а Настя булаву носить»). До речі, Петро Скоропадський — прями́й предок останнього

¹³ А. Л. (Лазаревский А. М.). Четыре письма О. М. Бодянского. 1855—58 гг. // Киевская старина.— 1889.— № 11.— С. 450.

¹⁴ А. Л. (Лазаревский А. М.). Письма Честаховского, писанные в 1861 г., о похоронах поэта Шевченка // Там же.— 1898.— № 2.— С. 168 (прим.).

¹⁵ Анісов В., Серєда Е. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка.— К., 1976.— С. 342.

¹⁶ Лазаревська К. О. Листи Осипа Бодянського до Олександра Лазаревського (1854—1855 рр.) // Україна.— 1926.— № 1.— С. 68.

¹⁷ Шагінян Марієтта. Тарас Шевченко.— М., 1964.— С. 267.

на Україні гетьмана Павла Скоропадського — маріонетки кайзерівських окупантів.

Вірш «П. С.» було надруковано після смерті його автора, але в рукописах він був відомий ще за життя поета. З одного із «захальєвних» зошитів після повернення Шевченка із заслання вірш «П. С.» потрапив у славнозвісну авторську рукописну збірку, відому у шевченкознавстві під назвою «Більша книжка». Чимало Шевченкових віршів сюди, а також в окремі списки за дорученням автора записували його молоді друзі — брати Олександр та Іван Лазаревські. Пізніше про це розповідав у своїх фрагментарних мемуарах, присвячених Шевченку, Олександр Матвійович, який мав щасливу нагоду щоденно бачити поета за обіднім столом в останній період його життя в Петербурзі¹⁸. Відтоді, можливо, й запам'ятався близькому шанувальнику поезії Кобзаря вірш «П. С.» Уже на схилі літ він в одній з публікацій у «Киевской старине» процитував глузливі Шевченкові слова про Скоропадського:

У світі ходить між панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вільнодумствує в шинку.

А далі так узагальнив цю «мальовничу» картину: «Ніякої близькості у Скоропадського з народом не було і не могло бути... Вся відмінність П. П. Скоропадського від інших поміщиків полягала в тому, що він нерідко начіпляв одяг народного крою та перемішував свою мову малоросійськими фразами»¹⁹. Одне з найрозкішніших помешкань Скоропадського, яке Лазаревський бачив власними очима, також запам'яталося йому саме за асоціацією з тим же Шевченковим твором. У мемуарній розповіді історика, яка вперше була надрукована через чверть століття після смерті автора (вже за Радянської влади), зазначалося: «Тут, у цій Григорівці, й був у Скоропадського той дім, про який Шевченко говорить: і досі сумно, як згадаю...»²⁰

У багатьох працях Лазаревського викривалася кріпосницька сутність політики прямого предка григорівського поміщика — гетьмана І. Скоропадського, затаврованого Шевченком. А в неопублікованих замітках, які нині зберігаються у Відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Лазаревський навіть назвав І. Скоропадського одним з головних винуватців запровадження кріпосного права на Україні, маючи на увазі той факт, що саме він 1709 р. видав універсал графу Г. Головніну на володіння містом Константиновим на річці Сулі і останній поступово закріпачив майже все населення цього українського міста²¹.

Молодий Лазаревський прямо-таки закохався у Тараса Григоровича, з яким зустрічався в останній рік його життя майже щодня: вони спільно обідали на квартирі олександрового брата — Михайла Матвійовича. Характерна деталь: 14 жовтня 1859 р. Олександр у листі до матері писав: «Полотно на сорочки скоро вишлю, одну треба пошити так, як у Шевченка...»²². Це юнацьке захоплення особою і творчістю Шевченка Олександр Матвійович зберіг на все життя. Через сорок років, згадуючи Кобзаря, він зворушливо визнавав: «Багато

¹⁸ Воспоминания о Тарасе Шевченко.— С. 336.

¹⁹ Материалы для биографии Г. П. Галагана // Киевская старина.— 1898.— № 9.— С. 220 (прим.).

²⁰ В даному разі Лазаревський мав на увазі рядки з вірша «П. С.»:

І досі нудно, як згадаю
Готичський з часами дом;
Село обідране кругом...

Лазаревський О. М. (Спогади про конотіпців) // Український археографічний збірник.— К., 1927.— С. 63.

²¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, архів Лазаревського, спр. 62, I 59292.

²² Лазаревська К. Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських) // Україна.— 1928.— № 2.— С. 50.

років минуло з часу цих щоденних зустрічей з поетом, але у мене й досі збереглася ясна пам'ять про тодішню благодушність Т. Г., про його жвавість, про його велелюбність. Якимось легким і світлим було враження від спілкування з цією людиною... Живою людиною, а не мертвою був Тарас Григорович Шевченко»²³.

До речі, О. М. Лазаревському належить заслуга зачинателя шевченкознавчої мемуаристики і біографістики*. Вже в день смерті Кобзаря 28 лютого (10 березня) 1861 р. у петербурзькій газеті «Северная пчела» з'явилася публікація спогадів Лазаревського «Последний день жизни Т. Г. Шевченко». Розпочиналися й закінчувалися вони майже однаковою фразою — повідомленням про те, що о пів на шосту не стало Шевченка — «нашого дорогого, рідного поета». І в цій зворушливо-розгубленій повторюваності найтрагічнішого факту для шанувальників Великого Кобзаря виявилася щира, непередбачена любов до нього одного з них — автора спогадів. Потім ці спогади були передруковані у березневій книжці петербурзького українського журналу «Основа», у чернігівських і харківських «Губернских ведомостях» та деяких інших періодичних виданнях. Видані окремою листівкою вони роздавалися учасникам похорону Шевченка у Петербурзі**. Через рік «Основа» надрукувала «Материалы для биографии Т. Г. Шевченко» — першу спробу систематизації біографічних відомостей про поета, в даному випадку тих, що стосувалися його дитинства. Автор публікації — Лазаревський — почерпнув ці відомості з усних розповідей земляків Шевченка, найбільше — його рідної сестри Ярини, першим вказав на неточність щодо місця народження (Моринці, а не Кирилівка), допущену в опублікованій за життя поета його автобіографії. Це пізніше підтвердив метричний запис у книзі моринецької церкви за 1814 р.

Звичайно, царська цензура не залишала поза своєю увагою шевченкознавчі й інші розвідки Лазаревського і неодноразово змушувала автора скорочувати їх або вносити певні зміни. Так, лише за Радянської влади його дочка — Катерина Олександрівна надрукувала два заборонені цензурою уривки з статті батька «Новопетровское укрепление», яку опублікувала «Киевская старина» в 1899 р. Що ж налякало самодержавних охоронців друкованого слова? Не що інше як лише виразне співчуття, висловлене автором щодо моральних і фізичних мук геніального заслання: «Тяжко має бути взагалі людині жити роки під неволею у цій пустелі, яка називалася Новопетровським укріпленням, а ще тяжче було прожити тут майже сім років нашому поету, насамперед живій за своєю природою людині...»²⁴.

А чи не під впливом Шевченка та його петербурзьких однодумців на чолі з М. Г. Чернишевським Лазаревський почав виявляти інтерес до герценівського «Колокола»? Адже прізвище Лазаревського знаходимо в слідчій справі заарештованого 1863 р. на Чернігівщині емісара таємної революційної загальноросійської організації «Земля і воля» Івана Андрущенко. В ході слідства з'ясувалося, що «Лазаревский

²³ Воспоминания о Тарасе Шевченко.— С. 337.

* Знаменно, що найповніший і найфундаментальніший збірник спогадів про Т. Г. Шевченка (Воспоминания о Тарасе Шевченко.— К., 1988) розпочинається публікацією: Лазаревский А. М. Материалы для биографии Т. Г. Шевченко.— С. 19—26.

** Про надзвичайну цінність мемуарної публікації О. М. Лазаревського, якому пощастило провести разом з Т. Г. Шевченком усю останню добу його життя, свідчить і той факт, що вона майже повністю включена до найфундаментальнішої академічної біографії Кобзаря (Кирилюк Є. П., Шаблювський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко: Біографія.— К., 1964.— С. 580—581, 588—589). Як першоджерело відомостей про останній день життя поета ця ж публікація увійшла до присвяченого йому найгрунтовнішого історико-документального збірника (Тарас Шевченко: Документи і матеріали. 1814—1963.— С. 101—103).

²⁴ Лазаревська К. Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських) // Україна.— 1928.— № 4.— С. 51.

брал у Андрущенки «Колокол» для прочтения»²⁵. Герцен пізніше опублікував у «Колоколе» слідчу справу Андрущенка. Так ім'я Лазаревського потрапило на сторінки цього закордонного революційно-демократичного видання*, яким захоплювався Шевченко.

Відомо також, що «Колокол» публікував біографічні матеріали про Шевченка, відгуки про його твори, надрукував некролог, де вшанував пам'ять великого сина українського народу, виступав проти переслідувань царизмом української мови. Царські власті, які взяли під підозру Лазаревського у зв'язку із «справою Андрущенка», не могли не звернути увагу й на публікацію у дев'ятому номері газети «Черниговский листок» за 1863 р. під назвою «Заметка на письмо г. Добротворского». Її автор — О. Лазаревський — у той самий рік, коли міністр внутрішніх справ зухвало заявив, що української мови ніколи не було, немає і бути не може, не побоявся виступити проти ідеологів великодержавного шовінізму, на захист мови геніального Шевченка, мови, «якою і тепер говорить народ».

Після подібних публікацій царизм заборонив видання «Черниговского листка», а проти його видавця — відомого українського байкаря Л. Глібова, а також найактивніших авторів за зв'язки з емісаром «Землі і волі» І. Андрущенком було розпочато слідство. Відтоді Лазаревський потрапив під таємний нагляд поліції, який не було скасовано до його смерті²⁶. Проте він послідовно і наполегливо цілком у душі творів Шевченка у власних історичних працях таврував ганьбою українських панів як ворогів народних мас. Найбільше діставалося від Лазаревського козацько-старшинській верхівці періоду так званої «гетьманщини» на Україні другої половини XVII та XVIII ст. Історик переконливо показав кріпосницьке ество цього соціального прошарку, головної сили у процесі закріпачення українських селян. Узагальнюючи праці батька на цю тему, Г. Лазаревський писав: «І ця старшинська верхівка, плоть від плоті, кров від крові свого народу, зіпсована все більш безконтрольним зосередженням у своїх руках усїєї влади, адміністративної і судової, своїм багатством, заразливими прикладами аристократизму польського панства і прагненням до збагачення коштом безправного кріпацтва, забувала про своє походження, про свій народ, дбала лише аби дістати універсалів на маєтності, аби більше тих маєтностей, усїлякими правдами і неправдами закабалюючи, закріпачуючи і посполитих, і підсусідків, і вільних, і козаків, а в колишніх козацьких вольностях вбачала лише засіб позбутися небажаної конкуренції з боку російського дворянства, російських урядовців»²⁷.

Нині творча спадщина одного з найвидатніших дожовтневих істориків України плідно використовується в ідеологічній боротьбі проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історичного минулого. Про неї та її автора опубліковані книги, брошури, статті. Немає такого узагальнюючого видання з історії України, в якому б не згадувалося ім'я Лазаревського. І в цьому, безперечно, ще за його життя велику роль відіграв Шевченко. Адже під значним впливом антикріпосницьких творів Кобзаря формувалися історичні погляди Лазаревського щодо українських світських і церковних кріпосників: вони постають на сторінках його праць як жорстокі визискувачі та гнобителі народних мас. Вплив Шевченка на вироблення у Лазаревського саме

²⁵ Дело И. Андрущенко // Колокол.— 1866.— 15 февр.

* Упорядникам факсимільного перевидання «Колокола» не вдалося розшифрувати, про якого саме Лазаревського тут йдеться (Колокол.— М., 1964.— Вип. IX.— С. 1752), хоча немає жодних сумнівів, що це був Олександр Матвійович. Він — єдиний з шести братів — жив у цей час на Чернігівщині і підтримував близьке знайомство з чернігівцями, які проходили по «справі Андрущенка».

²⁶ Лазаревський Г. О. Київська старовина // Укр. літ.— 1944.— № 11.— С. 157.

²⁷ Там же.— С. 156.

такого ставлення до українського панства підтверджують і його рідні. Дочка історика — К. О. Лазаревська — писала: «На Олександра вплив Шевченка був особливо великий. Як згадував згодом сам Олександр, Шевченко дав напрямок його світогляду на все життя»²⁸.

Одержано 29.11.88

Впервые в советской историографии автор обобщил на основе многочисленных эпистолярных, мемуарных и архивных источников факты, характеризующие тесные дружеские взаимоотношения между гениальным украинским поэтом Т. Г. Шевченко и выдающимся прогрессивным украинским историком А. М. Лазаревским. Показано огромное влияние Шевченко на формирование и развитие исторических взглядов Лазаревского.

²⁸ Лазаревська К. О. Шевченко і Лазаревські // Пролетарська правда.— 1939.— 12 січ.

* * *

В. Ю. Мельниченко (Київ)

Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.)

На основі нових документів автор розкриває позицію голови Раднаркому України Х. Г. Раковського у питанні про державні відносини з Радянською Росією в роки громадянської війни. Показано неспроможність звинувачень Х. Г. Раковського у конфедералізмі, що довгі роки існували в історичній літературі.

Голова Раднаркому України (1919—1923 рр.) Християн Георгійович Раковський впродовж десятиліть найчастіше згадувався в історичній літературі в контексті звинувачення його в сепаратизмі і конфедералізмі. Автор даної статті не був причетний до навішування цих ярликів. Однак й дати об'єктивну, принципову оцінку позиції Раковського не спромігся у ті роки, які справедливо зветься сьогодні застійними.

Отже, якщо Х. Г. Раковський був конфедералістом, то він мав виступати проти федеративного союзу Радянської України і Радянської Росії і ратувати за їх зв'язок як держав повністю незалежних, що не мають спільного союзного громадянства, центральної законодавчої влади, а лише координують деякі свої дії, як правило, зовнішньополітичні і военні. Проте документи свідчать, що нічого подібного він не робив. Тому вже у першій спеціальній публікації про Раковського у березні 1988 р. автор відзначив, що позиція голови Раднаркому України з цього питання вимагає окремого дослідження¹. 20 вересня 1988 р. на науковій сесії у Софії, присвяченій Раковському, автор висловився за перегляд звинувачень Християна Георгійовича у конфедералізмі, а згодом у наступних публікаціях намагався зробити це на документальній основі².

Дана стаття має за мету докладніше розкрити позицію Раковського з питання про державні відносини Радянської України і Радян-

¹ Сказати правду... Штрихи до політичного портрета Х. Г. Раковського // Рад. Україна.— 1988.— 6 берез.

² Раковський проти Сталіна // Вечірній Київ.— 1988.— 12 груд.

ської Росії у роки громадянської війни. Саме це, на мою думку, дозволить розкрити передумови формування поглядів Раковського на радянську федерацію, проаналізувати їх в динаміці. Адже ідея конфедерації, як і всяка інша, наприклад, сталінська ідея автономізації, не виникає у політичного діяча раптово, із нічого, вона має свої витоки.

Розглянемо позицію того ж Сталіна, який вважав створення незалежних національних республік тимчасовим явищем, обумовленим політичною кон'юнктурою. Досить прочитати його статтю «Політика Радянської влади в національному питанні в Росії», опубліковану в «Правді» у жовтні 1920 р., щоб переконатися, що, на думку Сталіна, **«радянська автономія є найреальніша, найконкретніша форма об'єднання окраїн з центральною Росією»**³ (підкреслення автора — В. М.). Виступаючи через п'ять місяців на Х з'їзді РКП(б) з основною доповіддю з національного питання, Сталін прямо заявив, що РСФРР є «живим втіленням» шуканої форми державного союзу республік⁴. Саме ця заява Сталіна викликала тоді рішучу відсіч з боку В. П. Затонського: «Нам необхідно витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію, як федерацію неодмінно «російську», бо справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська»⁵.

Для Сталіна характерними були вислови: «так звана незалежність так званих незалежних» республік, «цих, з дозволу сказати, держав» і т. ін. Його схильність до обмеження суверенітету Радянської України виявилася ще на зорі української державності. Відомо, що у квітні 1918 р. Сталін дозволив собі заявити голові ЦВК Рад України В. П. Затонському: «Досить гратися в уряд і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру»⁶.

Хотів би нагадати читачам те місце у книзі «Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна», де Д. Волкогонов, торкаючись періоду громадянської війни, пише, що нарком у справах національностей Сталін «сам особисто в той час мало займався національними відносинами»⁷. Це іноді позначалося на неглибокому проникненні Сталіна в специфіку національного питання на Україні, що, природно, не залишилося не поміченим. Скажімо, на I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. В. П. Затонський говорив: «Тов. Сталін думав, що є дві України — Західна і Східна, які різняться за мовою настільки, що жителі їх не розуміють один одного (це не казка, а бувальщина)...»⁸. Отже, висунення Сталіним улітку 1922 р. ідеї автономізації логічно випливало з його позиції. Так само логічно і те, що Раковський активно виступив проти сталінського «проекту автономізації». Такий крок був зумовлений всім досвідом його роботи на посаді голови Раднаркому України.

Аби не спрощувати позицію Х. Г. Раковського, зазначу відразу, що на перших порах він допускав помилкові заяви щодо національного питання. У березні 1919 р. він стверджував: «...Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонам, а він проходить по класам»⁹.

Х. Г. Раковський спочатку явно недооцінював гостроту, болючість і специфіку національного питання, мовної політики на Україні.

³ Сталін Й. Політика Радянської влади в національному питанні в Росії // Твори.— Т. 4.— С. 358.

⁴ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года: Стеног. отчет.— М., 1963.— С. 184.

⁵ Там же.— С. 205.

⁶ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920 рр.— Т. I. — К., 1967.— С. 302.

⁷ Октябрь.— 1988.— № 10.— С. 40.

⁸ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5—12 июля 1918 года: Протоколы.— Киев, 1988.— С. 175.

⁹ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеног. звіт.— Харків, 1932.— С. 78.

До речі, на це звертав увагу у 1928 р. М. М. Попов у «Нарисі історії Комуністичної партії (більшовиків) України»¹⁰. Проте Попов не прагнув оцінити об'єктивно і всебічно позицію опального вже тоді Раковського. На початку 30-х років Раковський на Україні був зарахований до «великодержавних шовіністів». Скажімо, П. П. Постишев у лютому 1930 р. на підтвердження такого звинувачення цитував слова Раковського, сказані ним у березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад: «Ми заявляємо, що в цей момент говорити, що тут та чи інша мова є державна мова або мова, яка першенствує, було б однаково шкідливо для революції. Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна антиреволюційно, яка була з Петлюрою і лишилася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською»¹¹.

Дійсно, такій заяві, якщо вирвати її з контексту, виправдання не знайдеш. Але не слід абстрагуватися від конкретно-історичної ситуації весни 1919 р. Згадаймо, що в 1932 р. В. П. Затонський про цю ситуацію писав так: «Звичайно, тепер вже легко бути розумним. Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної ради чи Директорії було певне підозріння до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства, безперечно українського походження. Але ще більш було в цьому відгуків люксембургіанства у чималой частини комуністів, та й просто русотяпства людей, що зростали на російській культурі і не хотіли пристосовуватися до культурних потреб широких працівних мас інших національностей. До розуміння абсолютної правильності лєнінської позиції в національному питанні багато доходили гірким досвідом дальших років, коли саме на національному тлі Україна найдовше палала полум'ям громадянської війни і була базою для всяких Заболотних, Тютюнників і інших національно-куркульських отаманів»¹².

Сказавши про це, спробуємо, все ж таки, хоча б загалом розібратися у справжніх поглядах Раковського на українську мову у той надзвичайно складний час весни 1919 р. Перш за все хочу навести ті його слова, що безпосередньо передували цитованій вище Постишевим фразі: «...Українська Радянська Республіка є Радянською Республікою для всіх робітників і селян України,— говорив Раковський,— ...тут нема жодної мови, яку можна було б назвати державною мовою. Це однакове право як за українською мовою, так і за російською мовою, і за білоруською, і за єврейською, і за польською (Вигуки «браво». Оплески). Товариші, ми в нашій декларації від 6 січня * заявили, що Радянська влада бореться не лише з класовим гнітом, але й з національним гнітом. І не нам, представникам Радянської влади, повторювати помилки Директорії, помилки гетьмана, які хотіли тут введення центральної єдиної державної мови і, підтримувані контрреволюцією, передали владу в руки самостійної дрібнобуржуазної інтелігенції»¹³.

Мені здається, що з урахуванням цієї цитати з виступу Раковського ситуація починає прояснюватися. Тепер познайомимо читача з тими думками Раковського, які він висловив відразу ж після вирваної Постишевим з контексту його виступу фрази. «Але ми так само не можемо,— говорив Раковський,— як Радянська влада, ми не можемо,

¹⁰ Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1928.— С. 185.

¹¹ Постишев П. Національне питання в реконструктивний період.— Харків, 1930.— С. 23.

¹² III Всеукраїнський з'їзд Рад.— С. 8.

* Очевидно, помилка. Мова йде про декларацію Тимчасового Робітничо-селянського уряду України від 26 січня 1919 р.

¹³ III Всеукраїнський з'їзд Рад.— С. 77.

не заходячи в суперечність із самим собою, не можемо й не повинні відбирати можливості в українських селян, щоб вони могли своєю рідною мовою вести свою пропаганду. Коли український селянин матиме свою власну інтелігенцію, комуністичну інтелігенцію, радянську інтелігенцію, коли він, український селянин, з української мови зробить знаряддя свого визволення, тоді не потрібні ніякі декрети, щоб мова, якою говорить величезна більшість населення, стала фактично домінуючою мовою. Але цього не потрібно робити декретами; декретування мови є тільки реакційним заходом робітничо-селянського правління. Треба, щоб не було ніякого тиску. Я повинен перед вами заявити, що нам довелося оголосити догану комісарові пошт і телеграфів, який, всупереч духові й букві урядової декларації, видав наказ, що політичне діловодство на пошті й телеграфі повинне вестися виключно російською мовою. Тут усі мови однакові»¹⁴.

Як бачимо, Раковський зовсім не постає таким противником української мови, яким його зобразив Постишев, він зовсім не виступав проти активного функціонування української мови. Інша справа, що він заперечував необхідність оголошення її державною мовою. Інша справа, що на перших порах Раковський як голова Раднаркому України не зробив все можливе, щоб покласти край проявам «русотяпства» на Україні, ущемленню прав української мови. Це окрема проблема, що ще чекає висвітлення, проте навряд чи правильно перекладати всю вину безпосередньо на Раковського.

Було б також антиісторично продовжувати лише вперто консервувати допущені ним помилки у ставленні до української мови. Було б нечесно перед пам'яттю про Раковського і надалі замовчувати його справжню позицію в цьому важливому питанні. На VII Всеукраїнській партійній конференції у квітні 1923 р. голова Раднаркому України на повний голос заявив про те, що трудящим всіх національностей всіх радянських республік необхідно надати «можливість вчитися на своїй власній мові, мати свою власну культуру»¹⁵. Звернемо увагу і на такі слова Раковського: «...Я повинен сказати, що українська мова в руках партії, в руках робітничого класу має стати могутнім знаряддям для посилення впливу на селі»¹⁶ (*підкреслення автора* — В. М.). Раковський говорив про те, що раніше українська мова була «мовою рабства, мовою холопства». Якісно інша ситуація склалася після перемоги Великого Жовтня: «...Теперішні українські школи,— підкреслював він,— це те, що ми самі виховуємо нове українське покоління з національною свідомістю і коли перед цим поколінням постає питання про мову, культуру, школу і т. д., то воно стає питанням — бути чи не бути цьому новому поколінню?»¹⁷. Як бачимо, майбутнє Радянської України Раковський нерозривно зв'язував з майбутнім української мови.

Власне, це відступ від теми даної статті, але відступ, на думку автора, необхідний. Що ж стосується позиції Раковського з питання про взаємовідносини Радянської України і Радянської Росії, то вперше підпис Раковського під важливим політичним документом, що декларував позицію голови уряду, з'явився 26 січня 1919 р., тобто через день після вступу Х. Г. Раковського на посаду, під Декларацією Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України. У цьому документі говорилося: «В першу чергу ми голосно заявляємо свою солідарність Російській Федеративній Радянській Республіці... Тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої і селянської України і Радянської Росії ставить нам за обов'язок рівняти свій революційний

¹⁴ Там же.— С. 77—78.

¹⁵ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины.— № 6.— Харьков, 1923.— С. 293.

¹⁶ Там же.— С. 294.

¹⁷ Там же.— С. 295.

класовий фронт насамперед з фронтом російського пролетаріату. Ворогів Радянської Росії ми оголошуємо ворогами Радянської України. У нас однакові політичні, економічні і військові завдання... Все це зумовлює об'єднання Української Радянської республіки з Радянською Росією на началах Соціалістичної Федерації...»¹⁸. Сам Раковський вперше публічно висловився з цього питання на III Всеукраїнському з'їзді Рад 7 березня 1919 р., де він заявив: «...Дитині зрозуміло, що без торжества Радянської Росії не було б і Радянської влади на Україні... і що вороги Радянської Росії є і нашими ворогами, так само, як наші вороги є ворогами Радянської Росії»¹⁹. III Всеукраїнський з'їзд Рад, як відомо, затвердив першу Конституцію УСРР, яка, зокрема, проголосила повну солідарність Радянської України з усіма радянськими республіками і тверду рішучість вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання. Під цим основоположним документом стояв підпис Х. Г. Раковського. Така позиція Раковського залишалася незмінною впродовж його роботи на Україні. У 1923 р. він напише: час підтвердив акцентовану у 1919 р. «істину, що національне самовизначення України можливе лише при Радянській владі і при наявності за спиною Радянської України Радянської Росії»²⁰.

У практичній площині таке політичне кредо Раковського повністю співпадало з ленінською ідеєю утворення військово-політичного союзу радянських республік, реалізованої у червні 1919 р. Раковський немало зробив для його зміцнення. Скажімо, у листі до В. І. Леніна від 25 червня 1919 р. він писав про необхідність спільної допомоги 14-й армії, щойно створеній із частин 2-ї Української армії і частин, що прибули з Росії: «...Тільки Москва або Київ можуть допомогти. Ми все даємо, що можемо. Всі у нас підтягнулися, відчуваючи, що небезпека наближається»²¹.

Характерно, що Раковський ввійшов до створеної в той час комісії ВЦВК з питання про конкретні форми об'єднання РСФРР і радянських республік разом з Л. Б. Каменевим (голова комісії), М. М. Крестинським, Д. І. Курським. У роботі комісії взяли також участь Л. М. Карахан, О. І. Риков, Е. М. Склянський. Комісія розглядала питання про форми «постійного і тимчасового» об'єднання і зробила перші кроки на шляху юридичного оформлення радянської федерації на ленінських принципах. Виступаючи на її засіданні 2 червня 1919 р., Раковський заявив, що об'єднання республік «**можливе лише на засадах федеративного устрою** федеративної конституції, коли створюється єдиний орган верховного управління — Федеративна Рада Республік» (*підкреслення автора — В. М.*). Як тимчасовий, попередній крок на комісії пропонувалося «введення до складу ВЦВК представників республік» і підпорядкування ряду республіканських наркоматів відповідним відомствам РСФРР²². Ці пропозиції пізніше були реалізовані на практиці. Як відомо, IV Всеукраїнський з'їзд Рад обрав до складу ВЦВК 30 представників від України, які ввійшли до нього у червні 1920 р. Пізніше до складу ВЦВК були включені представники Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Грузії.

Виступаючи за федеративне об'єднання, Раковський з самого початку послідовно висував ідею розширення прав і самостійності республік у рамках федерації. Скажімо, того ж 2 червня 1919 р. він був присутній на розширеному засіданні Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна. На ньому було прийнято рішення про

¹⁸ Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР: 36 документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 87.

¹⁹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. — С. 76.

²⁰ Раковский Х. Союз Социалистических Советских Республик: Новый этап в советском союзном строительстве. — Харьков, 1923. — С. 14—15.

²¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 1, спр. 1306, арк. 1 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

²² Правда. — 1988. — 8 июля.

те, що бюджети республік, які вступають до воєнно-політичного союзу, складаються їх комісаріатами і представляються на затвердження Раднаркому Радянської Росії. Раковський виступив на засіданні з окремою думкою, вважаючи, що затвердженню Раднаркомом РСФРР підлягають лише бюджети чотирьох об'єднаних комісаріатів (маються на увазі комісаріати у воєнних справах, шляхів сполучення, фінансів та Вища Рада Народного Господарства — В. М.), всі інші ж повинні остаточно затверджуватися Раднаркомом України. На цьому засіданні він поставив також і питання про те, що різні центральні організації і відомства без достатніх підстав і погодженості направляють на Україну своїх представників, що іноді призводить до нерозберихи і дезорганізації. Цікаво, що це питання В. І. Ленін не розцінив як дрібне, незначне. Було вирішено розробити і внести на затвердження Раднаркомом порядок направлення уповноважених на Україну. В зв'язку з цим зауважимо, що В. І. Ленін не драматизував розбіжності у поглядах, він умів бачити головне — інтернаціоналістську позицію Раковського і його відданість революції. Ні тоді, ні пізніше В. І. Ленін не кваліфікував позицію Раковського як конфедералістську, хоча, як ми переконаємося, той завжди відверто викладав Володимирі Іллічу свою точку зору.

Особливе значення в об'єктивній оцінці позиції Раковського мають не використовувані ще дослідниками його «Тези з українського питання», які Раковський надіслав В. І. Леніну 19 листопада 1919 р. Тези починалися гранично чітким і ясним положенням про те, що успіх революційної боротьби можливий лише «при тісному об'єднанні всіх установ, що обслуговують справу оборони при тісному об'єднанні господарсько-економічного апарату, тобто при централізації обліку і розподілу як живих сил, так і матеріальних багатств Росії і України. **Це положення не тільки є основною директивою кожного українського комуніста, а й повинно стати основною директивою кожного прихильника Радянської влади на Україні**»²³ (підкреслення автора — В. М.). Раковський рішуче виступив проти боротьбистської «орієнтації на внутрішні сили», яка заперечувала союз з Радянською Росією, справедливо вказуючи на її лицемірний характер.

В окремій справці «Національне питання» до своїх тез, направлених В. І. Леніну, Раковський слушно звертав увагу на те, що певному росту популярності дрібнобуржуазного гасла «самостійної української держави» сприяло «недбале наше ставлення до національного питання, наша свідомо чи несвідомо русифікаторська політика на Україні» (тут ще раз хотілося б нагадати про те, що Раковський не приховував своїх помилок і виправляв їх). Він відзначив також серйозну підтримку ідеології українського буржуазного націоналізму в імперіалістичних і в угодовських колах на Заході²⁴. Християн Георгійович по-партійному відверто написав В. І. Леніну і таке: «Ідея про самостійність української радянської держави захопила і деякі кола нашої партії. Таким чином, деякі товариші із нашої партії йдуть стопами відомого Шахрая, який був членом нашої партії і членом Саратовського виконкому, а потім перейшов на бік самостійників»²⁵.

На VIII Всеросійській конференції РКП(б) в грудні 1919 р., де спеціально обговорювалося питання «Про Радянську владу на Україні», Раковський, розвиваючи ідеї своїх тез, говорив, що у надзвичайно тяжкій революційній боротьбі необхідно об'єднати всі сили навколо Радянської Росії, необхідні строга революційна централізація, об'єднання воєнної справи, живих сил і матеріальних багатств. Саме це, на думку Раковського, було тим принципом, «за який ми можемо

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 11782, арк. 2.

²⁴ Там же, арк. 14.

²⁵ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 15.

йти боротися з усіма самостійниками на Україні»²⁶. Однак, говорив він, «ми не можемо забувати, що є національний момент», що «необхідно рахуватися з національним фактором», наполягав на більш повному і уважному врахуванні гостроти і делікатності національного питання. У своєму виступі Х. Г. Раковський спеціально зазначив, що всі його зауваження, висловлені на конференції, «вкладаються в резолюцію ЦК партії» і що «ця резолюція повинна бути прийнята як основа». Судячи з протоколів VIII партконференції, саме Раковський зачитав текст резолюції «Про Радянську політику на Україні»²⁷.

Чимало дослідників, серед них і автор цих рядків, раніше широко трактували помилковість позиції Раковського на конференції. Не бралося до уваги те, що В. І. Ленін критикував його за помилки в селянському, а не в національному питанні. У заключному слові з питання «Про Радянську владу на Україні» В. І. Ленін, торкаючись національного питання, заперечував не Х. Г. Раковському, а А. С. Бубнову, Я. М. Дробнісу, Д. З. Мануїльському. Вони, як і В. П. Затонський, Я. А. Яковлев, тією чи іншою мірою не розуміли важливості проведення гнучкої лінії у ставленні до дрібнобуржуазної партії боротьбистів, з якими ЦК РКП(б), враховуючи їх тодішній вплив на частину середнього селянства, пропонував піти на компроміс. Нагадаю, до речі, що робота Раковського з боротьбистами була високо оцінена В. І. Леніном: «...Замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеної т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв»²⁸.

У зв'язку з цим хочу навести дуже цікавий факт ленінської довіри і поваги до думки Раковського. Наприкінці грудня 1919 р. В. І. Ленін передає Раковському на відгук перед публікацією свій «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». В архіві вдалося знайти лист-відповідь Раковського Леніну від 30 грудня 1919 р. з приводу ленінської праці. У ньому є такі рядки: «Прошу Вас звернути увагу й на пункт, де говориться про боротьбистів, які відрізняються від комуністів-більшовиків «тільки» в питанні про державні відносини. З ком[уністичним] привітом. Х. Раковський»²⁹. Про яку частину ленінського тексту писав Християн Георгійович? В архіві зберігається фотокопія листа В. І. Леніна у тому вигляді, в якому він був переданий Раковському. Ось це місце ленінського тексту: «Боротьбисти відрізняються від більшовиків тільки тим, що обстоюють безумовну незалежність України». Одержавши пропозицію Раковського, В. І. Ленін власноручно закреслює слово «тільки» і вгорі над ним пише чорнильним олівцем «між іншим». Саме такий текст і надруковано у Повному зібранні творів В. І. Леніна³⁰. Порада Раковського була врахована. Судячи з машинописного тексту листа, підготовленого Леніном до публікації, це була єдина смислова правка, яку зробив у ньому Володимир Ілліч. Хоча він одержав зауваження і від Сталіна і Каменева.

Впевнений, що читачам цікаво буде ознайомитися і з іншою частиною листа Раковського до В. І. Леніна. Християн Георгійович писав про те, що під час Центральної ради і Директорії, а також пізніше у 1919 р. «прихильникам поміщиків і капіталістів вдалося відколоти частину українського селянства, протиставивши його другій (части-

²⁶ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 года: Протоколы.— М., 1961.— С. 98.

²⁷ Там же.— С. 98—99, 115.

²⁸ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 254.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1307, арк. 2.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 42.

ні—В. М.), вдалося умовити третю (частину—В. М.) не давати хліба і солдат українській Червоній Армії, не давати хліба містам і допомагати таким чином білогвардійцям зайняти Україну з усіма наслідками, що випливають звідси, для одуреної частини селян». Раковський наголошував, що цей гіркий досвід класової боротьби не варто забувати, що важливо врахувати його у боротьбі за серця трудяшого селянства. «На цей український досвід,— писав він В. І. Леніну,— потрібно звернути особливу увагу. Це тільки посилить Вашу основну тезу, що державним відносинам між Росією і Україною не слід надавати того першорядного значення, якого надавали й надають деякі українці або росіяни»³¹. Тут, очевидно, Х. Г. Раковський мав на увазі те місце «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», де В. І. Ленін писав: «Була б єдність у боротьбі проти ярма капіталу, за диктатуру пролетаріату, а через питання про національні кордони, про федеративний чи інший зв'язок між державами комуністи розходяться не повинні»³².

Відомо, що В. І. Ленін, оцінюючи в цілому відзиви Й. В. Сталіна, Х. Г. Раковського і Л. Б. Каменева про «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», писав Л. Б. Каменеву: «...Сталін і Раковський вважають, що я недостатньо напав на українських націоналістів. Ви, що «видав» себе як великороса»³³.

Автору цих рядків пощастило віднайти ще один цікавий документ, який спростовує твердження про конфедералізм Раковського. Це — первісний проект тез ЦК КП(б)У про державні відносини Радянської України і Радянської Росії, підготовлений Раковським, очевидно, наприкінці 1919 — початку 1920 року**, тих самих тез, що будуть у березні 1920 р. затверджені IV партконференцією КП(б)У і стануть важливою віхою у зміцненні братерського союзу між двома республіками. Аналіз проекту Раковського свідчить, що цей документ багато в чому став першоосновою остаточного варіанту тез ЦК КП(б)У. Зокрема, саме Раковський сформулював положення про те, що всякі спроби розірвати братерську солідарність між робітниками і селянами Росії та України є, по суті, контрреволюційними, спрямованими проти інтересів робітників і селян, проти їх влади³⁴. Саме Раковський запропонував тезу про те, що необхідність союзу України і Росії зумовлюється їх спільною історичною долею³⁵. Саме Раковський писав: «Всі комісаріати обох республік, що обслуговують спільні інтереси, повинні бути злиті в єдиному федеральному апараті»³⁶. Такими Раковський вважав тоді комісаріати: у воєнних справах, шляхів сполучення, закордонних справ, фінансів, продовольства***, праці, Вищу Раду Народного Господарства. Як відомо, в остаточному документі 1923 р. злитими виявилися три із перерахованих вище комісаріатів, а інші чотири — директивними.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 1—2.

³² Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 42—43.

³³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 8. Ноябрь 1919 — июнь 1920.— М., 1977.— С. 158.

** Оригінал стенограми тез Раковського зберігається в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 5, оп. 1, спр. 1307, арк. 3—3 зв.). Мабуть, Раковський надиктував їх текст, перебуваючи у Москві.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1307, арк. 4; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 1.— К., 1976.— С. 67 (далі — Комуністична партія України в резолюціях...).

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1307, арк. 7; Комуністична партія України в резолюціях... С. 69.

³⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 1, спр. 1307, арк. 8. Ця теза у формулюванні Раковського в резолюції конференції відсутня, хоч сам дух її зберігся.

*** До речі, тези ЦК КП(б)У і резолюція конференції визнали за необхідне залишити ці комісаріати самостійними.

В. І. Ленін 31 січня чи 1 лютого 1920 р. цікавився згаданими тезами ЦК КП(б)У, попросивши їх, разом з іншими документами, у Х. Г. Раковського, який в той час був у Москві: «Надішліть сьогодні мені, добре?»³⁷. Того ж дня Раковський передає Леніну матеріали, супроводжуючи їх листом, де, зокрема, говорилося: «Володимир Ілліч. Я Вам залишаю на вашому столі 1) тези про державні відносини з Україною...»³⁸.

В наше завдання не входить висвітлення роботи IV конференції КП(б)У, зокрема боротьби на ній з опозиційною групою «демократичного централізму» («децистів») на чолі з Т. Сапроновим, яка виступила проти лінії ЦК КП(б)У, багато в чому уособлюваної Раковським. Відзначимо, однак, що Раковський передбачив конфліктну ситуацію на конференції ще у доповіді до ЦК РКП(б) від 7 березня 1920 р., з якою ознайомився В. І. Ленін: «Питання про організацію Цека і взагалі організацію Комуністичної партії на Україні залишається відкритим,— писав він про наявні труднощі і розбіжності.— Я не знаю, чи можна розраховувати на конференцію, що вона дасть правильне розв'язання цього питання...»³⁹. Як відомо, на IX з'їзді РКП(б) В. І. Ленін сказав про «українську конференцію, на якій більшість з Сапроновим на чолі висловились проти т. Раковського і зовсім неприпустимо цькувала його...»⁴⁰. І ще раз можна зустріти у Леніна цю думку — про цькування Раковського «українськими напівмахновцями»⁴¹.

Дуже важливою для з'ясування позиції Раковського з питання про державні відносини двох братніх республік є його стаття у червневому (1920 р.) номері органу ЦК КП(б)У журналу «Коммунист» з відповідною назвою «Відносини між Радянськими республіками. Росія і Україна». У ній Раковський підкреслював, що з самого початку політичні і економічні відносини цих радянських республік розвивалися «по лінії федерації», втілюючись з часом у воєнно-політичному союзі. Дальше зміцнення державних відносин, на думку голови Раднаркому України, зумовлене цілим рядом об'єктивних передумов: «Пролетаріат обох держав був історично зв'язаний у минулому спільною боротьбою проти російського царизму. Крім того, Україна і Великоросія були зв'язані спільністю господарського життя. Після Жовтневої революції Радянська Росія стала природною опорою у боротьбі робітників і селян України проти Центральної ради, австро-німецької окупації, гетьманщини, денікінщини і, нарешті, тепер — поляків. Українська робітничо-селянська революція, звичайно, має орієнтуватися на Радянську Росію...»⁴² За цими словами відчувається теоретично продумана, політично зважена і практично підтверджена життям позиція Раковського як державного діяча.

У цій статті автор не ставить за мету всебічно розкрити діяльність Раковського на Україні в 1918—1920 рр., у тому числі на посаді голови Раднаркому України. Проте зазначу, що останнім часом у публікаціях іноді зустрічається явне перебільшення ролі Раковського. Скажімо, один із болгарських авторів писав, що «у березні 1918 року він на пропозицію В. І. Леніна очолює боротьбу за перемогу Радянської влади на Україні (?)»⁴³. З іншого боку, не викликає сумніву те, що Християн Георгійович зробив все від нього залежне для виконання ключових вказівок В. І. Леніна, одержаних перед від'їздом на Україну в січні 1919 р. Згадуючи про розмову з Володимиром Іллі-

³⁷ Ленинский сборник XXIV.— М., 1933.— С. 311.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 12727, арк. 1.

³⁹ Там же, спр. 24375, арк. 13.

⁴⁰ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 251.

⁴¹ Ленін В. І. Л. Д. Троцькому // Там же.— Т. 51.— С. 172.

⁴² Коммунист.— 1920.— Июнь.— С. 11.

⁴³ Наука і суспільство.— 1988.— № 11.— С. 13.

чем, Раковський писав: «Головним предметом нашого обговорення було якнайшвидше відновлення єдності в лавах Компартії України, оскільки наявні розбіжності в ній паралізували керівництво і зживання партизанщини у будівництві Червоної Армії»⁴⁴.

Не розвиваючи дану тему, відзначу тільки, що Раковський в листі до В. І. Леніна від 27 червня 1920 р. доповідав йому про зроблене: «Головний дефект нашої партійної роботи раніше полягав у тому, що з кардинальних питань нашої політики були внутрішні розбіжності, які паралізували діяльність партії, і що між партійними організаціями (включаючи ЦК) і радянською, і військовою роботою була не тільки відчуженість, але й вороже відношення. Тепер все це повністю зжито. Тепер партійна, військова, радянська робота йде в найтіснішому контакті...»⁴⁵. Звичайно, що в тому була і заслуга Раковського.

На V Всеукраїнській конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), що відбулася на історичному переломі від громадянської війни до господарчого будівництва, Раковський виступив з політичним звітом ЦК. Цей звіт значною мірою був присвячений міжнародним справам і не містив всебічного аналізу політичної діяльності ЦК КП(б)У, на що справедливо вказували делегати⁴⁶. Один із них говорив так: «Тов. Раковський, на жаль, політичного звіту ЦК не дав. Тут було констатовано факт, що тов. Раковський читав лекцію на тему про міжнародне становище, але не говорив про наші внутрішні хвороби»⁴⁷. Однак було б легковажно думати, що Раковський повністю обійшов внутрішні політичні моменти. Він вказував, зокрема, на те, що з розгромом Врангеля на Україні закінчився період іноземної військової інтервенції і громадянської війни. Раковський коротко, але чітко обґрунтував необхідність серйозної переорієнтації у партійній роботі: «Партія повинна у всій своїй роботі провести корінні переміни. Якщо до цих пір у нашої боротьбі фронт є центром нашої уваги, то тепер виробництво повинно стати таким же центром». У цьому зв'язку у внутріпартійному аспекті «засвоєння нових методів роботи може бути досягнуто лише шляхом широкого внутріпартійного обговорення. Однак це не значить, що партія перестає бути організованим, централізованим апаратом...»⁴⁸. Поряд з цим не слід забувати про його виступ на конференції із заключним словом, де він, зокрема, торкнувся і національного питання. Голова Раднаркому України виявив тверезість в оцінці досягнутого у цій тонкій і делікатній сфері. Він підкреслив важливість юридичного «визнання рівності мов». У той же час вказав на те, що неправильне ставлення до української мови використовується куркульством і націоналістично настроєною інтелігенцією як засіб боротьби проти Радянської влади. Малися на увазі випадки зневажливого ставлення партійних і радянських працівників до української мови, які Раковський, посилаючись на В. І. Леніна, назвав «русотяпством». У той же час Раковський засудив і український шовінізм. «Національне питання,— підбив підсумок Християн Георгійович,— одне з тих, які розв'язуються не протягом одного року і навіть не протягом 5-ти років, а цілого десятка років»⁴⁹. Важко з цим не погодитися.

Досвід інтернаціонального згуртування трудящих Радянської України і Радянської Росії, здобутий у роки громадянської війни, знайшов втілення у розробленому з ініціативи ЦК КП(б)У і Раднаркому України і затвердженому 29 грудня 1920 р. VIII Всеросійським

⁴⁴ Летопись революции.— 1925.— № 2.— С. 5.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 2, оп. 1, спр. 14508, арк. 2 зв.

⁴⁶ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиків) Украины.— Харків, 1923.— № 3.— С. 3, 6.

⁴⁷ Там же.— С. 8.

⁴⁸ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиків) Украины.— № 2.— С. 14, 15.

⁴⁹ Там же.— № 3.— С. 28—29.

з'їздом Рад Союзному робітничо-селянському договору між РСФРР і УСРР⁵⁰. Договір проголошував, що дві республіки «вступають між собою у військовий і господарчий союз» і передбачав об'єднання вищих рад народного господарства, народних комісаріатів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти і телеграфу. Об'єднані комісаріати входили до складу Раднаркому РСФРР і мали в Раднаркомі УСРР своїх уповноважених, які затверджувалися і контролювалися ВУЦВК і Всеукраїнським з'їздом Рад. Керівництво і контроль за роботою об'єднаних комісаріатів мали здійснюватися через Всеросійські з'їзди Рад і ВЦВК, в які Українська СРР посилала своїх представників. В оригіналі договору російською мовою стоять підписи: Х. Раковський. В. Ульянов (Ленін). Георгій Чичерін. В оригіналі українською мовою — В. Ульянов (Ленін). Георгій Чичерін. Х. Раковський. Ці підписи Голови Раднаркому РСФРР В. І. Леніна і Голови Раднаркому УСРР Х. Г. Раковського ніби вивершують будову державних взаємовідносин двох братніх республік, що склалися протягом громадянської війни.

Отже, погляди Раковського у роки громадянської війни відповідали ленінському положенню про те, що «коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!»⁵¹. Х. Г. Раковський ніколи не уявляв існування Радянської України без найтіснішого союзу з Радянською Росією. Напередодні історичного 1922 року, коли питання про союз радянських республік стало на весь зріст і в боротьбі проти Сталіна було вирішено по-ленінськи, Раковський у грудні 1921 р. констатував: «На Україні навіть ті товариші, які раніше були прихильниками незалежності України від Росії, тепер розуміють, що лише при найвитриманішій єдиній господарчій лінії РСФРР і України зможе зміцнитися Радянська влада»⁵². Тоді ж він так сказав про лейтмотив політичної лінії уряду, який очолював: «Ніхто не вважає, що Україна в яких-небудь діях, що мають принциповий характер, відійде хоч би на один вершок від Радянської Росії»⁵³. Де ж тут сепаратизм? Де ж тут схильність до конфедерації?

Отже, у роки громадянської війни ми не бачимо навіть тіні прихильності Раковського до ідеї конфедерації. Проте вже в цей час він енергійно бореться проти неузгодженості і безладдя у роботі центральних і республіканських наркоматів, необгрунтованого звуження прав і можливостей республіканських органів влади.

Характерним у цьому плані є його лист до В. І. Леніна, написаний 15—16 жовтня 1920 р. «Шановний Володимир Ілліч, — писав Раковський. — У нашій роботі ми дедалі більше натрапляємо на зволікання з боку наших центральних установ. Створюється враження, що господарчо-економічні центри Радянської федерації надають мало уваги інтересам українських робітників і селянських мас, мало рахуються з нашими проханнями і скаргами»⁵⁴.

Як часто раніше у таких болючих роздумах голови Раднаркому України намагалися знайти і знаходили елементи сепаратизму і націонал-ухильництва! Але ж Раковський ніколи не заперечував огульно необхідність роботи центральних наркоматів, як це намагалися зобразити впродовж десятиліть, він виступав лише проти прийняття ними рі-

⁵⁰ Декрети Советской власти. Т. XII. Декабрь 1920 г. — январь 1921 г. — М., 1986. — С. 89—91.

⁵¹ Ленін В. І. Доповідь на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 114.

⁵² Бюллетень VI Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большеви́ков) Украины. — № 1. — С. 13.

⁵³ Там же. — С. 39—40.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 5, оп. 1, спр. 1306, арк. 8.

шень, що стосувалися України, минаючи її уряд. Він добивався більш узгодженого і продуманого підходу центральних наркоматів до здійснення економічної, фінансової політики на Україні. «Ми вважаємо,— писав Раковський,— що в інтересах справи слід постановою ЦК РКП усунути у подальшому таку дезорганізаторську роботу, зобов'язавши всі комісаріати, як об'єднані, так і необ'єднані, зв'язуватися з українськими властями або через своїх уповноважених на Україні, або через відповідних українських комісарів»⁵⁵.

Звернімо увагу, Раковський писав не тільки від себе особисто, а й від імені керівництва ЦК КП(б)У. Як член Політбюро ЦК КП(б)У, він, природно, багато в чому відображав позицію ЦК Компартії України. Один із щойно знайдених листів до В. І. Леніна (від 2 жовтня 1920 р.), в якому піднімалися аналогічні питання, був за словами Раковського, «написаний за дорученням ЦК України»⁵⁶.

Нам дуже важливо було з'ясувати позицію Раковського у роки громадянської війни, бо в цей час на Україні висловлювалися різні думки про державні відносини з Росією, з-поміж них і такі, що могли стати предтечею конфедералізму. Як відзначав В. І. Ленін, «серед більшовиків є прихильники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією»⁵⁷.

Цілком зрозуміло, що до прихильників повної незалежності України Християн Георгійович не належав. Що стосується, кажучи словами Раковського, «тенденції до повного злиття України з Великоросією», то у згаданих «Тезах з українського питання» Раковський назвав її пережитком психології руського буржуазного націоналізму. Реалізація такої тенденції, на думку Раковського, «принесе нам лише великі внутрішні і міжнародні ускладнення». Тому «найбільш правильною політикою» він вважав зміцнення воєнно-політичного союзу радянських республік, створеного 1 червня 1919 року, встановлення федеративного союзу Радянської України і Радянської Росії⁵⁸.

Хотілося б на закінчення відзначити, що, намагаючись осмислити справжню позицію Х. Г. Раковського в життєво важливому питанні про утворення СРСР, потрібно, зрозуміло, оцінювати її, в контексті сказаного вище, з врахуванням його чіткої інтернаціоналістської позиції в роки громадянської війни, яка десятиліттями замовчувалася.

Одержано 01.12.88

На основе новых документов автор раскрывает позицию председателя Совнаркома Украины Х. Г. Раковского в вопросе о государственных отношениях с Советской Россией в годы гражданской войны. Показана несостоятельность обвинений Х. Г. Раковского в конфедерализме, долгие годы бытовавших в исторической литературе.

⁵⁵ Там же, арк. 13 зв.

⁵⁶ Там же, арк. 21 зв.

⁵⁷ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 43.

⁵⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 3.

Маловідомі сторінки історії

В. С. Лозицький (Київ)

Політика українізації в 20—30-х роках: історія, проблеми, уроки

На основі архівних джерел досліджується діяльність ЦК КП(б)У і уряду України по запровадженню української мови в державних установах і громадських організаціях республіки в 20—30-х роках, показується значення проведеної українізації у здійсненні ленінської національної політики на Україні.

Останнім часом в республіканській пресі, на радіо і телебаченні гостро проходять дискусії з проблем функціонування української мови.

В зв'язку з цим значний інтерес викликають питання, пов'язані з проведенням українізації в 20—30-х роках, коли на офіційному рівні, тобто за допомогою декретів і розпоряджень уряду, в державних і громадських установах і організаціях запроваджувалася українська мова. В радянській історіографії ця проблема майже зовсім не розроблена. Тільки останнім часом на неї звернули увагу окремі історики в публікаціях з питань національної політики партії та проблем націонал-ухильництва на Україні того періоду¹. Зважаючи на це, в даній публікації зроблена спроба розглянути деякі аспекти такої надзвичайно складної проблеми, як українізація.

Безперечно, що процес українізації був практичним втіленням права українського народу на свою рідну мову, продовженням послідовної боротьби революціонерів-марксистів, які проголошували повну рівність усіх націй на їх мову. В. І. Ленін, більшовицька партія наполегливо відстоювали право пригноблених національних мов на їх розвиток. «Демократична держава,— відзначав В. І. Ленін,— безумовно повинна визнати повну свободу рідних мов і відкинути всякі привілеї однієї з мов»².

Розвиваючи марксистське вчення про мову, В. І. Ленін підкреслював велике значення мовного питання у боротьбі народів за своє соціальне і національне визволення. Боротьба, зокрема, українського народу проти царизму, писав В. І. Ленін,— це рух «до свободи і до рідної мови»³.

Одразу після перемоги Великого Жовтня партія більшовиків приступила до практичного здійснення ленінських ідей про соціальне й національне визволення народів, що населяли колишню Російську імперію.

Надзвичайне значення у вирішенні національної політики на Україні мали праці В. І. Леніна, його «Лист до робітників і селян України

¹ Чирко Б. В. З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // Укр. іст. журн.—1983.—№ 3.—С. 68—75; Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923—1930 рр.) // Там же.—1988.—№ 6.—С. 68—76; Дискусія на тему: «Культурні процеси на Україні в 20—30-ті роки» // Там же.—1988.—№ 10.—С. 157—159; Панчук М. І. Історична пам'ять — фактор перебудови // Літ. Україна.—1988.—7 липня та ін.

² Ленін В. І. До питання про національну політику // Повне зібр. творів.—Т. 25.—С. 69.

³ Ленін В. І. Про сепаратний мир // Там же.—Т. 30.—С. 180.

з приводу перемог над Денікіним», ленінська резолюція VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», рішення VIII (1919 р.), X (1921 р.), XII (1923 р.) з'їздів РКП(б), які намітили заходи щодо інтернаціонального виховання трудящих, подолання фактичної нерівності народів, боротьби з проявами великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму.

В зв'язку з цим великого значення надавалося вирішенню мовного питання. Зокрема, в резолюції VIII конференції «Про Радянську владу на Україні», підготовлену В. І. Леніним, підкреслювалося: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вмieli розмовляти українською мовою»⁴. А резолюцією XII з'їзду РКП(б) передбачалося видання спеціальних законів, що мали забезпечити «вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве інонаціональне населення і національні меншості»⁵.

Керуючись настановами В. І. Леніна, рішеннями партійних конференцій і з'їздів, ЦК КП(б)У розгорнув активну роботу по втіленню в життя ленінської національної політики. Однією з важливих умов розв'язання цього завдання була політика коренізації, яка на Україні набула форми українізації.

Основний зміст українізації передбачав залучення корінного населення республіки до державного і господарського будівництва, врахування національних факторів при комплектуванні партійного і державного апарату, громадських організацій, запровадження по всіх установах української мови; організацію мережі шкіл, вищих учбових закладів, видавничої справи на українській мові, вивчення національних обрядів і звичаїв населення, соціально-політичних і історико- побутових умов України, партійне керівництво розвитком української радянської культури.

Здійснюючи українізацію, Компартія України долала чимало труднощів. Перш за все вони впливали із специфічних умов історичного розвитку України, що були пов'язані з русифікацією українського міста і більшої частини пролетаріату, жорстокою боротьбою з контрреволюцією і українськими дрібнобуржуазними націоналістичними партіями, а також недооцінкою окремими більшовиками значення національного питання в революційній боротьбі на Україні. Про складні і суперечливі умови, в яких здійснювалася українізація, свідчать, зокрема, дискусії, пов'язані з так званою «теорією боротьби двох культур», що набули особливої гостроти в Компартії України на початку 20-х років. Цю теорію обстоював Д. З. Лебідь (з 1920 по 1924 рр.— другий секретар ЦК КП(б)У). Намагаючись довести, що на Україні точилася боротьба між російською і українською культурами, прихильники цієї «теорії» недооцінювали українську культуру як начебто відсталу, селянську, фактично заперечували необхідність її розвитку. Суть цієї «теорії» полягала в протиставленні російської культури українській, в пропаганді самопливу в розвитку української національної культури, в тому числі і мови. В одній із своїх статей «Деякі питання партійного з'їзду» в розділі «Національний момент» Д. З. Лебідь проголошував, що для комуністів-інтернаціоналістів національного питання в принципі не існує, що це є лише одним

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— С. 120.

⁵ Там же.— С. 423.

із засобів прискорення соціалістичного будівництва. «Наша партія,— продовжував він,— зобов'язана в українських умовах перевірити, чи дає українська мова можливість прискорити культурний процес в українському народі, особливо, в селянстві як відсталому, чи вона гальмує цей процес, не допомагаючи оволодінню культурою, а затруднюючи. Отже поставити собі завдання активно українізувати партію, а, відповідно, і робітничий клас (а цією справою партія не може зайнятися, не перекинувши своєї роботи і на робітничий клас) зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі, при нинішньому політичному, економічному і культурному співвідношенні між містом і селом,— це означає стати на точку зору нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста»⁶.

Безумовно, реалізація цієї теорії неминуче повинна була привести до загострення національних протиріч між робітничим класом і селянством. В своїй основі вона йшла всупереч з ленінським розумінням здійснення національної політики на Україні. Саме тому В. П. Затонський, М. О. Скрипник, О. А. Шумський рішуче виступили з критикою поглядів Д. З. Лебеда і його прихильників. В публікаціях, у виступах на пленумах ЦК КП(б)У, конференціях і з'їздах Компартії України вони аргументовано доводили неспроможність «теорії» боротьби двох культур, її шкідливість в національно-культурному будівництві на Україні. Особливо безкомпромисну боротьбу проти «теорії» двох культур вів О. Шумський, який з 1924 по 1927 р. очолював Наркомат освіти УСРР. У відповідь на вищезгадану публікацію Д. З. Лебеда в газеті «Коммунист» О. Шумський писав: «Дуже шкода, що тов. Лебідь не повідав нам, звідки він викопав таку теорію про «неминучість боротьби двох культур» — та ще й в умовах пролетарської диктатури. Звідки ця неминучість? Що за фаталізм? Треба думати, що тов. Лебідь заважається нам вказати, де в марксистській літературі він знайшов формулювання і аргументацію такої теорії. Звичайно, жоден комуніст і справжній марксист не скаже, що він стоїть за перемогу однієї культури над іншою, але зовсім не з тих міркувань, про які оповідає тов. Лебідь, зовсім не тому, що одна культура «нижча», а друга «вища» і т. п., а тому що комуністу і справжньому марксисту просто не прийде в голову безглузда думка про «неминучість» національної бійки і про «перемогу» однієї культури над іншою»⁷.

Інша проблема, яку розв'язували партійні організації республіки при проведенні українізації, була пов'язана з відсутністю книг, підручників, словників з української мови, а головне — спеціалістів і відповідальних працівників партійного, державного, профспілкового і комсомольського апаратів, які вільно володіли українською мовою. Однак найвідповідальнішим в діяльності партійних організацій було завдання переломити психологію людей, переконати громадську думку в необхідності проведення українізації, залученні корінного населення до державного управління. Це пояснювалося тим, що на початку 20-х років 80% населення республіки становили українці, а 20% — представники інших національностей в той час, коли органи радянської влади, згідно з даними уряду республіки, на 95% обслуговували російські або русифіковані працівники⁸. Звичайно, серед населення республіки, особливо в містах і селищах міського типу, не було однозначного ставлення до українізації. Одні з розумінням

⁶ Коммунист.— 1925.— 17 марта.

⁷ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2255, арк. 15, 19 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

⁸ Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923—24 рік до ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.— Харків, 1925.— С. 13.

сприйняли її і активно включилися в національно-культурне будівництво, інші вбачали в цьому політичний маневр, розглядали українізацію як «петлюрівщину», «контрреволюцію», прагнення до «самостійності» і всіляко саботували її здійснення.

У тих складних умовах перед ЦК КП(б)У, урядом республіки постало питання провести українізацію таким чином, щоб не зруйнувати державного апарату, підвищити його працездатність і разом з тим піднести і забезпечити українській мові те становище, яке вона має займати як мова переважної більшості населення республіки.

Практичними кроками в напрямку українізації стали декрети ВУЦВК УСРР від 27 липня і 1 серпня 1923 р., в яких проголошувалася рівність мов і в зв'язку з цим необхідність надання допомоги в розвитку української мови, щоб піднести її до рівня російської.

Так, у декреті ВУЦВК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови» підкреслювалося: «Зберігаючи і в майбутньому обов'язковість для службовців знання російської мови, яка є засобом спілкування з найбільшою національною меншістю на Україні і з народами всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в теперішніх умовах російська мова, переставши бути засобом утилітарного спілкування привілейованих класів, є навпаки засобом залучення української культури до високорозвинутої, яка має світове значення — російської культури, Робітничо-Селянський уряд України визнає необхідним, тим паче, на протязі найближчого періоду зосередити увагу держави на розповсюдженні знань української мови. Визнання до цих пір нормальну рівність між двома найбільш розповсюдженими на Україні мовами — українською і російською — недостатньо. Внаслідок відносно слабкого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників, достатньо підготовленого персоналу в житті, як свідчить досвід, приводить до фактичного переважання російської мови»⁹. Декретом передбачалося в першу чергу провести українізацію шкільно-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запроваджуючи українську мову в усіх радянських і господарських установах. З цією метою передбачалося утворення при установах спеціальних курсів по вивченню української мови¹⁰.

Враховуючи, що українізація це довготривалий процес, ЦК КП(б)У і уряд України особливу увагу звертали на вивчення української мови молоддю, майбутніми кадрами, які після закінчення школи і професійно-технічних закладів прийдуть на виробництво, в державні і господарські установи. Одним з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Однак здійснення українізації вищої школи ускладнювалося через відсутність необхідної кількості підручників і недостатню розробку української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін. За короткий час Всеукраїнська Академія наук, співробітники якої з першого дня її заснування наукові розробки майже виключно проводили українською мовою, здійснили велику роботу у розробці науково-технічної термінології, що створило умови для вживання української мови у найскладніших галузях науки і техніки.

Цілеспрямована і енергійна діяльність ЦК КП(б)У, уряду республіки давала відчутні результати у справі українізації. Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо на перше лютого 1923 р. на Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на перше жовтня 1924 р. вже виходило 23 газети. В книговидавничій справі тираж друкованої продукції на українській мові досяг 70%

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 16—17.

¹⁰ Там же, спр. 2248, арк. 2.

загального тиражу книг, які виходили на Україні. На 1924—1925 навчальний рік Державне видавництво України з 5 млн. підручників видало на українській мові 4 млн., що дозволило перевести 12 тис. шкіл соцвиховання на навчання українською мовою¹¹.

Особливу увагу партійні організації приділяли питанням українізації органів радянської влади. У другій половині 20-х років майже 75% місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60% — республіканських наркоматів і відомств розпочали діловодство українською мовою¹². Однак в той же час українізація партійного, профспілкового і комсомольського апаратів відбувалася повільно. Вся організаційно-партійна і масово-політична робота КП(б)У продовжувала проводитися виключно російською мовою. Це було викликано тим, що з 1898 відповідальних партійних працівників на Україні, які були обстежені на знання української мови, тільки 345 вважали себе українцями і володіли українською мовою¹³. Навіть в центральному апараті не було достатньої кількості працівників, які б володіли і могли вести роботу українською мовою. Викладання в партійних школах, видання партійних газет і журналів переважно велося російською мовою.

Таке становище в партії негативно впливало в цілому на процес українізації, що широко розгортався в республіці. Тому на квітневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У було спеціально розглянуто питання про хід українізації.

За дорученням Політбюро ЦК КП(б)У на Пленумі з доповіддю виступив нарком освіти О. Шумський. Відзначивши, що здійснення національної політики партії в галузі державних відносин між радянськими республіками успішно розв'язано створенням Союзу РСР, він основну увагу приділив проблемам національної політики партії на Україні. «Залишається,— говорив О. Шумський,— два інших завдання, поставлених XII партз'їздом у рішеннях з національного питання,— це завдання вирошування і зміцнення партійних кадрів з місцевих людей і про наближення Радянської влади в національних республіках до трудящих цих республік щодо мови і культури, тобто перед нами стоїть те завдання, яке ми позначаємо одним словом — українізація в її широкому суспільно-культурному розумінні. Тут з самого початку необхідно зробити застереження, що в поняття українізація вкладається вивчення української мови і культури, а не перетворення будь-кого в українську національність. Я це говорю тому, що мені не раз доводилося стикатися з таким безглуздим трактуванням українізації».

Відзначивши, що наявні успіхи у справі українізації йдуть головним чином по лінії радянського апарату, О. Шумський піддав гострій критиці недоліки, що існували по лінії партійного апарату, і вказав на необхідність посилення роботи щодо його українізації¹⁴. В прийнятій резолюції підкреслювалося, що зміцнення союзу робітничого класу і селянства, зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає рішучого усунення консерватизму і пасивності у втіленні в життя рішень партії з національного питання, напруження сил всієї партії на оволодіння українською мовою і українізації всієї внутріпартійної роботи. Як найближчі завдання ЦК КП(б)У визнав за необхідне видання Центрального органу Компартії України газети «Коммунист» українською мовою, переведення на мову корінного населення діловодства як в ЦК і його відділах, так і місцевих партійних органів з тим, щоб повний перехід відбувся до 1 січня 1926 р. Для цього Наркомату освіти УСРР доручалося розробити методику прискореного вивчення

¹¹ Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923—1924 рік.— С. 14.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 6.

¹³ Там же, спр. 1977, арк. 45.

¹⁴ Літ. Україна.— 1988.— 7 липня.

української мови і українознавства. Особливої ваги надавалося проведенню масово-політичної роботи. Партиїні організації зобов'язувалися провести роз'яснювальну роботу серед широких верств населення, особливо робітничого класу, про політику партії з національних питань, про причини і значення українізації, їм доручалося чуїно і уважно вивчати пропозиції і зауваження, своєчасно усувати негативні явища і перекося в процесі українізації, енергійно давати відсіч проявам великодержавного шовінізму і українського націоналізму.

Для практичного втілення в життя рішень партії щодо українізації була створена комісія по українізації на чолі з секретарем ЦК В. П. Затонським. До її складу ввійшли відомі партійні і державні діячі: В. Я. Чубар, М. О. Скрипник, Л. М. Каганович, О. Г. Шліхтер, М. М. Попов, О. Я. Шумський та інші. Також були створені підкомісії для керівництва українізацією по галузям: народної освіти, — голова В. Я. Чубар; преси, літератури і партосвіти — В. П. Затонський; партійного апарату — Л. М. Каганович; військової — І. Е. Клименко; профспілок — В. Д. Корнюшин; кооперативної — О. Г. Шліхтер; комсомолу — М. Н. Демченко.

Постановою Президії ВУЦВК УСРР 30 квітня 1925 р. була створена Всеукраїнська Центральна комісія українізації радянського апарату на чолі з Головою РНК УСРР В. Я. Чубарем¹⁵.

На своїх засіданнях комісії розглядали хід українізації, заслуховували працівників наркомату освіти, погоджували і регулювали окремі практичні питання з зацікавленими установами і т. п. Комісії інформували Політбюро ЦК КП(б)У про свою роботу, виносили на його засідання найскладніші питання, що виникали в ході практичного здійснення українізації.

Керуючись директивами Пленуму ЦК КП(б)У, Всеукраїнська Центральна комісія українізації розробила план своєї діяльності. Перш за все вона провела обстеження працівників наркоматів і відомств на предмет знання ними української мови. В результаті всі працівники були розподілені на три категорії, диференційовані у залежності від рівня їх підготовки. До першої категорії входили працівники, які добре володіли українською мовою, але їх було дуже мало, лише 13,9%. До другої категорії входили ті, хто виявив посередні знання української мови, таких було більшість — 50,7%, і до третьої категорії входили працівники, які зовсім не знали мови — 35,4%¹⁶.

Ці дані змусили уряд республіки звернути серйозну увагу на прискорення процесу українізації апарату. Наркомосвіти республіки було запропоновано терміново створити спеціальні міжвідомчі курси по вивченню української мови. Програмою також передбачалося вивчення літератури, історії і географії України. Після піврічного навчання при успішному складенні іспитів слухачі курсів одержували відповідні посвідчення. Особиста відповідальність за стан українізації в наркоматах і відомствах покладалася на їх керівників.

Вжиті заходи значно пошвидко провели українізації у всіх сферах суспільно-політичного життя республіки. Згідно з даними перевірки комісії по українізації у 1927 р. у центральних установах і наркоматах кількість співробітників у порівнянні з 1926 р. в першій категорії збільшилась з 13,9% до 39,8%, відповідно знизилась кількість співробітників другої категорії — з 50% до 31,7% і третьої — з 35,4 до 11,9%. З різних причин не перевірялося 16,6% працівників¹⁷.

Певна робота проводилася і в партійних органах. Відповідальні партійні працівники стали більш активно вивчати українську мову. Протоколи пленумів, засідань бюро, діловодство партійних комітетів

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1977, арк. 6.

¹⁶ Там же, спр. 2131, арк. 75.

¹⁷ Там же.

переводилося на українську мову. Найбільш помітні результати у справі українізації були досягнуті на Київщині, Поділлі, Волині, де рівень українізації суспільно-політичного життя становив 60—80%. Але в цілому по республіці справа просувалась повільно¹⁸. Республіканські наркомати і відомства були українізовані лише на 52, місцеві органи радянської влади на 60, а апарат ЦК КП(б)У на 42%¹⁹. Звичайно, таке становище в ЦК КП(б)У негативно впливало на стан українізації в цілому по республіці. Вимагаючи від місцевих партійних і радянських органів повсякденно втілювати в життя лінію партії по українізації, ЦК КП(б)У разом з тим недостатньо приділяв уваги українізації свого апарату. Всупереч прийнятним постановам діловодство і засвоєння відповідальними працівниками української мови проходили дуже повільно. Недостатньо проводилася робота по підготовці і висуванню на партійну роботу комуністів-українців. Тому червневий (1926 р.) Пленум ЦК КП(б)У, підбивши підсумки українізації, наголосив на необхідності рішуче активізувати вивчення партійними, радянськими та іншими працівниками української мови, посилення виховання та висування національних більшовицьких кадрів і зміцнення ними партійних і державних органів республіки. Одночасно Пленум категорично відхилив пропозиції про проведення примусової українізації, різко засудив спроби перебільшення національної винятковості, ігнорування класової солідарності, замкнення в національну шкорлупу. Особливо гостро критикувався наркомат освіти, на який було покладено методологічне і практичне проведення українізації в житті. О. Шумському як наркому дорікали, що він без відповідної підготовки і бази (відсутність належної кількості підручників, словників, фахівців з української мови) намагається форсувати процес українізації не тільки в партійних і державних установах, навчальних, культурно-освітніх закладах, а й в частинах Червоної Армії, в установах союзного підпорядкування, а також не дотримується принципу добровільності українізації робітничого класу.

Однак аналіз документів свідчить, що критика на адресу О. Шумського в намаганні начебто примусово українізувати робітничий клас не зовсім справедлива. Його позиція полягала не у примусовій українізації, а в активній пропаганді серед робітників вивчення української мови. З цього приводу О. Шумський висловлювався неодноразово. Пояснюючи свою позицію на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У він, зокрема, говорив: «...Перейдемо тепер до питання про так звану насильну українізацію пролетаріату, яку я нібито проповідую. Де і коли я висував лозунг насильної українізації пролетаріату? Але я рішуче протестував проти зворотного лозунга «ми не будемо насильно українізувати робітників». Постає питання, чому я проти лозунга? Значить, за насильству? Ні. То в чому ж річ? ...До чого ведуть ці лозунги про насильственість замість пропаганди українізації? Вони ведуть до загострення питання українізації і фактично до зриву рішень минулорічного пленуму. Адже від цих розмов про насильственість робітник починає озиратися на всі боки і шукати того злого духа, який ніби хоче його присилувати. Хто здійснює цей галас проти насильственості? Його здійснює міщанин, якого без знання української мови не беруть на службу, а йому в унісон підтяг партієць-активіст, якому партія сказала: вивчи українську мову. Ось що породило розмови про насильственість і ненасильственість. Я вважаю, що цей в цілому неминучий галас про насильственість не повинен похитнути партію в її рішеннях активної пропаганди в робітничому класі за вивчення української мови»²⁰.

¹⁸ Там же, спр. 2248, арк. 26.

¹⁹ Там же, арк. 21.

²⁰ Лт. Україна.— 1988.— 7 липня.

ф. 1, кв. 20, г. 2248
арк. 21

Безумовно, О. Шумський допускав помилки. Головна з них — форсування українізації. Він вважав, що ЦК КП(б)У не надає цій проблемі належної уваги. Але факти свідчать про інше. Починаючи з 1923 р., директивні органи республіки приймали рішення провести українізацію у надзвичайно короткі, як з'ясувалося потім, нереальні строки. Наприклад, у 1923 р. передбачалося проведення українізації протягом одного року, а згодом ще два рази переносилися строки її завершення. Це, звичайно, негативно відбивалося на роботі, створюючи серед службовців впевненість в необов'язковості виконання урядових розпоряджень щодо українізації.

Разом з тим, незважаючи на всі труднощі процесу українізації, українська мова поступово займала належне їй місце в республіці. Протягом 1924—1927 років тираж українських газет збільшився у 5 разів, центральний орган ЦК Компартії України — газета «Комуніст» в 1926 р. почала виходити українською мовою, продукція всіх видавництв республіки досягла 30 млн. книг. За цей же період у трудових школах на українській мові навчалося 2,25 млн. дітей, вузи республіки підготували 35 тисяч спеціалістів²¹. Українська мова прокладала шлях в побут, розширювалася сфера її застосування.

Однак, починаючи з 30-х років, політика на національне відродження, що здійснювалася в ході українізації, була істотно загальмована а згодом і зведена нанівець. Зародження культу особи Сталіна, посилення адміністративно-командного стилю в управлінні національно-культурним будівництвом були не сумісні з розвитком самостійності союзних республік, зростанням національної свідомості їх народів. Приводом для початку згорання українізації послужила допомога республіки по створенню необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку українського населення як національної меншості в інших регіонах країни. Як свідчать архівні джерела, на квітень 1925 р. за межами України проживало майже 6,5 млн. українців. Найбільші компактні поселення знаходилися на Кубані — біля 2 млн., в Курській губернії — 1,3 млн., Воронежський — 1 млн., на Далекому Сході, в Туркестані — по 600 тис. чоловік²².

Виконуючи рішення партії про відповідну роботу серед національних меншостей, партійні і радянські органи цих регіонів зверталися до ЦК КП(б)У і уряду України з проханням надати їм допомогу в організації шкіл, виданні газет і підручників українською мовою. Наприклад, в постанові бюро Кубанського окружкому ВКП(б) від 9 січня 1930 р. про українізацію округи говорилося: «Відзначаючи гостру потребу в кваліфікованих викладачах-українцях для інститутів, технікумів, робфаку, СПШ і т. п. і що подальша українізація навчальних закладів гальмується через відсутність викладачів-українців, порушити питання перед крайкомом ВКП(б) і ЦК КП(б)У про відкомандирування на Кубань кваліфікованих викладачів-українців»²³.

Беручи до уваги нестачу в самій Україні спеціалістів, які володіють українською мовою, а також відсутність належної поліграфічної бази, ВУЦВК УСРР звернувся до ЦВК СРСР з проханням вжити ряд заходів по задоволенню культурно-освітніх потреб українського населення за межами республіки як нацменшостей. Завдяки цьому в українських поселеннях відкривалися школи, видавалися книги і газети українською мовою, а у вузах України виділялася певна кількість місць для студентів-українців з інших регіонів країни²⁴.

Однак, в грудні 1932 р. до ЦК КП(б)У, місцевим партійним і радянським органам відповідних регіонів була надіслана телеграма за підписом Сталіна і Молотова, в якій рішуче засуджувалася украї-

²¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 375.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1978, арк. 61.

²³ Там же, спр. 178, арк. 62.

²⁴ Там же.

нізація поселень. В телеграмі, зокрема, говорилося, що подібні дії «...можуть бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу». Місцеві органи влади цих районів категорично зобов'язувалися «негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українізовані газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 року підготувати перехід шкіл і викладання російською мовою»²⁵.

Згодом прихильники адміністративно-командного стилю управління на Україні зрозуміли, що знання і вивчення української мови може бути не обов'язкове. Посилаючись на постанову ЦВК СРСР (листопад 1929 р.), згідно якої державні органи і підприємства, філії союзних установ і організацій зобов'язувалися зноситися між собою та центром на мові їх правління, а до органів даної республіки, в якій знаходяться союзні установи, вони мусили звертатися національною мовою (тобто вводився принцип двомовного діловодства), деякі керівники, які, можливо, взагалі не погоджувалися з лінією на українізацію, заперечували необхідність вивчати національну мову. В установах, особливо після зміни їх керівників, які були направлені на Україну з інших регіонів країни, старанно стали вилучати в своєму діловодстві українську мову, а працівників, що володіли і користувалися нею, вважали «самостійниками» і націоналістами. Різно зменшилася кількість слухачів на державних курсах української мови, особливо в столиці — Харкові. Певну роль в цьому, безумовно, відіграла і згадувана телеграма за підписом Сталіна і Молотова.

Відчутної шкоди справі українізації завдали безпідставні звинувачення, а згодом і репресії, що зазнали відомі партійні і державні діячі республіки за часів культу особи Сталіна. В 1933 р. член Політбюро ЦК КП(б)У, нарком освіти УСРР М. Скрипник — один із авторів розробки політики українізації, був безпідставно звинувачений в націоналістичному ухилі, який нібито він очолював. Окремі керівники ЦК КП(б)У почали вимагати від М. Скрипника «визнання» своїх помилок і рішучої повинні з публікацією в пресі. Не витримавши цькування, М. Скрипник після засідання Політбюро 7 липня 1933 р. застрелився. Аналіз архівних джерел, резолюцій зборів партійних активів, які були організовані після смерті Скрипника, дозволяють зробити висновки, що хвиля боротьби з так званим націоналістичним ухилом в Компартії України прокотилася за прямою вказівкою Сталіна. Так, в резолюції київського обласного і міського партактиву на доповідь М. М. Попова «Про націоналістичні ухили в лавах КП(б)У та завдання парторганізації в боротьбі з ними» говориться, що актив вважає недопустимим, що теоретичні, політичні і практичні помилки керівника наркомату освіти М. Скрипника не зазнавали належної критики та рішучої відсічі від ЦК КП(б)У. «Лише на основі твердих вказівок тов. Сталіна, історичної постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., парторганізація України взялася серйозно за викриття всіх своїх помилок, за перебудову методів свого керівництва процесом соціалістичної реконструкції сільського господарства й на фронті національно-культурного будівництва»²⁶.

О. Шумський, який порушував перед Сталіним питання про відкликання Л. Кагановича з України як «тимчасову людину», неспроможну очолити процес українізації, сам був відкликаний у 1927 р. до Ленінграда, а згодом до Москви, де в травні 1933 р. був заарештований, безпідставно звинувачений у належності до так званої «української військової організації» і позбавлений волі на 10 років. У 1946 р., вичерпавши всі спроби реабілітації, покінчив життя самогуб-

²⁵ Там же, оп. 1, спр. 2070, арк. 6.

²⁶ Там же, спр. 2132, арк. 8—9.

ством²⁷. Не витримавши цькування і безпідставних звинувачень в націоналістичному ухилі, покінчив життя самогубством у 1937 р. і П. П. Любченко. В цей же період керівники партії і уряду республіки, що одночасно були і членами комісії по українізації — С. В. Косіор, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, Н. П. Голод, А. А. Хвиля, М. Є. Чуvirin — були оголошені «ворогами народу» і знищені. З усіх членів комісії по українізації живим залишився тільки один О. М. Бойченко, згодом відомий український письменник.

Таким чином, величезні зрушення, що відбулися в 20-ті роки по наближенню органів Радянської влади до трудящих республіки, їх більш активній участі в економічному і національно-культурному будівництві наприкінці 30-х років були загальмовані. «...Динамізм, властивий початковому етапові формування багатонаціональної держави Рад,— наголошується в резолюції XIX Всесоюзної партійної конференції «Про міжнаціональні відносини»,— був істотно втрачений і підірваний відходом від ленінських принципів національної політики, порушенням законності в період культу особи, ідеологією і психологією застою»²⁸.

Звичайно, у здійсненні українізації у 20—30-ті роки траплялися помилки, недоліки і перегини. Однак, завдяки рішучому, цілеспрямованому втіленню її у життя, була підготовлена основа для дальшого розвитку української мови. Вона вперше за свою історію не лише здобула визнання, а й на початковому етапі будівництва основ соціалізму стала мовою державного управління, широко розвинутої преси, художньої літератури, початкової, середньої і вищої школи, театру, науки, техніки, виробничої і громадської діяльності. Розширення сфери вживання української мови при збереженні ролі російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР зберігає своє суспільне звучання і сьогодні.

Одержано 30.12.88

На основе архивных источников исследуется деятельность ЦК КП(б)У и правительства Украины по внедрению украинского языка в учреждениях и общественных организациях республики в 20—30-х годах, показывается значение проведения украинизации в осуществлении ленинской национальной политики на Украине.

²⁷ Літ. Україна.— 1988.— 7 липня.

²⁸ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 133.

Питання вітчизняної історії в зарубіжній історіографії

В. С. Горак (Київ)

Критика буржуазних трактувань ролі трудящого селянства України у боротьбі за перемогу Жовтневої революції та захист її завоювань (1917—1920 рр.)

Спростовуються твердження західної історіографії, насамперед представників «українознавства», про те, що селянство України у 1917—1920 рр. нібито виступало активним пособником різних контрреволюційних сил. Безпідставність таких поглядів доводиться на основі значного фактичного матеріалу.

Буржуазна радянологія вже понад сім десятиріч намагається дискредитувати перемогу соціалістичної революції у нашій країні, запламувати революційний досвід будівництва нового суспільства в СРСР.

Одним із шляхів, за допомогою яких західна історіографія «обгрунтовує» свої антиісторичні погляди, є намагання радянологів переписати революційну роль трудящого селянства Країни Рад у боротьбі за втілення у життя ідеалів Жовтня. На Заході зростає кількість публікацій прямо чи посередньо присвячених даній проблемі. Виконуючи соціальне замовлення класу буржуазії, сучасні західні історики силкуються довести, нібито у роки громадянської війни та імперіалістичної інтервенції широкі маси селянства не тільки не прийняли соціалістичної революції, а й активно виступили проти неї під прапорами різного роду контрреволюційних сил. Наприклад, у книзі радянолога Т. Шаніна «Боязкий клас» стверджується, що нібито антоновщина, махновщина та інші контрреволюційні течії були виявами загальноселянської боротьби проти влади Рад¹. Ряд істориків з США намагаються повністю ототожнити класові інтереси селянства середньоазійського регіону з контрреволюційним рухом басмачів². Подібні оцінки буржуазна історіографія дає щодо інших районів нашої країни, зокрема, Білорусії, Сибіру, Далекого Сходу. Зображуючи селянство як антипод пролетаріату, радянологи мають на меті дискредитувати ленінську теорію соціалістичної революції.

Аналогічним чином діють сучасні буржуазні «українознавці». Їх спроби змалювати селянство України як активного пособника різних контрреволюційних сил (Центральної ради, Директорії, григор'євщини, анархо-махновщини) спрямовані насамперед на те, щоб затушувати історичну закономірність перемоги пролетарської революції на українській землі. Праці з даного питання своєрідно показують характер і спрямованість економічних та соціально-політичних процесів на селі України напередодні Великого Жовтня. А це закономірно впливає на висвітлення «українознавцями» й наступних подій. Наприклад, такі автори, як К. Кононенко, Ю. Борис, Б. Кравченко, говорять у своїх дослідженнях про визрівання першої соціальної війни в українському селі, однак майже повністю обминають питання про розвиток там другої соціальної війни (всередині самого селянства)³. Щоправда, більшість з них не заперечує економічної диференціації між різними групами селянства і навіть вимушена визнати факт застосування заможним селянством найманої праці⁴. Однак, як правило, ці дослідники, обмежуючись лише простою констатацією такого роду фактів, нічого не говорять про політичні наслідки тих господарських процесів, які відбувалися в українському селі напередодні Великого Жовтня. В результаті селянство України подається ними як соціально однорідний та єдиний клас, який нібито не мав ґрунту для будь-яких внутрішніх конфліктів. Більше того, ними стверджується, що пресловута «єдність» українського селянства міцніла у боротьбі проти численних гнобителів. До останніх сучасні «українознавці» зараховують практично все неселянське населення (починаючи від класу поміщиків-дворян і закінчуючи різними категоріями міського населення, включаючи навіть робітничий клас)⁵.

¹ Shanin T. The awkward class: Political sociology of peasantry in a developing society. Russia 1910—1925.— Oxford, 1972.

² Зевелев А. И., Шишкина Л. В. Несостоятельность буржуазных версий истории басмачества // История СССР.— 1986.— № 3.

³ Див.: Кононенко К. Ukraine and Russia.— Milwaukee — Wisconsin, 1959.— Р. 99; Borys J. The Russian Communist Party and the Sovietisation of Ukraine.— Edmonton, 1980.— Р. 268.

⁴ Див.: Paliy S. The anarchism of Nestor Makhno an aspect of Ukrainian revolution.— New York, 1977.— Р. 49; Кононенко К. Оп. cit.— Р. 67.

⁵ Кравченко В. National consciousness and social change in the twenties

Дані тези «українознавство» намагається підкріпити посиланням на національну єдність селянства України. Спекулюючи на тому, що в своїй більшості останнє було представлено українцями, а також на тому, що до інших категорій населення регіону належало немало представників російської, єврейської, польської та інших національностей, буржуазні автори стверджують, що нібито згадана вище боротьба селянства була разом з тим й боротьбою за «національне відродження» України⁶.

Характерними є твердження ряду буржуазних істориків про те, що рух широких селянських мас як у дореволюційні часи, так і в 1917—1920 рр. був обумовлений не стільки об'єктивними соціальними суперечностями, які визріли, а прагненням цих мас зберегти й примножити свої історичні традиції (насамперед періоду Запорізької Січі, гайдамацьких війн тощо)⁷.

Цікаво, що ідеї про соціальну єдність селян України напередодні Великого Жовтня повністю запозичені сучасними «українознавцями» з теоретико-методологічного арсеналу ліберального народництва та його спадкоємців з табору есерів. Як й представники сучасної буржуазної історіографії, ідеологи народництва у кращому разі визнавали лише відмінності у кількісних показниках господарювання різних верств селянства, що, зрозуміло, явно недостатньо для правильного визначення тих соціальних відносин, які поступово склалися та утверджувалися у селянському середовищі в дореволюційний період.

У багатьох своїх працях з аграрного питання В. І. Ленін науково довів, що в міру зростання цих кількісних відмінностей на місці старого, патріархального селянства виникають якісно нові типи сільського населення: буржуазія та пролетаріат. Ленінський висновок повністю підтверджується кількісно-якісним аналізом аграрної структури на Україні до соціалістичної революції. Найбідніше селянство гостро відчувало потребу в землі, реманенті, робочій худобі й продуктах, що стало наслідком повного економічного панування поміщиків та куркулів. Становлячи 66,6% від загального числа селянських господарств України, бідняки мали у своєму розпорядженні всього 22,4% земельного фонду, який належав українському селянству в цілому⁸. При цьому 44,2% бідняцьких господарств не мали реманенту, а 44,5% — робочої худоби⁹. Їм протистояли не лише величезні поміщицькі латифундії, а й великі куркульські господарства¹⁰. Так, до жовтня 1917 р. в останніх було сконцентровано значні земельні угіддя, багато робочої худоби, вдосконалених знарядь сільськогосподарського виробництва. Широко застосовуючи у своїх господарствах найману працю, куркульство щорічно нагромаджувало 270 млн. пудів хлібних лишків¹¹.

Будучи економічно сильними, заможні верстви села самі прагнули захопити поміщицькі землі та закріпити їх за собою, що також суперечило інтересам малоземельного селянства. За таких умов, коли трудове селянство не мало змоги повністю задовольнити земельний голод тільки за рахунок дворянських земель (через їх певну нестачу в ряді українських губерній), об'єктом революційних перетворень повинні були стати також й куркульські володіння. Нарешті, трудові верстви

century Ukraine.— New York, 1985.— P. 22, 28—29; Adams A. Bolsheviks in the Ukraine. The second campaign. 1918—1919.— Heaven and London, 1963.— P. 10.

⁶ Mace G. Communism and the dilemmas of national liberation.— Cambridge; Massachusetts, 1983.— P. 14.

⁷ Adams A. The Great ukrainian Gackureie // Ukraine 1917—1921. A study in revolution.— Cambridge; Massachusetts, 1977.— P. 270.

⁸ Верстюк В. Ф. Боротьба трудячого селянства України за зміцнення влади Рад.— К., 1984.— С. 15.

⁹ Хміль І. С. Трудяче селянство в боротьбі за владу Рад.— К., 1977.— С. 14.

¹⁰ Див. докладніше: Рубач М. А. Реакційна суть націоналістичних теорій «безкласовості» і «єдиного потоку».— К., 1955.— С. 21.

¹¹ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 14.

села України намагалися звільнитися не тільки від поміщицької, а й від куркульської експлуатації. Все це робило історично неминучим класове зіткнення якісно протилежних груп сільського населення.

Факти переконливо свідчать, що друга соціальна війна в українському селі невпинно загострювалася. Якщо в період 1907—1914 рр. частка антикуркульських виступів селянства становила 6,9% від кількості всіх революційних виступів на селі, то в 1917 р. вона становила вже понад 20%. При цьому в тих місцевостях, де позиції поміщиків були порівняно слабкі, ця кількість наближалася майже до половини від усіх виступів місцевих селян¹². Отже, розвиток другої соціальної війни в українському селі після перемоги Великого Жовтня став закономірним продовженням подій, які передували революції. Ця боротьба в селянському середовищі мала соціальний, а не національний характер, оскільки у її основі лежали непримиренні протиріччя різних груп та класів. Звідси зрозуміло, що історичні традиції українського народу не могли об'єднувати все селянство України. Навпаки, в умовах жорстокої класової боротьби будь-яка історична традиція повинна була відповідати інтересам певного класу.

Спроби зобразити українське селянство як головну соціальну опору так званої національної революції знаходить своє «логічне» продовження у тих сюжетах, які західне «українознавство» присвячує безпосередньо періоду громадянської війни. Зміст тверджень М. Стахіва, С. Палія та деяких інших авторів полягає в тому, що нібито політика буржуазно-націоналістичних урядів — Центральної ради та Директорії — користувалася симпатіями найширших кіл селянських мас України.

Наприклад, М. Стахів не шкодує фарб для змалювання «широкої автономії» українських сіл, ефективної роботи сільської адміністрації під час петлюрівської Директорії¹³. Багато хто із західних дослідників намагається навіть приписати лідерам українського буржуазного націоналізму бажання найрадикальнішим шляхом розв'язати найважливіші соціальні питання — аграрне, національне тощо. Щодо ганебного політичного банкрутства українських «урядів», то воно, як правило, пояснюється підривною агітацією більшовиків, відсутністю у Центральної ради та Директорії потрібної кількості військових й цивільних кадрів і навіть «наступом» на Україну Червоної Армії, що, мовляв, перешкодило провести у життя всі намічені «революційні перетворення»¹⁴.

Зазначимо, що такі погляди поділяють не всі представники західної історіографії. Зокрема, ряд істориків, у тому числі А. Адамс, піддає їх справедливій критиці, підкреслюючи, що внутрішня політика націоналістичних урядів не привела до радикального розв'язання аграрного питання. Однак й ці автори відверто уникають чіткої оцінки «діяльності» Петлюри та Винниченка, а непопулярність таких фігур серед українського селянства пояснюють їх недостатньою рішучістю в аграрній політиці¹⁵.

Усім наведеним вище поглядам притаманна яскраво виражена внутрішня суперечливість. Йдучи за логікою буржуазних дослідників, важко зрозуміти, чому керівники петлюрівщини, які, мовляв, боролися

¹² Див.: Рубач М. А. Ленинский декрет о земле и развертывание второй социальной войны в украинской деревне // Ленинский декрет о земле в действии. — М., 1982. — С. 260; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні, 1917—1923 гг. — К.; Донецьк, 1975. — С. 19; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі, 1907—1914 рр. — К., 1976. — С. 233.

¹³ Stakhiw M. Ukraine in the European Jurmoil. 1919—1920. — New York, 1973. — V. 2. — P. 253.

¹⁴ Див.: Stakhiw M. Op. cit. — P. 199—200; Paliy S. Op. cit. — P. 25, 31; Borys J. Op. cit. — P. 117; Chirovsky N. An introduction to Ukrainian history. — New York, 1986. — V. 3. — P. 312.

¹⁵ Див.: Adams A. Op. cit. — P. 257; Kravchenko B. Op. cit. — P. 59.

за інтереси трудящого селянства, виявили у своїй боротьбі таку «нерішучість». Також не ясно, чому більшовицька агітація зуміла швидко покласти край «міцній» та широкій підтримці буржуазного націоналізму з боку селянства. Не зрозуміло й те, чому українські «уряди», які, мовляв, користувалися підтримкою багатомільйонного селянства, були досить швидко зметені порівняно невеликими силами червоноармійців, які наступали з Півночі.

Головною причиною краху буржуазно-націоналістичної «державності» було те, що сама вона являла собою знаряддя у руках буржуазії та поміщиків, які намагалися зберегти на Україні експлуаторський лад. Доречно тут згадати про той куций аграрний законопроект 3-го універсалу (листопад 1917), який передбачав конфіскацію земельних володінь, що перевищували 40 десятин землі, і який залишився фактично на папері¹⁶. Так само й статті аграрного закону Директорії від 8 січня 1919 р., згідно з якими земля поміщиків мала безкоштовно «передаватися» трудящому селянству, на ділі зводилися нанівець спеціальною інструкцією, що зобов'язувала місцеві власті охороняти приватну власність на землю від анархічних виступів¹⁷. Намагаючись перешкодити перемозі соціалістичної революції та Радянської влади на Україні, зберігаючи в українському селі ненависні буржуазно-поміщицькі порядки, лідери петлюрівщини йшли на зговір з іноземними імперіалістами, поступаючись справжніми інтересами українського народу. Про справжню сутність «національно-визвольних» устремлень цих «вождів» свідчить хоча б текст договору Центральної ради з представниками кайзерівської Німеччини, який передбачав фактичне пограбування українського селянства на 60 млн. пудів продовольства¹⁸. Прийшовши обманним шляхом до влади на Україні (в кінці 1918 р.— на початку 1919 р.), Директорія ганебно погоджувалася на встановлення протекторату імперіалістичної Франції над Україною.

Як би не приховували за соціальною демагогією, брехливими обіцянками свої справжні інтереси ватажки петлюрівщини, все ж їм не вдалося повести за собою більшість селянства України. Воно разом з робітничим класом регіону під керівництвом більшовиків активно боролось за перемогу влади Рад. Це засвідчують не тільки дослідження радянських істориків, а й ряд визнань з боку тих, кого навряд чи можна запідозрити у симпатіях до переможної пролетарської революції на Україні. Так, В. Винниченко відверто говорив про те, що в період боротьби проти Директорії Червона Армія не змогла б зайняти там жодного повіту без широкої підтримки з боку трудящих українських сіл. Численні домисли «українознавців» про характер взаємовідносин Радянської влади і українського селянства мають на меті довести, що ця влада нібито не тільки не відповідала селянським інтересам, а й була відверто спрямована на економічне і політичне гноблення українського села. Особливий «інтерес» сучасні буржуазні автори проявляють до аграрної політики Радянської влади на Україні в 1919 р., яка зображується як невдала спроба колективізації сільського господарства. При цьому твердиться, що така політика відкидалася широкими верствами сільського населення України, включаючи навіть бідніше селянство¹⁹.

Об'єктом ряду буржуазних фальсифікацій є також здійснення Радянською владою продовольчої диктатури на Україні, яка зображується як відверте пограбування мас українського селянства²⁰. Харак-

¹⁶ Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920 рр.— К., 1967.— С. 86.

¹⁷ Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні.— Харків, 1962.— С. 56.

¹⁸ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и военной интервенции.— М., 1966.— С. 60.

¹⁹ Массе Г. Ор. cit.— Р. 35; Кравченко В. Ор. cit.— Р. 62.

²⁰ Див.: Кононенко К. Україна і Росія, 1917—1960.— Мюнхен, 1966.— С. 102.

терно, що й походження класових організацій бідняцько-середняцької частини селянства (насамперед комбідів та комнезамів) виводиться «українознавцями» не з об'єктивних потреб революційного часу, а з приписуваних більшовицькій партії устремлінь до гноблення українського села. Тому ці класові організації подаються як насаджені зверху органи місцевої поліції, що нібито протистояли інтересам більшості українських селян²¹.

На підставі подібних поглядів буржуазні історіографи намагаються зробити й цілком певні політичні висновки. Так, вони твердять, що Радянська влада, наштотхнувшись на масову протидію селянства своїй політиці, могла розраховувати лише на «завоювання українського села», що, мовляв, виявилось важкою і навіть «нерозв'язною проблемою»²².

Було б помилкою вважати, що поява подібних версій — це лише витвір фантазії сучасних буржуазних істориків. Вони так чи інакше відтворюють, хоча і в притаманній для західної історіографії формі, одну з сторін аграрної політики КП(б)У, а саме — її помилки. Однак головна хиба таких узагальнень полягає саме в тому, що всі вони побудовані на значному перебільшуванні та абсолютизації масштабу та політичних наслідків цих помилок. Такий підхід вже апріорно ігнорує численні факти, які свідчать про те, що в своїй основі політика Радянської влади на селі України в цілому відповідала інтересам середняцько-бідняцьких мас.

Так, вже в кінці 1917 р. — на початку 1918 р. згідно з її законами передбачалася передача в руки трудящого селянства 15 млн. десятин поміщицької землі та 8 млн. десятин угідь, що належали куркульству²³. Вимушеним заходом, що мав класовий характер, стало здійснення у 1919—1920 рр. продрозверстки. Вона в умовах тяжкого воєнного і економічного становища Країни Рад мала за мету перерозподіл продовольчих лишків на користь робітничого класу і найбіднішого селянства. Основний тягар продрозверстки лягав на куркульство, тоді як селянська біднота не тільки звільнювалася від продовольчої повинності, а й одержувала у своє розпорядження від 10 до 25% зібраного продовольства. Процес часткової конфіскації куркульської землі та реманенту мав аналогічний характер. Так, тільки в Одеській губернії у 1920 р. незаможникам було передано понад 114 тис. десятин землі, 92 000 пудів зерна, 4000 голів великої рогатої худоби, 900 плугів, що належали місцевим куркулям²⁴. Незважаючи на значні господарські труднощі, Радянська держава під час громадянської війни регулярно подавала українському селянству матеріальну підтримку. Лише за кілька місяців 1920 р. йому було направлено 1 тис. вагонів різноманітної сільськогосподарської техніки²⁵.

Революційна творчість селянських мас України яскраво виявилася у створенні перших колективних форм ведення господарства — комун і артільей. При цьому переважна більшість їх створювалася на цілком добровільних засадах. Про притягальну силу ідеї організації цих колективних господарств свідчать такі статистичні дані. Якщо на початку 1918 р. їх на Україні налічувалося близько 45, то у 1919 р. — 500, а в 1920 р. — 707²⁶.

В умовах оскаженого опору з боку куркульства та поміщиків революційним перетворенням в українському селі необхідними перед-

²¹ Див.: Kulchitsky G. *Ukrainian insurgent movement, 1919—1926.*— Washington, 1970.— Р. 230; Кравченко К. *Ор. cit.*— Р. 61.

²² Див.: Кравченко К. *Ор. cit.*— Р. 60, 64, 65; Borys J. *Ор. cit.*— Р. 103.

²³ *Історія Української РСР.*— Т. 5.— С. 135.

²⁴ Усков Ф. *Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу.*— К., 1950.— С. 172.

²⁵ *Історія Української РСР.*— Т. 5.— С. 464.

²⁶ Там же.— С. 274, 383, 466.

умовами у справі боротьби трудячого селянства за нове життя стали його організованість та згуртованість. Тільки так можна було покласти край підривним діям політично досвідченого ворога і забезпечити здійснення заходів Радянської влади. Саме цим й пояснюється утворення з ініціативи селянських мас комбідів та комнезамів, які з часом ставали дедалі масовішими організаціями. Так, у 1920 р. 10 799 комнезамів на Україні об'єднували мільйони представників бідняцько-середняцьких мас²⁷.

Разом з тим в аграрній політиці більшовицької партії на Україні у 1919 р. мали місце й серйозні помилки. Ряд відповідальних партійних працівників, вважаючи, що перебудова сільського господарства України можлива у максимально короткі строки, взяла курс на прискорений розвиток колективних форм землеробства. В результаті всупереч інтересам селянства із зрівняльного поділу було виключено землі, які належали цукровим заводам, а також той земельний фонд, що призначався для створення радгоспів.

Проте подібні факти зовсім не дають підстав для звинувачення КП(б)У в спробах колективізувати українське сільське господарство вже в роки громадянської війни. Також не відповідають історичній правді спроби сучасної буржуазної історіографії абсолютизувати та перебільшувати значення цих помилок. Так, В. І. Ленін, звертаючись у той час до місцевих партійних організацій, категорично вимагав, щоб всі колективні господарства створювалися на цілковито добровільних засадах. Проводячи думки вождя революції в життя, комуністи України розгорнули роботу, спрямовану на подолання допущених прорахунків. Наприклад, 16 квітня 1919 р. Раднарком УСРР видав спеціальний декрет, який дозволяв перерозподіл на користь трудячого селянства частини тих земель, які раніше не підлягали зрівняльному розподілу. В результаті здійснення революційних аграрних перетворень на Україні весною та літом 1919 р. трудяще селянство отримало до 9 млн. десятин землі (із загального земельного фонду в 14,5 млн. десятин)²⁸.

В цілому українське трудяще селянство протягом 1917—1920 рр. взяло активну участь як у боротьбі за встановлення Радянської влади, так і в боротьбі за зміцнення і подальше поглиблення революційних завоювань. Разом з тим масштаби цієї участі та глибина усвідомлення селянами Радянської влади як своєї, що вийшла з самого трудячого народу, були неоднаковими на різних етапах розвитку революційного процесу на Україні. З жовтня 1917 р. до весни 1919 р. робітничий клас почав здійснювати революційні перетворення при широкій підтримці бідняків та середняків. Весною та влітку 1919 р., коли різко загострилася класова боротьба між найбільш біднішим селянством і куркульством, мали місце хитання частини селянства, насамперед середнього, між силами революції та контрреволюції. Вони пояснювались, зокрема, як деякими специфічними рисами, що були характерними для психології середнього селянина взагалі, так й певною специфікою його становища на Україні. По-перше, йому була притаманною суперечлива свідомість, що зумовлювалося двоїстістю його економічного становища за капіталізму: з одного боку, він був трудівником, який відчував на собі капіталістичний гніт, з іншого, — власником, який з обережністю ставився до революційних перетворень. По-друге, В. І. Ленін, вказуючи на тимчасовий поворот частини трудячого селянства (в тому числі на Україні) в бік контрреволюції, пояснював це здійсненням продрозверстки, яка поширювалася не тільки на куркульство, а й на середнє селянство²⁹. По-третє, хитання останнього були посилені та-

²⁷ Там же.— С. 465.

²⁸ Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 383.

²⁹ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатури пролетаріату // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 16.

кож і тим, що на Україні воно було більш заможним і чисельнішим, ніж у Росії. По-четверте, певною мірою на позицію українського середняка впливали й ті помилки влади Рад, зокрема, в аграрній політиці, про які йшлося вище. Додамо, що хитання частково спостерігалися й у середовищі найбіднішого селянства. Вони були викликані тим, що внаслідок помилок радянських органів у галузі земельної політики частина незаможних селян продовжувала відчувати потребу в землі³⁰.

Однак поворот частини селянських мас України в бік контрреволюції мав тимчасовий і перехідний характер. Навіть в період найбільших класових хитань більшість українських селян зберігала відданість Радянській владі. Адже під час громадянської війни селянство України ще до осені 1919 р. могло переконатися не раз у революційному характері влади Рад і контрреволюційній антинародній сутності «урядів» Центральної ради, гетьмана Скоропадського і петлюрівської Директорії. Крім того, тимчасова окупація території України білогвардійськими військами Денікіна восени 1919 р. ще раз показала українським селянам, що єдиним виразником їх інтересів може бути лише Радянська влада. Дані фактори сприяли поступовому повороту в бік останньої й тієї частини середняцько-бідняцьких мас, яка ще зазнавала хитань. В. І. Ленін зазначав у зв'язку з цим, що «тяжкий досвід хиткої дрібної буржуазії приводить її, після порівняння диктатури пролетаріату з диктатурою капіталістів, до висновку, що перша краща за останню»³¹. Подоланню хитань селянства сприяла й дальша політика Радянської влади (ліквідація помилок у земельному питанні, створення комнезамів тощо).

Свою тезу про «антирадянські настрої» широких мас селянства України буржуазні автори намагаються підкреслити посиланнями на факти із складного відрізка часу — весни та літа 1919 р. Більшість з них сходяться на тому, що контрреволюційні повстання та заколоти являли собою не виступи експлуататорської меншості українського села проти робітничо-селянської влади, а, навпаки, боротьбу широких верств сільського населення проти ненависного їм «режиму більшовиків». Такі автори, як А. Адамс, Ю. Борис, Дж. Кульчицький, І. Майстренко, говорять навіть про утворення загальноселянського фронту боротьби проти влади Рад. Тому не дивно, що «українознавці» не упускають можливості героїзувати главарів білогвардійсько-куркульської контрреволюції. Так, А. Адамс характеризує антирадянські виступи Григор'єва як вияв «бунтівного духу» України, підкреслюючи при цьому, що за цим ватажком заколотників йшли «мільйони українських селян»³². Аналогічно висловлюється й А. Чемберлен, який стверджує, що заклики контрреволюційних отаманів — Зеленого, Волинця, Струка — нібито відбивали настрої більшості селянських мас України³³.

Наведені узагальнення свідчать про те, що сучасна буржуазна історіографія намагається максимально «використати» у своїх цілях тимчасові хитання трудящого селянства України весною та влітку 1919 року. При цьому масштаби цих хитань штучно абсолютизуються. Перебування у куркульських бандах певної кількості бідняків та середняків подається ними як безапеляційний доказ загальноселянського характеру боротьби проти Радянської влади. Насправді ж подібне становище не змогло принципово змінити ту розстановку класових сил в українському селі, яка взагалі притаманна періоду пролетарського етапу в розвитку аграрної революції. Непримиренним ворогом її виступила саме поміщицько-куркульська меншість села, яка відчувала

³⁰ Супруненко Н. И. Указ. соч.— С. 200.

³¹ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 16.

³² Див.: Adams A. Bolsheviks in the Ukraine...— P. 313.

³³ Chamberlin W. The Russian revolution. 1917—1921.— New York, 1956.— P. 224—225.

реальну загрозу назавжди втратити свої класові привілеї. Тому й опір пролетарській революції являв собою боротьбу експлуататорської меншості проти більшості робітників та селян.

Про білогвардійсько-куркульський характер виступів проти Радянської влади свідчить хоча б соціально-класовий склад ватажків банд. Так, навколо Григор'єва звили гніздо «царські генерали, білогвардійці і чорносотенці»³⁴. Найближчими до Струка стали: полковник царської армії, білогвардійці та куркулі-чорносотенці³⁵. Ці та інші ватажки контрреволюційних банд на ділі вірою та правдою служили денікінцям і петлюрівцям. Так, прикрившись фальшивою маскою борця за незалежну Україну, Струк був насамперед полковником білогвардійської армії³⁶. На своїх справжніх хазяїв вказав і бандит Зелений, який перейшов разом із своїм штабом у Добровольчу армію Денікіна³⁷. Про політичну фізіономію куркульського ватажка Соколовського свідчить лист, написаний йому великим поміщиком, махровим контрреволюціонером Вержбицьким. Останній у своєму посланні обіцяв заколотникам «швидку допомогу», завіряючи їх у тому, що «ми (контрреволюціонери.— В. Г.) ще будемо панувати, як панували при гетьмані»³⁸.

Збереглася значна кількість свідочств про кривавий терор, розв'язаний куркульством і білогвардійцями проти кращих представників трудящих мас України. Разом з цим в історії назавжди зафіксовано безліч інших фактів, що показують, як на захист революції виступили маси трудячого селянства, які переконалися в антинародному характері заколотів. Наприклад, селяни Мелітопольського і Дніпровського повітів допомагали командуванню Червоної Армії в боротьбі проти банд Григор'єва³⁹. Тільки за один день боїв з останніми у районі м. Кобеляки 600 селян добровільно вступили в червоноармійські загони⁴⁰. Часто з ініціативи трудячого селянства формувалися цілі полки, які виступали на боротьбу проти Григор'єва та його прибічників⁴¹. Активну роль відіграло селянство України також і в боротьбі проти контрреволюційних виступів, очолюваних Струком, Зеленим, Соколовським та іншими. Наприклад, у відповідь на зухвалу вимогу Зеленого приєднатися до його банди селяни з околиць м. Кагарлика розгорнули активні бойові дії проти заколотників, примусивши їх ганебно втікати⁴².

Негативне ставлення трудячого селянства до контрреволюційних заколотів можна простежити й на багатьох прикладах переходу на сторону революції рядових учасників банд, раніше насильно мобілізованих отаманами або ж обдурених їх обіцянками. Так, багато з учасників григор'євщини під час взяття червоноармійськими частинами

³⁴ Коммунар.— 1919.— 12 мая.

³⁵ Дані наводяться автором за кн.: Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия.— Харьков, 1971.— С. 189; Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— М.; Л., 1933.— Т. 4.— С. 169.

³⁶ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Указ. соч.— С. 189.

³⁷ Кин Д. Повстанческое движение против Деникина // Летопись революции.— 1926.— № 3—4.— С. 85.

³⁸ Див.: Киевщина в годы гражданской войны и военной интервенции. 1918—1920.— К., 1962.— С. 174—175.

³⁹ За власть Советов: Сб. документов и восп. о борьбе трудящихся за установление и упрочение Сов. власти на территории Запорож. области в 1917—1920 гг.— Запорожье, 1957.— С. 94.

⁴⁰ Українська РСР в період громадянської війни, 1917—1920.— К., 1977.— Т. 2.— С. 312.

⁴¹ Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони у 1919 р.— Харків.— 1953.— С. 73.

⁴² Про боротьбу трудячого селянства проти куркульського бандитизму див., наприклад: Киевщина в годы гражданской войны...— С. 172, 250; Гражданская война на Украине.— Киев, 1967.— Т. 2.— С. 58—59.

Елисаветграда приєдналися до радянських військ. Характерний випадок стався під час боїв проти заколотників під Золотоношею. Завдяки переговорам червоноармійців з членами розбитих банд Григор'єва з'ясувалося, що багато з останніх були введені в оману брехливою агітацією свого отамана⁴³.

До цього додамо, що боротьба за збереження революційних завоювань на Україні у 1919 р. ускладнювалася рядом істотних факторів, серед яких, зокрема, були: значна кількість добре озброєних куркульських банд; хитання частини трудящого селянства між силами революції і контрреволюції; неможливість для командування Червоної Армії (у зв'язку з наступом Денікіна) кинути на придушення заколотів необхідні сили. Тому успішній та порівняно швидкій ліквідації ряду великих заколотів у той складний час значною мірою сприяла й революційна позиція трудящого селянства України.

Намагаючись фальсифікувати місце й роль трудящого селянства України в роки громадянської війни, представники «українознавства» вдаються до спроб ототожнити його соціальні устремління з ідеалами анархо-махновщини. В ролі апологетів останньої виступають такі історики, як С. Палій, М. Мелет, П. Кенез, В. Чемберлен, Ф. Сисін та ін. Погляди цих авторів повністю співпадають з тими трактуваннями суті махновського анархізму, які ми знаходимо у книгах П. Аршинова та інших ідеологів махновщини. Їх можна звести до такого: 1) махновський рух — продовження історичних традицій боротьби українського селянства часів Запорізької Січі, яке нібито пов'язало з ним свою віковичну мрію про відміну будь-якої державної влади⁴⁴; 2) економічна політика махновців у районі Гуляй-поля задовольняла всіх без винятку селян; махновці виявилися творцями «істинно демократичного ладу», який реально забезпечував кожній людині свободу слова, друку і зборів⁴⁵. Причому цей відверто панегіричний тон щодо практики анархізму ряд західних істориків силкується підкріпити посиланнями на те, що нібито у період тимчасової окупації України білогвардійськими військами все місцеве селянство встало під «чорні прапори анархії»⁴⁶. Деякі буржуазні автори намагаються обґрунтувати дану тезу непрямим шляхом, оголошуючи анархо-махновщину чи не єдиною силою, яка боролася за визволення України від денікінців⁴⁷.

Погляди буржуазного українознавства на махновщину дають досить яскраве уявлення про загальну неспроможність буржуазної історичної методології. Так, зображення цього руху як «спадкоємця традицій Запорізької Січі» побудоване на механічному ототожненні різних історичних епох. А вони, як відомо, якісно відрізняються одна від одної. Це також стосується й характеру аграрних перетворень. До того ж розгляд буржуазними історіографами махновського «повстання» має цілком метафізичний характер. А тим часом махновщині була властива досить складна політична еволюція. Наприклад, у 1918 — на початку 1919 рр. лідер анархістів, враховуючи підтримку трудящим селянством Радянської влади, оголосив себе її прибічником і вступив до Червоної Армії⁴⁸. Однак в міру дальшого загострення класової боротьби на Україні Махно та його оточення дедалі більше ставали виразниками інтересів куркульства, поставивши за мету боротися «за безвладний лад». За цим гаслом насамперед були приховані інтереси україн-

⁴³ Див.: Гражданская война на Екатеринославщине февраль 1918—1920 гг.—Днепропетровск, 1968.— С. 135; Трудящі Черкащини у боротьбі за владу Рад, 1918—1920.— Черкаси, 1957.— С. 181.

⁴⁴ Див.: Kenez P. Civil war in South Russia.— Los Angeles, 1977.— V. 2.— P. 232.

⁴⁵ Paliy S. Op. cit.— P. 58—59, 80, 151.

⁴⁶ Lockett R. The white generals. An account of the white movement in the Russian Civil War.— New York, 1972.— P. 278.

⁴⁷ Kenez P. Op. cit.— P. 165.

⁴⁸ Кубанин М. Махновщина.— Л., 1927.— С. 46.

ського куркуля, про що свідчить ряд характерних фактів з життя гуляй-польського «безвладного царства». Так, Махно забороняв там діяльність комбідів та продзагонів й разом з тим дозволяв обіг найрізноманітнішої валюти, що неминуче вело, зокрема, до зростання спекуляції та дорожнечі⁴⁹. Такий відвертий захист інтересів заможної частини села лише допомагав концентрації куркульства навколо махновщини. Так, його представники найчастіше «обиралися» на найвищі посади у гуляй-польському «виконкомі», а також у банді⁵⁰. Щодо хваленої махновської «свободи», то про неї свідчить, наприклад, доля комісара Полонського, який вів революційну агітацію серед махновців. Цей мужній революціонер був знищений без суда та слідства контррозвідкою останніх⁵¹.

Приписування буржуазними істориками лідеру анархо-махновщини ролі ідейного вождя селянства у період боротьби з денікінщиною також не відповідає істині. Випробувавши на собі практично всі влади (включаючи й анархістську), трудяще селянство України все більше своїх надій і сподівань пов'язувало з відновленням Радянської влади. По-перше, більшість його билася проти Денікіна під ідейним та організаційним керівництвом КП(б)У. Загальна кількість селян, які перебували у партизанських загонах, керованих комуністами, становила 100 000⁵². По-друге, у даний період у махновських загонах було дійсно немало представників середняцько-бідняцьких верств. Проте мотиви їх перебування там нічого спільного не мали з тим, про що твердять західні «дослідники» махновщини. Більшість з них бачили в особі Махна лише тимчасового союзника в період боротьби з білогвардійцями. На початку 1920 р. переважна частина махновських загонів приєдналася до радянських військ⁵³. Куркульська ж верхівка анархістів дедалі більше змикалася з реакційними силами. Наприклад, ряд махновських отаманів (Протчан, Савченко, Яценко, Володін та інші) відкрито перейшли в табір Врангеля, закликавши всіх махновців укласти союз з «чорним бароном». З колишніх анархістів у Криму навіть було сформовано кілька полків, на прапорах яких поєдналися анархістські заклики з монархічними лозунгами боротьби за «єдину і неподільну Росію»⁵⁴.

Заключним сюжетом сучасних буржуазних дослідників з розглядуваної нами проблематики є аналіз причин, які привели до повного краху куркульського бандитизму. Цілком природно, що буржуазні історики, обґрунтовуючи свою тезу про «антирадянський» характер руху селянських мас України в 1917—1921 рр., намагаються повністю ототожнити його безславний кінець з поразкою всього українського селянства. Така логіка міркувань неминуче приводить їх до висновку, що її причину слід шукати поза межами політичної позиції українського села. Наприклад, С. Палій стверджує, що Махно завжди був непереможним народним вождем, а кінець його «кар'єри» слід розглядати як наслідок поганого продовольчого стану його «армії», а також дій переважаючих червоних частин⁵⁵. Подібне трактування дає в

⁴⁹ Семанов С. Н. Махновщина и ее крах // Вопр. истории.— 1966.— № 9.— С. 41, 43.

⁵⁰ Про соціально-класовий склад махновщини див.: Лебедь Д. Итоги и уроки 3-х лет анархо-махновщины.— Харьков, 1921.— С. 17; Мирошевский В. Вольный Екатеринослав // Пролет. революция.— 1922.— № 9.— С. 202; Черномордик С. (Ларинов П.) Махно и махновщина (Анархисты за «работой»).— М., 1933.— С. 43.

⁵¹ Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 436.

⁵² Вовк Т. А. Борьба трудящих в тылу денікінської армії // Укр. іст. журн.— 1980.— № 10.— С. 72.

⁵³ Энциклопедия гражданской войны и военной интервенции в СССР.— М., 1987.— С. 349.

⁵⁴ Тепер И. (Гордеев) Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля // Молодой рабочий.— 1924.— С. 92.

⁵⁵ Paliy S. Op. cit.— P. 239.

своїх працях і Чемберлен, який стверджує, що на боротьбу українського селянства проти більшовиків згубно вплинула втома від нескінченних бойових дій⁵⁶.

Неспроможність таких висновків зумовлена насамперед тим, що вони не враховують суть аграрної політики Радянської влади в українському селі у 1920—1921 рр. Основними її віхами стали: аграрний закон від 5 лютого 1920 р., згідно з яким більшість поміщицьких земель негайно передавалася трудящому селянству, а також скасування продрозверстки навесні 1921 р. Внаслідок цих заходів невпинно розширювалася соціальна база пролетарської революції в українському селі, зворотною стороною чого виявилось поступове скорочення рядів куркульських банд. Ватажки останніх, які продовжували боротьбу проти робітничо-селянської влади, перетворилися у главарів звичайних розбійницьких зграй, що здійснювали звірячий терор щодо місцевого селянського населення. Так, у січні 1921 р. одна з банд Махна спалила у Єлисаветградському повіті 2 села, вбила 160 комнезамівців, піддала знущанню 329 селян і відібрала у них 2413 коней⁵⁷. У травні 1921 р. тільки за кілька днів куркульською бандою Щуся було знищено близько 100 чол., більшість з яких були селянами⁵⁸.

Позиція робітничих і більшості селянських мас щодо куркульського бандитизму була чіткою й безкомпромісною. Вона знайшла свій вияв у масовій боротьбі проти заколотників. Слід підкреслити, що у Червоній Армії, якій буржуазна історіографія відводить роль якоїсь зовнішньої сили щодо українських селян, більшість особового складу становили саме селяни. Показовим також є той факт, що близько 64,5% членів такої масової організації, як комнезами, брали безпосередню участь у розгромі куркульського бандитизму⁵⁹.

Таким чином, можна дійти ряду необхідних висновків. Концепції буржуазного «українознавства» про роль українського селянства в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції не є новими та оригінальними по своїй суті. У своїй основі вони відтворюють висновки істориків і теоретиків різних антисоціалістичних течій: ліберального народництва, українського буржуазного націоналізму, анархо-махновщини тощо, з якими сучасні західні дослідники солідарні у спробах дискредитувати теорію і практику соціалістичної революції.

Для праць буржуазних авторів, тією чи іншою мірою присвячених даному питанню, характерними є як прагматична спрямованість досліджень, так й їх загальнометодологічна неспроможність. Це, зокрема, виявляється у такому: в ігноруванні боротьби протилежностей всередині самого українського селянства і в підміні її боротьбою національною, боротьбою за збереження історичних традицій тощо; в абсолютизації тимчасових хитань селянських мас України та у спробі подавати їх як вірну ознаку постійної та незмінної підтримки цими масами контрреволюційних сил; у грубому спотворенні класової сутності політики Радянської влади в українському селі, що виявляється насамперед у тому, що деяким окремим помилкам робітничо-селянської держави приписується загальний характер; у метафізичному підході до мас українського селянства в цілому, при якому ігнорується значення конкретного революційного досвіду як одного з найважливіших факторів поступових змін у свідомості та психології селянських мас.

Діалектико-матеріалістичний метод пізнання, який застосовується радянськими суспільствознавцями до вивчення проблем історії

⁵⁶ Chamberlin W. Op. cit.—P. 253.

⁵⁷ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.—Харків, 1971.—С. 11.

⁵⁸ Див.: Римаренко Ю. І. З історії боротьби трудящого селянства України проти куркульського бандитизму // Укр. іст. журн.—1965.—№ 1.—С. 113.

⁵⁹ Ксендзенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине, декабрь 1919 — март 1921 гг.—Харьков, 1980.—С. 102.

громадянської війни, дає змогу не тільки науково обґрунтувати революційну роль українського трудящого селянства у той час, а й показати динаміку його становлення як рушійної сили соціалістичної революції. У загальних рисах ця динаміка зводиться до такого: широка підтримка селянством робітничого класу на буржуазно-демократичному етапі революції; класові хитання під час переростання його в революцію соціалістичну; наступні подолання цих хитань і знову масова єдність з робітничим класом в ході поглиблення соціалістичної революції. Досвід громадянської війни на Україні переконливо довів справедливість марксистсько-ленінського положення про необхідність революційного союзу робітників та селян як однієї з найважливіших передумов перемоги соціалістичної революції.

Одержано 20.10.88

Опровергаются утверждения западной историографии, прежде всего представителей «украиноведения», о том, что крестьянство Украины в 1917—1920 гг. якобы выступало активным пособником различных контрреволюционных сил. Несостоятельность таких взглядов доказывается на основе значительного фактического материала.

* * *

І. Л. Гошуляк (Київ)

70-річчя III з'їзду КП(б)У

Висвітлюється робота III з'їзду Компартії України, розкривається зміст його основних рішень. Значна увага приділяється визначенню завдань дальшого вивчення теми.

На початку 1919 р. міжнародне і внутрішнє становище Країни Рад зміцнилось. Цьому сприяли піднесення революційного руху в Європі, наростання національно-визвольної боротьби колоніальних і залежних держав, зміни у розстановці класових сил всередині країни. Листопадова революція 1918 р. в Німеччині дала можливість Радянській Росії анулювати кабальні угоди Брестського мирного договору і надати відкриту допомогу трудящим України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії в їх боротьбі проти німецьких і австро-угорських окупантів. Завдяки змінам у розстановці класових сил на селі істотно розширилася соціальна база Радянської влади.

В ході боротьби трудящих України проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції 28 листопада 1918 р. було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки. Прийнятий ним Маніфест став бойовою програмою робітників і селян республіки в боротьбі за відновлення і зміцнення Радянської влади. Адже білогвардійці з усіх сил намагалися захопити Донбас, поширити свою агресію на всю Україну. Продовжували чинити опір, переходячи в контрнаступ, петлюрівці. На півдні республіки тривала інтервенція Антанти. В різних її районах спалахували куркульські повстання. В стані цілковитої розрухи і дезорганізації перебувало народне господарство. Наприкінці 1918 р. з 65 доменних печей працювали лише дві, а із 102 мартенів — 7. Видобуток вугілля в Донбасі в лютому 1919 р. був в 11—12 разів меншим середньомісячного рівня 1916 року¹. Сотні тисяч робітників не мали роботи. Характеризуючи в ті дні становище республіки, В. І. Ленін писав: «Німці розорили Україну до такої міри, що там тільки починає складатись

¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1973.— С. 139.

якийсь апарат; там цілковитий хаос. Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному в перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо в порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»².

Спираючись на неоцінену допомогу ЦК РКП(б), Компартія України спрямовувала зусилля трудящих на розв'язання невідкладних завдань державного, господарського, військового і культурного будівництва. Однак для успішного їх здійснення необхідно було озброїти партійні організації, всіх комуністів республіки чіткою програмою конкретно-практичної діяльності. Важливо було також глибоко проаналізувати роботу Компартії України за період після II з'їзду КП(б)У і визначити основні завдання партійного будівництва в нових умовах. З цією метою і був скликаний III з'їзд КП(б)У.

На жаль, ця важлива історична подія до останнього часу в силу ряду причин (в тому числі — недостатньої джерельної бази для досліджень, гостроти внутріпартійних суперечок, які розгорілись на з'їзді між деякими керівними працівниками республіки, а також через те, що імена багатьох діячів Компартії України в наступні періоди були надовго викреслені з історії, а діяльність деяких висвітлювалась необ'єктивно), ще не отримала глибокого і правдивого висвітлення в історичній літературі.

III-му з'їзду КП(б)У дослідники присвятили лише кілька спеціальних статей і одну невелику за обсягом монографічну працю³. Написані переважно кілька десятиріч тому, вони хоча й зберігають інформативну і наукову цінність, однак не дають повної й об'єктивної картини роботи з'їзду. До того ж далеко не все в них витримало перевірку часом, відповідає сучасним вимогам. Нині, в умовах перебудови в історичній науці, важливо не лише проаналізувати стан, а й зупинитися на завданнях вивчення даної історико-партійної події.

Безперечно, що на її дослідженні дуже негативно позначилася відсутність публікації такого єдиного в своєму роді, незамінного по своїй точності, повноті, всесторонності і аутентичності документального джерела як протоколи з'їзду, які ще не видавалися.

Справа в тому, що в стенограмі з'їзду, яка зберігається в Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України, є ряд пропусків, правок, нерозшифрованих прізвищ, організацій і т. п., що створює великі труднощі перед дослідниками. Безумовно, що значну допомогу у подоланні цих труднощів мають надати, зокрема, матеріали про з'їзд та його документи, які публікувалися у більшовицькій періодиці республіки того періоду.

28 лютого 1919 р., напередодні відкриття III з'їзду КП(б)У, відбулась попередня нарада його делегатів. На ній було заслухано повідомлення Організаційної комісії по підготовці скликання з'їзду, створено мандатну комісію, ухвалено регламент роботи і уточнено порядок денний, обрано президію і секретаріат, визначено місце проведення і початок роботи партійного форуму⁴.

² Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 65.

³ Супруненко М. І. Третій з'їзд КП(б)У // Більшовик України.—1949.— № 4.— С. 24—35; Хижняк В. П. Із історії боротьби Комуністичної партії за зміцнення Радянської влади на Україні (III з'їзд КП(б)У // Наукові записки кафедр суспільних наук вузів Києва.—1957.— Вип. 1.— С. 29—46; Литовченко М. М. Третій з'їзд КП(б)У (березень 1919 р.). // Комуніст України.—1958.— № 9.— С. 52—62; Слуцький О. Б. Третій з'їзд КП(б)У.— К., 1958.— 209 с.; Случевська С. Я. III з'їзд КП(б)У // Укр. іст. журн.—1969.— № 3.— С. 71—77; Орлянський С. Ф., Тимошенко І. І. 60-річчя III з'їзду КП(б)У // Там же.—1979.— № 2.— С. 98—100.

⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 1—2 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

III з'їзд КП(б)У працював з 1 по 6 березня 1919 р. в Харкові, в приміщенні клубу імені В. І. Леніна. Це був перший в історії Компартії України з'їзд, який проходив на Україні. Два попередні з'їзди відбувалися в Москві. На з'їзді було 214 делегатів з ухвальним і 35 з дорадчим голосом, що представляли понад 23 тисячі членів партії⁵. Всього на III з'їзді були присутні посланці 75 партійних організацій республіки⁶,— представники не лише таких великих міст, як Харків, Київ, Катеринослав, Миколаїв, Полтава, Чернігів, Луганськ, а також і невеликих сіл і містечок. Була також група армійських делегатів. Не мали можливості прибути на з'їзд представники ряду окупованих денікінцями, петлюрівцями і військами Антанти районів республіки— частини Донбасу, Волинської і Подільської губерній, а також Одеси.

З'їзд розглянув питання: 1) Про міжнародний комуністичний з'їзд. 2) Звіт ЦК КП(б)У. 3) Про вироблення Конституції УСРР. 4) Доповідь Ревізійної комісії. 5) Про ставлення до дрібнобуржуазних партій. 6) Про земельну політику. 7) Про професійний рух. 8) Доповідь Наркомпроду. 9) Звіт делегації КП(б)У на I конгресі III Комуністичного Інтернаціоналу. 10) Про поточний момент і завдання партії. 11) Вибори керівних органів КП(б)У.

У президію з'їзду були обрані В. Х. Ауссем, А. С. Бубнов, В. П. Затонський, О. Іванов, Г. Л. Пятаков.

За пропозицією М. О. Скрипника почесним головою з'їзду делегати одностайно обрали вождя світового пролетаріату В. І. Леніна⁷.

З'їзд відкрив секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг. Він підкреслив, що в роботі по підготовці і керівництву повстанням трудящих мас проти окупантів і внутрішньої контрреволюції КП(б)У відіграла вирішальну роль, була єдиною партією, яка винесла на своїх плечах всю роботу по відновленню Радянської влади, зазнавши при цьому великих людських втрат⁸. Назвавши багатьох з них поіменно, Е. І. Квірінг запропонував делегатам з'їзду висловити також почуття інтернаціоналістської солідарності німецькому пролетаріату і вшанувати пам'ять його вождів К. Лібкнехта й Р. Люксембург, вбитих в Берліні контрреволюціонерами.

В роботі з'їзду брав участь секретар ЦК, голова ВЦВК РСФРР Я. М. Свердлов. Вітаючи делегатів від імені ЦК РКП(б), він пригадав, як йому доводилось вітати більшовиків України на II з'їзді КП(б)У в Москві. «Я пам'ятаю, — говорив Я. М. Свердлов, — як там всі ми були об'єднані спільним почуттям, спільним бажанням якомога швидше дочекатися того моменту, коли ми зможемо зібрати свій з'їзд тут, на Україні, вільно, легально, відкрито, як правляча партія тут, як і там, в решті Росії. Я щасливий, що можу вітати тут вас, товариші, у вільних умовах». Яків Михайлович знову підтвердив неминуще значення висловлених ним ще на II з'їзді КП(б)У думок про неподільність, цілісність і єдність РКП(б), незалежно від наявності окремих радянських республік.

Він висловив впевненість в тому, що III з'їзд КП(б)У підкреслить своїми резолюціями тісний зв'язок КП(б)У з РКП(б), повну солідарність з її політикою і у відповідності з нею визначить свою подальшу роботу⁹. У відповідь на це привітання, III з'їзд КП(б)У надіслав ЦК РКП(б) телеграму, в якій схвалив його політичну лінію і підкреслив, що КП(б)У є складовою невід'ємною частиною РКП(б).

⁵ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 279. Слід відзначити, що в документальних матеріалах і окремих публікаціях містяться суперечливі дані про кількість делегатів з вирішальним і дорадчим голосами на з'їзді. Тому це питання ще потребує ґрунтовного вивчення.

⁶ Там же, арк. 363—365.

⁷ Там же, арк. 6.

⁸ Там же, арк. 3.

⁹ Свердлов Я. М. Избранные произведения: Статьи, речи, письма.— М., 1976.— С. 279.

Після інформаційної доповіді про міжнародний комуністичний з'їзд, з якою виступила секретар II Інтернаціоналу А. Балабанова, делегати схвалили резолюцію, що засуджувала діяльність II-го Інтернаціоналу і палко вітала створення Комінтерну. За пропозицією Ф. А. Сергеева (Артема) було обрано двох делегатів на I конгрес Комінтерну — М. О. Скрипника і С. І. Гопнер¹⁰.

Значний інтерес делегатів викликала доповідь голови Раднаркому України Х. Г. Раковського, який охарактеризував міжнародне становище Країни Рад. Однак, оскільки він також мав їхати на I конгрес Комінтерну, що відкривався 2 березня в Москві, його доповідь майже не обговорювалась.

Велику увагу делегатів привернула звітна доповідь ЦК, з якою виступив секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг. «Робота ЦК, обраного на II з'їзді, — вказував він, — поділяється на два періоди — нелегальний і легальний, який поєднується з нелегальним у тих областях, в яких Радянська влада ще не відновлена»...¹¹. У доповіді висвітлювалась робота партійних організацій по розгортанню визвольної боротьби трудящих мас проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції за відновлення Радянської влади. В ній роз'яснювалися причини, що призвели до захоплення влади буржуазно-націоналістичною Директорією, політика ЦК КП(б)У і Тимчасового робітничо-селянського уряду, розкривалась діяльність по добору і розстановці кадрів. Зокрема, в листопаді 1918 р. було направлено у місцеві партійні організації та армію 104 чоловіка, в грудні — 146, в січні 1919 — 291¹². Разом з тим Е. І. Квірінг визнав, що в результаті частой і швидкої зміни політичної обстановки на Україні, недостатнього досвіду партійних кадрів ЦК КП(б)У не зміг забезпечити необхідний рівень оперативного керівництва революційною боротьбою трудящих. Він гостро критикував обраних до складу ЦК КП(б)У лідерів групи «лівих», які довгий час ухилялись від участі в роботі ЦК.

При обговоренні звітної доповіді розгорілися бурхливі дебати. В них взяли участь Г. Л. Пятаков, В. Х. Ауссем, І. Є. Клименко, Ф. А. Сергеев (Артем), В. П. Затонський, А. С. Бубнов, Я. А. Яковлев, К. Є. Ворошилов та інші, всього 15 чоловік. В своїх виступах деякі делегати навели яскраві приклади плідної роботи місцевих партійних організацій серед мас, зростання авторитету більшовицької партії, відзначили правильність політичної і тактичної лінії ЦК КП(б)У з найважливіших питань, яка здійснювалась під безпосереднім керівництвом ленинського ЦК РКП(б). Разом з тим вони справедливо критикували ЦК КП(б)У за надмірну обережність, нерішучість і повільність при вирішенні ряду питань, які вимагали оперативного розв'язання, за слабкий зв'язок з окремими місцевими партійними організаціями (особливо київською та одеською), за допущені окремі серйозні прорахунки і недоліки. Так, ЦК КП(б)У не створив достатньої кількості бойових більшовицьких центрів, які очолили б стихійну боротьбу трудящих мас проти окупантів і гетьманщини, що було прямим результатом недооцінки правами в КП(б)У революційних можливостей селянства.

На жаль, дебати по звіту ЦК обраного II з'їздом КП(б)У вийшли за рамки конструктивної і справедливої критики його діяльності. Суперечки між правими і «лівими» набули дуже гострих форм, які були прямим проявом тих принципових розходжень між ними, що мали місце з тактичних і організаційних питань на попередніх з'їздах більшовиків України. Однак на цей раз суперечки точилися лише з питання про оцінку діяльності ЦК КП(б)У за звітний період.

¹⁰ Случевська С. Я. Назв. праця. — С. 75.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 14.

¹² Там же, арк. 24—25.

Представники «лівих» (Г. Л. Пятаков, В. П. Затонський, А. С. Бубнов та ін.) виступали з різкими нападками на ЦК КП(б)У. Вони критикували політичну лінію ЦК, звинувачували його в опортунізмі. «Центральний комітет нашої партії (мається на увазі ЦК КП(б)У — І. Г.), — говорив Г. Л. Пятаков, — вів лінію, якщо можна так висловитися, при відсутності всякої політичної лінії»...¹³. Він навіть заявив, ніби ЦК перешкоджав перемозі робітничо-селянської революції на Україні.

Що ж стосується оцінки своєї діяльності, то «ліві» безпідставно намагались довести, що весь хід боротьби за відновлення Радянської влади на Україні нібито підтвердив правильність їх політичної лінії. Насправді ж розвиток визвольної боротьби трудящих переконливо засвідчив неспроможність їх тактики, спрямованої, як відомо, на форсування передчасного загального збройного повстання проти окупантів і гетьманщини. Невитриманою була і поведінка «лівих» на з'їзді, які внесли в його роботу елементи склоки і фракційної боротьби, часом підмінювали об'єктивну критику нічим не обгрунтованими, а інколи й явно надуманими звинуваченнями, протиставляючи уряд республіки ЦК КП(б)У. Лідери правих нерідко відповідали їм тим же.

Делегати К. Є. Ворошилов, Ф. А. Сергеев (Артем), В. К. Аверін та ін., виступивши з викриттям демагогічних звинувачень «лівих», намагались дати об'єктивну оцінку діяльності ЦК КП(б)У. Відзначивши правильність політичної і тактичної лінії ЦК з найважливіших питань організації боротьби трудящих України проти окупантів і внутрішньої контрреволюції, вони вказали і на недоліки, що мали місце в його практичній діяльності. Від імені делегатів Донецько-Криворізької області К. Є. Ворошилов запропонував резолюцію, в якій вказувалось як на позитивні, так і негативні моменти в діяльності ЦК КП(б)У і пропонувалось визнати його політичну лінію правильною¹⁴.

Особливо рішучій критиці на з'їзді були піддані сепаратистські, самостійницькі (в розумінні небажання зважати на позицію ЦК РКП(б)) тенденції в поглядах «лівих». Звертаючись до їх лідера Г. Л. Пятакова, Ф. А. Сергеев (Артем) говорив: «...Ви лаєте в нашій особі роботу і політику всієї партії. Так і кажіть: «Ми — українські сепаратисти, ми бажемо тут на Україні грати свою світову політику». Пробачте, цієї політики ви грати не будете. Буде єдина Російська Комуністична партія, і тільки вона вестиме політику»¹⁵. Така позиція відповідала ленінській лінії ЦК РКП(б), який неодноразово критикував «лівих» за вимоги «самостійності» КП(б)У на тій підставі, що Радянська Україна є самостійною державою.

З яскравою промовою при обговоренні звіту ЦК виступив Я. М. Свердлов. Головну увагу він приділив згуртуванню більшовиків України, подоланню суперечок і розходжень між правими і «лівими», з занепокоєнням говорив про відсутність належної єдності серед керівних партійних працівників республіки, зазначивши, однак, що ті принципи розходження, які мали місце в минулому, в більшій своїй частині вже подолані. «Ні ті, ні інші товариші, — наголошував він, — не мають права забувати, що вони є членами однієї загальної партії, і яким би чином сьогодні не склалась більшість на цьому з'їзді, який би ЦК не було обрано, він повинен буде об'єднати всіх товаришів, які працюють на Україні...»¹⁶.

Я. М. Свердлов з особливою силою підкреслив керівну і спрямовуючу роль ленінського ЦК РКП(б) в діяльності партії, в тому числі й подоланні розходжень між правими і «лівими» в Компартії України. «Нам в ЦК, — говорив він, — доводилося неодноразово відзначати наші роз-

¹³ Там же, арк. 27.

¹⁴ Там же, арк. 68.

¹⁵ Сергеев Ф. А. (Артем). Статті, речи, письма.— М., 1983.— С. 231.

¹⁶ Свердлов Я. М. Избранные произведения: Статті, речи, письма.— С. 283.

ходження як з правими, так і з «лівими». І з тією і з іншою групою ми багато в чому були не згодні, і часто-густо наші рішення йшли в розрід то з правими, то з «лівими»¹⁷. Він закликав більшовиків республіки ясно усвідомити ті грандіозні завдання, які стоять перед ними, відкинути дрібні чвари, приділити більше уваги загальним питанням і правильно накреслити лінію своєї практичної роботи. Цей заклик отримав широку підтримку з боку учасників з'їзду. Багато з них, зокрема, такі відомі діячі, як В. О. Антонов-Овсієнко, М. О. Скрипник, звертаючись в ході роботи з'їзду до лідерів обох груп, рішуче зажадали від них спільної конструктивної діяльності.

В прийнятій з'їздом незначною більшістю голосів (99 проти 92, 5 чоловік утрималось) резолюції «Про ставлення до ЦК, обраного II з'їздом КП України», запропонованій «лівими», давалась негативна оцінка діяльності ЦК КП(б)У за звітний період. В ній, зокрема, говорилося: «1. Визнати тактику ЦК неправильною. 2. Визнати ЦК нездатним керувати Комуністичною пролетарською партією в період загострення громадянської війни»¹⁸. Схваленню такої резолюції сприяло невдоволення частини місцевих працівників слабкою організаційною діяльністю правих у ЦК КП(б)У, його нерішучістю у здійсненні лінії партії. На результатах голосування позначилось і те, що делегати з підпілля були недостатньо обізнані з незгодами в керівному ядрі КП(б)У і тому не завжди могли відрізнити справедливую критику помилок ЦК КП(б)У від демагогічних нападок лідерів «лівих» на політичну лінію ЦК.

Характерно, що гостра полеміка, яка йшла на з'їзді під час обговорення звіту ЦК, стосувалася головним чином минулої діяльності КП(б)У. У визначенні найважливіших питань поточної політики суперечності і розбіжності між правими і «лівими» по суті зникли, що яскраво свідчило про зміцнення єдності більшовиків республіки. Зокрема, заслухавши і обговоривши доповідь А. С. Бубнова «Про поточний момент і завдання партії», делегати майже одностайно схвалили дуже важливу резолюцію з цього питання. В ній давався глибокий аналіз внутрішнього і міжнародного становища України і чітко визначались першочергові завдання Радянської влади і КП(б)У. «Основною тактичною лінією Комуністичної партії України, — зазначав з'їзд, — є лінія встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками взагалі і РСФРР особливо проти світової імперіалістичної контрреволюції. Обстоювання рішуче провадженої диктатури пролетаріату проти диктатури буржуазії, керованої нині фінансовим капіталом країн згоди, є найголовніше завдання моменту»¹⁹. У галузі господарської політики ставилися мета експропріювати власність капіталістів і поміщиків, передати всі засоби виробництва державі, встановити суворий контроль над виробництвом і забезпечити міцну трудову дисципліну. В військовій галузі першочергова увага належала таким питанням, як розгром інтервентів Антанти, білогвардійської і буржуазно-націоналістичної контрреволюції, зміцнення союзу з братніми радянськими республіками, посилення роботи по створенню частин Червоної Армії, надання допомоги трудящим західноукраїнських земель. Одним з найважливіших постало завдання зміцнення Радянської влади на селі. З цією метою планувалися ізоляція і економічний розгром куркульства шляхом посиленого соціалістичного будівництва на селі, суворе проведення антикуркульської продовольчої політики, організація комітетів бідноти.

Здійснення цих завдань було неможливе без дальшого ідейного та організаційного зміцнення КП(б)У. Як підкреслювалось в резолюції,

¹⁷ Там же.— С. 282.

¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 43 (далі — Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...).

¹⁹ Там же.— С. 50.

«завдання зміцнення і розширення нашої партії набирають сугубо важливого значення»²⁰. Першорядної ваги набувало, зокрема, утворення парторганізацій в усіх робітничих організаціях. Необхідно було також в багато разів посилити партійну роботу на селі і серед червоноармійців.

III з'їзд КП(б)У обговорив питання про вироблення Конституції УСРР. Доповідь з цього питання зробив нарком юстиції України О. І. Хмельницький. В прийнятому рішенні з'їзд рекомендував покласти в основу Конституції УСРР положення Конституції РСФРР і доручив ЦК КП(б)У увійти через вищі органи Радянської влади України в зносини з братніми радянськими республіками в питанні встановлення взаємовідносин.

Значна увага приділялась питанню про ставлення до дрібнобуржуазних партій. У доповідях і виступах на з'їзді ці партії справедливо кваліфікувались як ворожі інтересам диктатури пролетаріату. Але при визначенні тактичної лінії більшовиків України по відношенню до деяких з них виникли розходження. Доповідач з даного питання Я. А. Яковлев відзначив, що в зв'язку з ростом авторитету лєнінської партії і зміцненням Радянської влади дрібнобуржуазні партії, в яких йде процес розкладу і розпаду, неухильно втрачають вплив на трудящі маси, що визначився поворот окремих їх елементів на бік пролетаріату і закликав більшовиків використати його. Тому, піддавши суворій критиці політику меншовиків, есерів, ряду націоналістичних партій, він висловився за допущення до складу радянських органів «лівих» українських есерів-боротьбистів, зазначивши, що тим самим буде «повністю ізолювано лівоесерівський вплив на селі»²¹.

Однак представник «лівих» О. Іванов, який виступив із співповіддю, в категоричній формі заперечив необхідність даного кроку, вважаючи, що боротьбисти не мають на селі ніякого впливу і що всі революційні елементи селянства об'єднані навколо більшовицької партії. Таке твердження не в повній мірі відповідало реальній ситуації, оскільки представники цієї партії ще користувались певною підтримкою частини селянства. В результаті гострої дискусії незначною більшістю голосів було прийнято резолюцію, запропоновану О. Івановим. В ній, зокрема, говорилось про недопустимість будь-яких угод з дрібнобуржуазними партіями в тактичних питаннях і про заборону надавати їх представникам місця в Радах²². Дана резолюція виходила з перебільшеної оцінки досягнутих більшовицькою партією успіхів і була результатом впливу сектантських тенденцій певної частини «лівих», їх невмінням використати хитання дрібнобуржуазних мас.

В. І. Ленін, ЦК РКП(б), як відомо, допускали можливість угод з дрібною буржуазією та її партіями, які визнавали Радянську владу і користувалися ще деяким впливом в масах. ЦК РКП(б) на своєму засіданні 25 березня 1919 р. відмінив резолюцію III з'їзду КП(б)У з даного питання як таку, що суперечить загальній тактичній лінії партії²³.

Зміцнення Радянської влади на Україні в період громадянської війни величезною мірою залежало від правильного вирішення земельного питання. В резолюції «Про земельну політику», прийнятій по доповіді наркома земельних справ В. М. Мещерякова, відзначалось, що приватна власність на землю скасовується, земля, ліси, води і надра тепер оголошуються загальнонародною власністю; поміщики та їх довірені, нетрудові орендарі мають бути негайно виселені з колишніх своїх маєтків. «Найголовнішим завданням земельної політики, — підкреслювалось в ній, — є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни та інші види товариського землекористу-

²⁰ Там же.— С. 51.

²¹ Слуцький О. Б. Назв. праця.— С. 108.

²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...— С. 44.

²³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, спр. 26, арк. 13—13 зв.

вання є найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві; через те одноосібне господарство слід розглядати як тимчасове і відживаюче»²⁴. Отже, робився висновок, що в першу чергу конфісковані землі потрібно використовувати для землеробства товариського, громадського, і лише в другу — для потреб одноосібних землекористувачів. Безперечно, що це була помилкова і дуже передчасна настанова. Адже в той час ще не існувало необхідних умов для переходу до громадського землекористування. Реалізація цієї резолюції весною і влітку 1919 р. призвела до форсованого створення комун і радгоспів на Україні без врахування реальних можливостей, що було прямим порушенням ленінських принципів добровільності і уважного ставлення до трудящого селянства. В резолюції також намічались практичні заходи щодо проведення землеустрою, організації сільської бідноти, згуртування навколо неї селян-середняків і посилення боротьби з куркульством. Однак їх успішну реалізацію помітно стримувала названа вище земельна політика.

З'їзд заслухав доповідь Наркомпроду України О. Г. Шліхтера, в якій висвітлювалось продовольче становище, діяльність продорганів республіки, визначались основні завдання продовольчої політики Радянської влади. В прийнятій резолюції, зокрема, підкреслювалось, що найближчими практичними заходами в цій галузі, перевіреними досвідом Радянської Росії, є «державна монополія на заготівлю хлібних та інших найважливіших продовольчих продуктів по твердих цінах, встановлення твердих цін на всі продукти й фабрикати першої потреби і націоналізація торгівлі»²⁵. Тобто для розв'язання продовольчої проблеми (а від цього залежала доля революції) пропонувалось втілювати методи «воєнного комунізму». З'їзд ухвалив перші кроки Наркомпроду республіки і зобов'язав його на основі принципів політики «воєнного комунізму» докласти максимум зусиль для якнайшвидшої заготівлі хліба та інших продуктів.

Велике значення для зміцнення Радянської влади, розгортання господарського будівництва набувала в той період діяльність професійних спілок. У доповіді з цього питання Л. Й. Картвелішвілі, виступах М. М. Майорова, Б. Й. Магідова та інших делегатів висвітлювалося становище в професійному русі України, обговорювалися насущні завдання більшовицьких організацій у цьому плані. Відзначалося, зокрема, що в профорганах переважають меншовики, есери, буржуазні націоналісти, які, прикриваючись фальшивою теорією «нейтральності» профспілок, намагаються протиставити їх партії і Радянській владі.

В резолюції «Про професійний рух» III з'їзд КП(б)У визначив основні завдання профспілок в умовах диктатури пролетаріату, наголосивши на активній участі спільно і в найтіснішому зв'язку з Радянською владою в організації і управлінні як окремими галузями народного господарства, так і всім економічним життям країни. На місцеві парторгани покладался обов'язок негайно розгорнути кампанію за завоювання більшості в керівних органах професійного руху (заводських комітетах, правліннях, делегатських зборах, рада профспілок і т. д.), створюючи для цього при кожній спілці партійні осередки. В зв'язку з підготовкою всеукраїнського з'їзду профспілок ставилося завдання мобілізувати всі сили для агітації за здобуття більшості на цьому з'їзді²⁶.

На одному з останніх засідань з'їзд заслухав звіт делегації, яка повернулася з I конгресу Комінтерну. З повідомленням з цього питання виступив М. О. Скрипник, який детально проінформував делегатів про роботу і рішення I конгресу Комінтерну. Його інформацію доповнили Х. Г. Раковський і С. І. Гопнер. Делегати з'їзду гаряче вітали утворен-

²⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...— С. 45.

²⁵ Там же.— С. 47.

²⁶ Там же.

ня Комуністичного Інтернаціоналу, одним з засновників якого була і Компартія України. Схваливши дії своєї делегації, вони запропонували президії з'їзду надіслати вітальну телеграму Комінтерну.

З'їзд обрав Центральний Комітет КП(б)У в складі 15 членів і 6 кандидатів, а також Ревізійну комісію в складі 3 членів. Оскільки повністю склад центральних органів, створених на III з'їзді Компартії України, дуже давно не публікувався, є потреба його нагадати. Отже, членами ЦК КП(б)У були обрані А. С. Бубнов (1903*), К. Є. Ворошилов (1903), Я. Б. Гамарник (1916), Я. Н. Дробніс (1906), В. П. Затонський (1917), О. М. Іванов (1913), Е. І. Квірінг (1912), С. В. Косіор (1907), В. М. Мещеряков (1905), Х. Г. Раковський (1917), П. Л. Ровнер (1901), Г. Л. Пятаков (1910), Т. І. Харечко (1914), О. І. Хмельницький (1917), Р. Б. Фарбман (1910), Кандидатами — В. К. Аверін (1903), П. М. Жарко (1904), І. Є. Клименко (1912), Ю. М. Коцюбинський (1913), М. М. Майоров (1906), Л. Л. Тарський (1913). До складу Ревізійної комісії ввійшли Д. З. Лебідь (1909), О. Г. Горбачов (1910), М. В. Реут (1903)²⁷.

6 березня 1919 р. відбувся перший організаційний Пленум ЦК КП(б)У, обраного III з'їздом. При обговоренні питання про конструювання ЦК В. П. Затонський запропонував створити Оргбюро і Політбюро ЦК КП(б)У. Оргбюро повинно було здійснювати поточну роботу і спрямовувати організаторську діяльність партії, а Політбюро — вирішувати невідкладні питання політичного характеру. Пленум обрав Політбюро ЦК КП(б)У в складі 5 членів і Оргбюро з трьох чоловік. До першого складу Політбюро ЦК КП(б)У ввійшли А. С. Бубнов, Е. І. Квірінг, В. М. Мещеряков, Х. Г. Раковський, Г. Л. Пятаков. До оргбюро — П. Л. Ровнер, Г. Л. Пятаков, Т. І. Харечко²⁸. Секретарем ЦК Компартії України був обраний Г. Л. Пятаков, який працював на цій посаді до травня 1919 р.

Через десять днів після закінчення III з'їзду КП(б)У в Москві розпочав роботу історичний VIII з'їзд РКП(б), який прийняв нову Програму партії і схвалив розроблену В. І. Леніним політику міцного союзу з середнім селянством країни. В числі його делегатів з вирішальним голосом були й 23 посланці Компартії України, обрані даним партійним форумом республіки.

Таким чином, III з'їзд КП(б)У став важливою і повчальною подією. Він підбив підсумки роботи більшовиків України по керівництву боротьбою трудящих мас проти окупантів і внутрішньої контрреволюції, визначив основні завдання державного і господарського будівництва, накреслив практичні заходи щодо перебудови роботи партійних організацій в нових умовах. Незважаючи на окремі серйозні помилки і недоліки, прийняті ним рішення відіграли значну роль в житті комуністів, всіх трудящих республіки. Реалізуючи їх, більшовицькі організації зміцнювали свої зв'язки з масами, спрямовували їх творчу активність на розгортання в усіх сферах життя революційних перетворень і захист завоювань Великого Жовтня. З'їзд мав велике значення для дальшого зміцнення єдності і згуртованості більшовиків України на принциповій марксистсько-ленінській основі. Завдяки йому було покінчено в значній мірі з гострою внутріпартійною боротьбою між групами правих і «лівих» в КП(б)У, яка тривалий час вносила розлад в дії керівних працівників республіки. Оскільки минулі розходження були в основному вже зжиті, невдовзі після з'їзду ці групи зникли.

Історикам належить ще багато зробити з метою дальшого вивчення документів і матеріалів III з'їзду Компартії України. Важливо, зокрема, глибше з'ясувати характер і причини гострої внутріпартійної боротьби на ньому, позиції не лише керівних діячів, а й рядових делега-

* Рік вступу до Комуністичної партії.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 186.

²⁸ Там же, спр. 19, арк. 1.

тів-посланців місцевих організацій з окремих принципових питань, розшифрувати прізвища, з'ясувати інші дані про багатьох із них. Актуальним залишається завдання оцінки рішень з'їзду саме в контексті діяльності парторганізацій по їх реалізації в той складний і відповідальний період.

Одержано 06.12.88

Освещается работа III съезда Компартии Украины, раскрывается содержание его основных решений. Значительное внимание уделяется определению задач дальнейшего изучения темы.

І. Ф. Король (Ужгород)

Солідарність комуністів Країни Рад та Угорщини в революційній боротьбі (1918—1919 рр.)

У повідомленні висвітлюються питання, пов'язані з існуванням весною та влітку 1919 р. Угорської Радянської Республіки. Насамперед, на численних фактах показано інтернаціональну солідарність комуністів Країни Рад та Угорщини, пролетаріату обох країн у революційній боротьбі в 1918—1919 рр.

70 років тому, у березні 1919 року, революційна боротьба пролетарських мас Угорщини, яка під впливом перемоги Великого Жовтня неупинно наростала, завершилася перемогою. В країні мирним шляхом перемогла соціалістична революція, була проголошена Угорська Радянська Республіка (УРР). Це була подія величезної ваги, яка підтвердила міжнародну значимість перемоги пролетаріату і селян Росії, знаменувала найвищий прояв солідарності з ними угорського робітничого класу.

У боротьбі за владу Рад у 1919 р. трудящі Угорщини, насамперед, комуністи, одержали велику допомогу від міжнародного комуністичного руху. Найбільш дійовою, конкретною була ця допомога від партії більшовиків, всіх трудящих Радянської країни. Ця тема вже піднімалася як у радянській, так і в угорській історіографії, однак розкрита вона ще недостатньо. В опублікованих працях лише побіжно згадується про інтернаціональну солідарність трудящих обох країн, організаторами якої були комуністи. Мета даної статті показати непорушну дружбу і співробітництво двох братніх партій — РКП(б) і Компартії Угорщини у буремні 1918—1919 рр.

У другій половині 1918 р. революційні події в Європі розвивалися надзвичайно бурхливо. Аналізуючи їх, В. І. Ленін підкреслював: «Всі ознаки вказують на те, що Австрія і Італія переживають переддень революції, розклад старого ладу в цих країнах іде швидкими кроками»¹. Ленінське передбачення історія повністю підтвердила. В ніч з 30 на 31 жовтня 1918 р. революційна хвиля знесла ненависний режим австро-угорської імперії. Через ряд причин буржуазно-демократична революція у той час не переросла в соціалістичну. Плодами боротьби трудящих мас скористалася буржуазія. 16 листопада 1918 р. Угорщина була проголошена буржуазною республікою. До її складу увійшло й Закарпаття. Але сам факт падіння Габсбурзької монархії був великою

¹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді в справі освіти, 28 серп. 1918 р. // Повне збр. творів. — Т. 37. — С. 72.

перемогою трудящих мас, яку палко вітала молода Радянська Республіка².

У листопаді 1918 р. завершився процес організаційного оформлення Компартії Угорщини, який тісно зв'язаний з іменем В. І. Леніна, діяльністю РКП(б). Ленінська партія безкомпромисно і послідовно виконувала свою інтернаціоналістську місію, підтвердженням чому є, зокрема, братерське співробітництво комуністів Країни Рад і Угорщини у боротьбі за владу Рад у 1918—1919 рр.

Більшовицька партія подала неоціненну допомогу угорським патріотам-інтернаціоналістам, які, перебуваючи на території Країни Рад, 24 березня 1918 р. проголосили утворення Угорської групи комуністів при ЦК РКП(б). 25 березня 1918 р. керівництво цієї групи направило листа В. І. Леніну, в якому заявляло: «... Наша мета полягає не тільки в агітації серед військовополонених, але і в тому, щоб з допомогою налагодженого зв'язку проводити революційну і комуністичну пропаганду в Угорщині»³. Значну роль у діяльності групи відігравали Бела Кун, Тібор Самуелі, Ференц Мюнніх, Карой Лігеті, Іван Мондок, Янош Ковач та інші.

Комуністи з Угорщини при сприянні РКП(б) проводили активну масово-політичну роботу серед військовополонених, по підготовці агітаторів та пропагандистів для роботи в своїй країні. Вони організували збори і мітинги, видавали й поширювали революційну літературу, в тому числі праці класиків марксизму-ленінізму, друкували листівки, газети тощо. Так, у звіті про діяльність Угорської групи комуністів за листопад 1918 р. значиться, що в Угорщину було направлено 80 агітаторів, весь керівний склад групи. Всі вони закінчили агітаційні курси у Москві. Крім них, на партійну роботу в Угорщину було направлено 120 чол. з числа колишніх військовополонених, 25 угорських агітаторів — у розпорядження уряду Радянської України⁴. В. І. Ленін давав високу оцінку іноземним інтернаціоналістам, розглядаючи їх роботу як «...одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії...»⁵. Великий інтерес виявляв Володимир Ілліч до Угорської групи комуністів, яка на той час була найкраще організована і працювала з великим успіхом. Члени іноземних комуністичних груп РКП(б) відзначали, що угорці найреволюційніший елемент серед військовополонених⁶. В. І. Ленін підтримував тісні зв'язки з керівництвом Угорської групи комуністів, зокрема, з Бела Куном.

Серед угорських інтернаціоналістів було чимало представників трудящих Закарпаття, які в роки першої світової війни опинилися на території Країни Рад. Під впливом ідей Великого Жовтня вони разом з угорцями солідаризувалися з російським пролетаріатом, стали на захист його завоювань. Так, зокрема, в інтернаціональній роті Ярославського полку служив виходець із Закарпаття І. Локота. Він брав участь у придушенні контрреволюційного заколоту лівих есерів у Москві, відновленні Радянської влади у Ярославлі, а згодом — у загонах Червоної Армії. І. Локота був делегатом I Всеросійського з'їзду військовополонених. Як відданого борця за справу революції, його прийняли у члени більшовицької партії⁷. Зі зброєю в руках боровся з білогвардійцями Б. Біро, наймит із села Вари Берегівського округу. Він добро-

² Див.: Правда.— 1918.— 3 нояб.

³ Центр. парт. арх. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 2, спр. 1, арк. 2 (далі ЦПА ІМЛ).

⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, спр. 101, арк. 1—2.

⁵ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 берез.: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 145.

⁶ Центр. Держ. арх. Жовтн. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 38, арк. 23 (далі ЦДАЖР СРСР).

⁷ Клим потюк М. Гірський сокіл.— Ужгород, 1966.— С. 6—7.

вільно вступив до лав червоноармійців, став членом РКП(б), був комісаром 3-го Бузулуцького полку⁸.

З березня 1918 р. по червень 1920 р. боровся з білобандитами на фронтах Середньої Азії Й. Надь з Берегового, член РКП(б), командир загону 1-го Семиріцького полку⁹. Кожний боєць-інтернаціоналіст чітко усвідомлював, що боротьба за Радянську владу є разом з тим і боротьбою за свободу міжнародного пролетаріату. Про це, наприклад, яскраво свідчить лист солдатів першого Полтавського інтернаціонального полку, у який входили й угорці. Він був адресований ватажку українських буржуазно-націоналістичних банд Петлюрі, найманці якого намагалися проводити ворожу пропаганду серед бійців-інтернаціоналістів. «Ми, червоноармійці-інтернаціоналісти,— зазначалося у листі,— дуже добре знаємо для чого взяли в руки зброю і цілком ясно уявляємо собі, хто наші брати і хто наші вороги... Ми твердо знаємо: той, хто насмілюся підняти зброю проти вільної пролетарської держави, проти Української Радянської Республіки, той ворог не тільки свідомих пролетарів цієї держави, а й ворог робітників усього світу...»¹⁰.

Колишні військовополонені австро-угорської армії проходили у Радянській країні політичну школу, вступали в ряди більшовицької партії. Зокрема, один з активних учасників революційного руху на Закарпатті І. Мондок був слухачем школи угорських агітаторів, яку справедливо називали соціалістичною академією. Тут він уперше почав систематично вивчати твори класиків марксизму-ленінізму, опановував досвід більшовицької партії. У московській школі агітаторів навчався угорець Я. Ковач. Він, як й інші слухачі цієї школи, вивчав «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, всесвітню економічну географію, історію угорської соціал-демократичної партії, риторичку¹¹. Курси пропагандистів та агітаторів у Єнакієвому відвідував закарпатець В. Желізняк. У своїх мемуарах він зазначив: «Тут я пройшов школу політичного загартування, раз і назавжди став на бік Радянської влади, на бік революції»¹². На початку 1919 р. в одній з політичних шкіл Самари основи марксизму-ленінізму і теорію класової боротьби вивчав Б. Біро. У 1920 р. він продовжував навчання в Самарському робітничо-селянському університеті, де читали лекції видатні діячі партії та уряду. Про навчання в Росії Б. Біро згадував: «...Російські робітники, бойові друзі-інтернаціоналісти відкрили мені очі на правду життя, вивели на шлях боротьби за волю і щастя простого люду»¹³. Після громадянської війни партійну школу в Іркутську закінчив робітник з Берегового, доброволець Червоної Армії Й. Лукач, а виходець з Оріховиці Ужгородського округу П. Лангазо як мужній боєць-інтернаціоналіст, захисник Країни Рад, у 1921 р. був направлений на навчання в Ленінградську вищу особливу школу командирів Червоної Армії¹⁴.

Перебуваючи в Радянській Росії у 1917—1920 рр., окремі угорські інтернаціоналісти мали змогу слухати виступи В. І. Леніна, зустрічатися з ним. Так, серед бійців-інтернаціоналістів, яких наприкінці липня 1918 р. Володимир Ілліч запросив до Кремля, був також колишній військовополонений, житель Грушева Тячівського округу В. Половка. Повернувшись на Закарпаття, він став активним учасником революційної боротьби, очолив сільський партійний осередок. «Були успіхи, були й невдачі,— писав пізніше В. Половка,— але завжди, виконуючи

⁸ Червоний прапор (Берегове).—1961.—22 квіт.

⁹ Добровольці.—Ужгород, 1971.—С. 87—88.

¹⁰ Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: Сб. документов.—М., 1986.—Т. 2.—С. 149—150.

¹¹ Ковач Янош. Незабутній 1918-й // Леніна славлять Карпати.—Ужгород, 1969.—С. 30.

¹² Закарпат. обл. держ. архів, ф. 29, оп. 3, спр. 37, арк. 610 (далі—ЗОДА).

¹³ Біро Б. Як у вулкановій безодні // Здобутки братерства.—Ужгород, 1967.—С. 21.

¹⁴ Добровольці.—С. 88—90.

організаційно-партійну та пропагандистську роботу, я ніс у серці світлий образ Володимира Ілліча Леніна»¹⁵. Такими ж теплими словами згадували вождя більшовицької партії й інші бійці-інтернаціоналісти, зокрема, селянин із Закарпаття Я. Ковач, який 7 листопада 1917 р. мав нагоду слухати промову В. І. Леніна на відкритті меморіальної дошки борцям Жовтневої революції¹⁶.

Зустрічі з вождем революції, навчання в політичних школах, безпосередня участь у революційному житті Країни Рад — усе це мало великий вплив на формування класової свідомості угорських робітників і селян, колишніх військовополонених. Повертаючись додому вони привозили з собою праці В. І. Леніна, газети з лєнінськими декретами про мир, землю, рівноправність народів, розповідали співвітчизникам про революційні перетворення в Радянській країні, закликали їх до класової боротьби. Ці розповіді сприяли революціонуванню трудящих мас Угорщини, посиленню їхніх прагнень наслідувати приклад російського пролетаріату. «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, — наголошував В. І. Ленін, — пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»¹⁷.

Повернення з Країни Рад на батьківщину угорських комуністів, які пройшли практичний шлях більшовизму в Росії, ознайомилися з ідеями лєнінізму, одержали політичний досвід та революційний гарт, справило, поряд з іншими факторами, відчутний вплив на процес формування комуністичного руху в Угорщині, який був обумовлений внутрішніми потребами розгортання революційної боротьби робітничого класу.

Було б не вірно зв'язувати наростання революційної хвилі в Угорщині лише з діяльністю колишніх військовополонених. Їхня заслуга полягає насамперед у тому, що, повернувшись додому, вони принесли з собою той практичний досвід і те практичне розуміння, що дала їм Велика Жовтнева соціалістична революція, стали організаторами нової політичної орієнтації, сприяли налагодженню й зміцненню інтернаціональних зв'язків між трудящими Угорщини і Країни Рад. Зі створенням 24 листопада 1918 р. Комуністичної партії Угорщини розширюється та поглиблюється співробітництво братніх партій у боротьбі за владу Рад. Комуністи Угорщини в своїх програмних документах проголосили єдність і солідарність з РКП(б), з першою у світі країною соціалізму, з усіма народами, які боролися проти гніту імперіалізму¹⁸. З свого боку РКП(б) велику допомогу подавала комуністам Угорщини в ідейно-організаційному зміцненні партії, у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи серед населення країни.

Так, зокрема, протягом 1919 р. в Москві та Києві було видано, а згодом надіслано угорським революціонерам 33 тис. примірників книг і брошур угорською та українською мовами. Це, зокрема, брошури Т. Самуелі «Що сталося в Угорщині?», А. Руднянського «Політичні партії в Угорщині», «Економічне становище в Угорщині», Б. Куна «Чого хочуть комуністи?». Були також видані угорською мовою Програма РКП(б), прийнята VIII з'їздом більшовицької партії, «Відозва Комуністичного Інтернаціоналу» тощо¹⁹.

Ця та інша революційна література, насамперед праці В. І. Леніна, швидко поширювалася серед населення. В цьому велика заслуга комуністів. Вони, за свідченням Б. Куна, за 15 тижнів до перемоги про-

¹⁵ Половка В. Слухаючи Леніна // Леніна славлять Карпати.— Ужгород, 1969.— С. 36—37.

¹⁶ Ковач Янош. Незабутній 1918-й.— С. 30.

¹⁷ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 берез.: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 145.

¹⁸ Див.: Гранчак І., Біро Р. Знаменна віха // Закарпат. правда.— 1988.— 19 листоп.

¹⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 65, спр. 101, арк. 21.

летарської революції в Угорщині, тобто з листопада 1918 по березень 1919 р. розповсюдили більше агітаційної літератури, ніж соціал-демократична партія за 15 років²⁰.

Праці В. І. Леніна, досвід більшовицької партії допомогли комуністам Угорщини правильно оцінити обстановку в країні, що склалася на початку 1919 р., очолити боротьбу трудящих мас за повалення влади буржуазії та встановлення диктатури пролетаріату.

Про масштаби діяльності комуністів у той час Бела Кун писав, що не минало й дня, не було жодної скільки-небудь значної події, коли б уся гвардія агітаторів комуністичної партії не скористалася випадком, щоб закликати маси до боротьби. За чотири місяці бурхливого наростання революційного руху — після заснування партії до встановлення пролетарської диктатури — не було жодного масового виступу робітничого класу, вимоги якого не були б сформульовані комуністами, який би не очолили комуністи²¹.

Навесні 1919 р. всі ознаки революційної ситуації в Угорщині були наяву. Відчуваючи її наростання, буржуазний уряд Угорщини робив спроби паралізувати виступи трудящих. Однак відвернути революційний вибух в країні буржуазія була неспроможна. Пролетарська революція визріла. 21 березня 1919 р. Угорщина була проголошена Радянською Республікою, а 22—23 березня Радянська влада перемогла на більшості території Закарпаття.

Це був результат героїчної боротьби робітничого класу і трудового селянства під керівництвом комуністів, закономірний процес революційного оновлення світу, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

Звістка про перемогу пролетарської революції в Угорщині знайшла широкий відгук та активну підтримку комуністів, всіх трудящих Країни Рад. Так, в телеграмі комуністів Харкова на ім'я В. І. Леніна наголошувалося: «...З почуттям радості шлемо привіт революційному пролетаріату Угорщини і його вождю Бела Куну і сподіваємося, що скоро буде єдиний революційний фронт братерських Радянських республік Росії, Угорщини, України, Литви, Білорусії проти фронту світової буржуазії»²².

22 березня 1919 р. делегати VIII з'їзду РКП(б) надіслали урядові УРР радіотелеграму, в якій від імені трудящих Радянської країни вітали пролетарські маси Угорщини з великою перемогою²³. 27 травня 1919 р. В. І. Ленін у листі «Привіт угорським робітникам» писав: «Товариші угорські робітники!.. Перед вами тепер найвдячніше і найважче завдання встояти в тяжкій війні проти Антанти. Будьте тверді. Якщо проявляться вагання серед соціалістів, які вчора приєдналися до вас, до диктатури пролетаріату, або серед дрібної буржуазії, придушуйте вагання нещадно...»²⁴. Володимир Ілліч передбачав, що міжнародний імперіалізм стане на шлях збройної інтервенції, щоб придушити соціалістичну революцію в Угорщині і на Закарпатті. Тому 21—22 квітня 1919 р. була надіслана телеграма Головнокомандуючому Червоною Армією І. Вацетісу і члену Реввійськради С. Аралову з вимогою розпочати просування військ в Галичину і на Буковину для встановлення тісних зв'язків з Радянською Угорщиною²⁵. 23 квітня 1919 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло спеціальне рішення, в якому пропонувало ЦК КП(б)У і командуванню Українського фронту встановити безперервний зв'язок з Угорщиною. За вказівкою В. І. Леніна на території Країни Рад формувалися інтернаціональні бойові частини,

²⁰ Коммунистич. интернационал.— 1919.— № 2.— С. 198.

²¹ Кун Бела. Венгерская Советская Республика 1919 г.— М., 1959.— С. 49.

²² ЦПА ІМЛ, ф. 130, оп. 3, спр. 471, арк. 6.

²³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 181.

²⁴ Див.: Там же.— С. 376.

²⁵ Див.: Там же.— Т. 50.— С. 285—286.

українські дивізії для подання допомоги трудящим Угорщини у боротьбі з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією²⁶.

Угорські події широко висвітлювалися на сторінках радянської преси, яка щиро вітала перемогу пролетарської революції в Угорщині. Газети «Правда», «Известия», «Беднота» та інші в матеріалах під рубрикою «Події в Угорщині» розповідали про діяльність органів народної влади, ентузіазм трудящих, їх героїчну працю та відданість революції. Особливо багато повідомляла про ці події газета «Вісті» — друкований орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Вона, починаючи з 22 березня 1919 р., майже в кожному номері вміщувала матеріали під рубрикою «В Радянській Угорщині», в яких регулярно знайомили читачів з успіхами трудящих Радянської Угорщини.

Відносини між двома братніми радянськими республіками дедалі зміцнювалися. 8 квітня 1919 р. відбулося урочисте засідання ВУЦВК, присвячене III Комуністичному Інтернаціоналу, на якому був присутній представник УРР. Голова уряду Радянської України Х. Раковський, вітаючи угорську революцію, заявив: «Угорська Радянська Республіка дорога нам не тільки тим, що збільшує міць Радянської Росії, але також і тим, що її активні борці й керівники — це наші друзі, які вийшли з комуністичної організації Москви. Серед народних комісарів Угорської Радянської Республіки 6 чоловік були полонені Росії... Всі побувавши в Росії полонені, з'явившись додому, стали енергійно проводити там радянські ідеї і стали прикладати одержаний в Росії революційний досвід на своїй батьківщині». В своєму виступі-відповіді представник УРР привітав пролетаріат України і наголосив, що «угорські комуністи пишаються тим, що вони були учнями Леніна»²⁷.

Буржуазія Заходу та вірна їй преса всіляко намагалися очорнити революцію в Угорщині, називаючи її «змовою з Німеччиною» проти «Особливості згоди». Газета «Вісті» з приводу цього помістила статтю «Особливості угорської революції», в якій розкрила специфічні умови перемоги пролетаріату Угорщини: «Перехід влади на Угорщині до рук пролетаріату, — писала вона, — вчинився при умовах, які сильно відрізнялись від наших жовтневих, і ще сильніше виділяються, коли порівняти їх з занадто хворобливим ходом боротьби в Німеччині»²⁸. Далі газета вказує на ті особливості, які мала революція в Угорщині, і на основні фактори, що забезпечили перемогу пролетаріату.

В березні — квітні 1919 р. у Києві відбулися мітинги трудящих, присвячені перемозі угорського пролетаріату, на яких видатні партійні, державні діячі вітали Радянську Угорщину, заявляли про підтримку братнього народу в його справедливій боротьбі²⁹.

Комуністи України уважно стежили за подіями, що розгорталися навколо Радянської Угорщини. 3 травня 1919 р. ВУЦВК звернувся до трудящих Галичини і робітників усього світу із закликом стати на захист Угорської Радянської Республіки. «Пам'ятайте, — зазначалося у зверненні, — що з Півдня у вас Угорська Робітничо-Селянська Республіка, а зі Сходу — Українська Робітничо-Селянська Республіка. Повставши проти своїх гнобителів, ви відразу будете мати двох союзників — з Півдня і зі Сходу. Ви маєте повну можливість зажити новим, вільним життям і, скинувши поміщиків, капіталістів, банкірів і багатіїв, з'єднатися з нами у великій боротьбі за визволення трудящих усього світу»³⁰. Звернення уряду Радянської України підтримала газета «Галицький комуніст», яка закликала трудящих Галичини «зруйнувати останній притулок шовіністичної купки втікачів із Наддніпрянської

²⁶ История гражданской войны в СССР.— М., 1959.— Т. 4.— С. 71.

²⁷ Вісті.— 1919.— 9 квіт.

²⁸ Там же.— 11 квіт.

²⁹ Там же.— 30 берез.

³⁰ Там же.— 11 квіт.

Україні і, подавши свої вільні руки Угорщині та Наддніпрянській Україні, однією великою пролетарською сім'єю боротися за всесвітню справу соціалізму»³¹.

Радянський уряд робив усе можливе, щоб полегшити становище Угорської Радянської Республіки, яка опинилася у ворожому оточенні.

В той же час, коли Радянські Росія і Україна стали на захист завоювань угорського пролетаріату, тисячі патріотів-інтернаціоналістів з Угорщини продовжували героїчну боротьбу на фронтах громадянської війни, в партизанських загонах та більшовицькому підпіллі. Вони разом з представниками багатонаціональної Країни Рад стали на захист завоювань Великого Жовтня. 23 квітня 1919 р. уряд УРР направив радіотелеграму-заклик угорцям, які перебували у Ташкенті, Сибіру, Туркестані. Він просив їх не залишати вогневі позиції, продовжувати боротьбу по захисту завоювань Великого Жовтня. Не повертатися в Угорщину. Архівні дані свідчать, що в Туркестані знаходилося 25 тис. угорців, а у Сибіру — 100 тис. До цієї відозви В. І. Леніним були написані слова: «Приєднуюся до всього сказаного у тексті відозви і сподіваюся, що угорські пролетарі на фронті будуть мати на увазі, що ще кілька місяців боротьби за інтереси міжнародного пролетаріату і тоді перемога, остаточна, упевнена перемога буде наша»³².

Одночасно В. І. Ленін звертається до угорського пролетаріату, який у себе вдома вів героїчну боротьбу з силами внутрішньої контрреволюції та міжнародної реакції: «Ви ведете єдино законну, справедливу, істинно революційну війну, війну пригноблених проти гнобителів, війну трудящих проти експлуататорів, війну за перемогу соціалізму. В усьому світі все, що є чесного в робітничому класі, на вашому боці»³³.

На захист соціалістичної революції в Угорщині активно виступили кращі представники робітничого класу і трудового селянства країн Європи. В Угорській Червоній Армії героїчно боролися проти інтервентів бійці інтернаціональних військових частин, сформованих з колишніх військовополонених росіян та українців. Пліч-о-пліч з ними виступали поляки, румуни, італійці, німці, чехи, словаки, австрійці, представники інших національностей. Та сили були нерівні. На початку серпня 1919 р. об'єднаній контрреволюції — іноземним інтервентам та внутрішній реакції — вдалося повалити Угорську Радянську Республіку. В країні було встановлено фашистську диктатуру Хорті. Вороги революції по-звірячому розправлялися з комуністами, передовими робітниками, селянами, прогресивною інтелігенцією — активними учасниками революції. Протягом кількох місяців хортисти замучили понад 5 тис. патріотів, заарештували понад 70 тис. активістів Комуністичної партії Угорщини, понад 100 тис. революціонерів змушені були емігрувати. Тільки на Закарпатті за кілька днів реакційного режиму інтервенти розстріляли без суду й слідства близько 1200 робітників і селян, тисячі чоловік було кинуте до тюрем³⁴.

На захист угорських патріотів рішуче і послідовно виступила Країна Рад. 28 липня 1921 р. в Ризи було укладено угоду між Радянською Росією та Угорщиною, на підставі якої понад 400 угорських комуністів дістали змогу виїхати до Радянської країни. Голос Країни Рад на захист угорських патріотів почули навіть ті, хто знемагав у той час за залізними ґратами в'язниць. Про це свідчить лист політв'язнів Сегедської тюрми, надісланий Виконавчому Комітету Міжнародної організації допомоги борцям революції. «Робітники переможної Росії, — писали політв'язні. — Ви врятували понад 400 революціонерів із пекла білого

³¹ Галицький комуніст. — 1919. — 16 трав.

³² ЦПА ІМЛ, ф. 549, оп. 2, спр. 242, арк. 6—7.

³³ Ленін В. І. Привіт угорським робітникам // Повне збір. творів. — Т. 38. — С. 376.

³⁴ Мукачівський філіал ЗОДА, ф. 92, оп. 1, спр. 12, арк. 33; Гранчак І., Біро Б. Знаменна віха // Закарпат. правда. — 1988. — 21 листоп.

терору. Ми, ті, хто страждаємо в застінках білих катів, бачимо велику солідарність російського пролетаріату... Ваш світлий приклад дає нам сили перенести все. Він зміцнює нашу впевненість у тому, що наші ідеї переможуть, що, незважаючи на часткову поразку, ми все-таки переможемо, винесемо із боротьби прапор міжнародної революції. Ми не скорені, тому що завжди перед нашими очима міць і сила робітничого класу. Всюди, де реакція завдає нам ран, виявляє себе ваша лікувальна рука, всюди відчуваємо ми вашу допомогу»³⁵. В цих словах — висока оцінка братерської дружби та пролетарського інтернаціоналізму між трудящими Країни Рад і Угорщини, натхненниками і організаторами якої були комуністи.

Всього 133 дні проіснувала Радянська влада в Угорщині та історичне значення її надзвичайно велике. Поряд з Радянською Україною вона була могутнім вогнищем комуністичних ідей у Центральній та Південній Європі. Незважаючи на тяжкий удар, завданий справі революції придушенням Угорської Радянської Республіки, міжнародному імперіалізму та внутрішній реакції не вдалося викоренити з свідомості робітників та селян ідеї Леніна, ідеї Великого Жовтня. Братерська солідарність комуністів Країни Рад й Угорщини, російського та угорського пролетаріату, фундамент якої був закладений у роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни пройшла сувору школу випробування й загартування. Нині на цьому фундаменті успішно розвивається тісне співробітництво двох братніх партій — КПРС і УСРП.

У привітанні ЦК КПРС угорським комуністам з нагоди 70-річчя утворення Комуністичної партії Угорщини наголошується: «Скоординовані дії і плідотворне співробітництво КПРС та УСРП, Радянського Союзу і Угорщини є важливим внеском у оздоровлення становища в Європі та за її межами, активно допомагають утвердженню нового політичного мислення»³⁶.

Одержано 20.10.88

В сообщении освещаются вопросы, связанные с существованием весной и летом 1919 г. Венгерской Советской Республики. Прежде всего, на многочисленных фактах показано интернациональную солидарность коммунистов Страны Советов и Венгрии, пролетариата обеих стран в революционной борьбе в 1918—1919 гг.

³⁵ Голос борьбы.— 1924.— 1 дек.

³⁶ Правда.— 1988.— 24 нояб.

П. М. Кравченко (Вінниця)

З досвіду партійного керівництва інтернаціоналістським вихованням трудівників новобудов України (1928—1937 рр.)

Досліджується досвід партійного керівництва інтернаціоналістським вихованням трудящих на новобудовах України у роки перших п'ятирічок. Основна увага приділяється питанням підвищення рівня партосвіти, підготовки пропагандистських кадрів, організації соціалістичного змагання.

В документах XXVII з'їзду КПРС, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС перед партійними організаціями поставлені важливі завдання в справі інтернаціоналістського виховання радянських людей. «Партія, наша держава, — говориться у новій редакції Програми КПРС, — заінтересовані в тому, щоб кожній радянській людині були властиві почуття дружби і братерства, які об'єднують усі нації і народності СРСР, висока культура міжнародного спілкування, нетерпимість до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і національного егоїзму, до звичаїв і моралі, що заважають комуністичному оновленню життя»¹. Все це вимагає ліквідації помилок у реалізації національної політики, врахування інтересів всіх національностей, рішучого поліпшення роботи по формуванню інтернаціоналістських переконань і патріотичних почуттів.

У цьому плані привертає увагу досвід партійного керівництва інтернаціоналістським вихованням трудящих на новобудовах України в роки перших п'ятирічок.

З цієї проблеми опубліковано ряд праць², в яких розкриваються головним чином вплив співробітництва народів Союзу РСР на формування інтернаціоналістських переконань трудівників новобудов, питання зміцнення пролетарської солідарності з трудящими капіталістичних країн. Однак безпосередня робота партійних організацій у цьому напрямі ще не стала об'єктом спеціального дослідження.

Виходячи з настанов В. І. Леніна про те, що «ніщо так не затримує розвитку і зміцнення пролетарської класової солідарності, як національна несправедливість, і ні до чого так не чутливі «скривджені» націоналі, як до почуття рівності і до порушення цієї рівності, хоча б навіть з необачності, хоча б навіть у формі жарту, до порушення цієї рівності своїми товаришами пролетарями»³, партія розглядала інтернаціоналістське виховання як один з найважливіших засобів пропаганди і реалізації ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму, утвердження їх в житті трудящих.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 52.

² Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации.— Киев, 1979.— 192 с.; Эпштейн А. И. Укрепление сотрудничества народов СССР в процессе формирования коллективов новых предприятий в годы первой пятилетки // Вестн. Харьков. ун-та, 1982.— С. 37—43; Сила інтернаціоналістського гарту. Діяльність партійних організацій України по інтернаціоналістському вихованню трудящих.— К., 1983.— 318 с.; Зиза Н. К., Лихолобова З. Г. Братское содружество рабочего класса в борьбе за индустриализацию страны.— Киев—Одесса, 1984.— 157 с.; Давидюк А. Т. Политическая активность рабочего класса.— Львов, 1986.— 160 с.; та ін.

³ Ленін В. І. До питання про національність або про «автономізацію» // Повн. збір. творів.— Т. 45.— С. 343.

В роки перших п'ятирічок значно зросла увага з боку партійних організацій України до інтернаціоналістського виховання населення. Організація економічного, політичного і культурного співробітництва, забезпечення єдності і дружби націй виступали як одне з найважливіших завдань Комуністичної партії, як запорука побудови соціалізму. І це природно. Адже в умовах соціалістичної реконструкції народного господарства країни питання інтернаціоналістського виховання набували особливої актуальності. В роки перших п'ятирічок Україна, займаючи за своїм економічним потенціалом друге місце після Російської Федерації, стала однією з опорних баз індустріалізації. Так, лише за роки першої п'ятирічки в республіці було побудовано 386 нових фабрик і заводів, 30 нових шахт⁴. У 1933—1937 рр. із 88 найбільших новобудов країни 48 споруджувалось на Україні⁵.

Розмах нового промислового будівництва висунув ряд проблем, однією з яких стало питання забезпечення новобудов робітниками.

Трудові колективи новобудов формувалися як багатонаціональні. Пояснюється це в першу чергу строкатістю національного складу населення Радянської України. За переписом 1926 р. в республіці, крім корінного населення, проживало 2677 тис. росіян, 1574 тис. євреїв, 476 тис. поляків, 393 тис. німців, 257 тис. молдаван, 104 тис. греків, 92 тис. болгар, 75 тис. білорусів⁶, представники багатьох інших націй і народностей. Крім того, на будівельні майданчики республіки прибували тисячі робітників з інших республік і областей Радянського Союзу. Лише за 1928/1929 господарський рік з Російської Федерації на Україну приїхало 70 тис. будівельників⁷. На кінець 1933 р. на новобудовах республіки працювало 60,4% українців, 27,2% росіян, 7,6% євреїв, 1% поляків, 3,8% представників інших національностей⁸.

Багатонаціональний склад трудових колективів новобудов поставив перед партійними організаціями важливі і складні завдання у справі інтернаціоналістського виховання. Вироблення інтернаціоналістських рис виступало як необхідна умова формування нового світогляду, як складовий елемент утвердження соціалістичних відносин між робітниками, як засіб мобілізації трудових колективів будівельників на трудові звершення.

Основою роботи по інтернаціоналістському вихованню було здійснення в республіці ленінської національної політики. Виходячи з настанов XV, XVI з'їздів ВКП(б), на X, XI, XII з'їздах КП(б)У були вироблені конкретні завдання, спрямовані на ліквідацію політичної і культурної нерівності національностей, що проживали в республіці. Важливу роль в цей період відіграла політика коренізації, яка на Україні набувала форми українізації і була спрямована на залучення трудящих корінної національності до керівництва державними справами і виробництвом. Як відзначалось на X з'їзді КП(б)У (1927 р.), правильна політика українізації при повному забезпеченні інтересів національних меншостей є одним із могутніх засобів зміцнення Радянської влади в республіці⁹.

У справі формування інтернаціоналістської свідомості робітників-будівельників партійні організації приділяли велику увагу питанням підвищення ідейно-політичного рівня і марксистсько-ленінського гартування комуністів, комсомольців, безпартійного активу. Вирішальна роль у цій роботі належала системі партійної освіти, одним із центральних зав-

⁴ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 169.

⁵ Україна за п'ятдесят років. 1917—1967. Стат. довід.— К., 1967.— С. 179.

⁶ Революция и национальности.— 1931.— № 9.— С. 36.

⁷ Лобурець В. Поповнення рядів робітничого класу України в 1926—1932 рр. // Питання історії народів СРСР.— 1969.— Вип. 8.— С. 116.

⁸ Лобурець В. Изменение национального состава рабочего класса Украинской ССР в 1921—1932 гг. // Вопр. истории СССР.— 1982.— Вып. 27.— С. 30.

⁹ X з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 20—29 листопада 1927 р.: Стеног. звіт.— Харків, 1928.— 574 с.

дань якої були пропаганда теорії і політики партії з національного питання, ідей дружби народів, роз'яснення принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Під керівництвом партійних організацій на кожному будівництві діяла й постійно вдосконалювалась мережа шкіл, гуртків, семінарів. При цьому враховувався національний склад робітників та службовців. На будівництві Новокраматорського заводу важкого машинобудування, наприклад, у квітні 1932 р. діяло 12 шкіл, в яких навчалось 468 чол., — представників інших національностей¹⁰. Заняття проводились на рідній мові, що відповідало ленінському положенню про рівноправність мов. Певні труднощі виникали в зв'язку з практично повною відсутністю літератури на мовах інших національностей. Багатотиражна газета Крам-машбуду «За темпи», вказуючи, що освітня робота серед робітників-татар спрямована на боротьбу з великодержавним шовінізмом та місцевим націоналізмом, підкреслила труднощі в цій роботі, пов'язані з відсутністю літератури татарською мовою¹¹. Таке становище було характерним для більшості новобудов.

Партійні комітети новобудов регулярно розглядали питання організації партійної освіти, оцінювали її роботу. Наприклад, пленум парткому Дніпробуду, розглянувши стан партнаванчання на будівництві, запропонував посилити систематичний контроль за викладанням курсу політграмоти і поточної політики, забезпечити потрібну якість роботи в усіх ланках партнаванчання. Було вирішено реорганізувати роботу парткабінету в бік обслуговування партійно-виховної та агітаційно-масової роботи, створити необхідні умови для робітників національних меншостей у навчанні їх на рідній мові¹². В постанові партійного бюро Криворіжбуду по партнаванчанням піддавалися критиці недоліки, зокрема, зриви занять, низький процент їх відвідування¹³.

В умовах соціалістичної реконструкції народного господарства партія прагнула в найкоротший час вирішити проблему підготовки кадрів пропагандистів як для мережі політичної освіти, так і для проведення інших важливих заходів. На більшості новобудов їх було в недостатній кількості. Таке становище вимагало вжити термінових заходів щодо підготовки та перепідготовки пропагандистів. Особлива увага зверталася на підготовку пропагандистів із інших національностей¹⁴.

Партійні організації новобудов залучали до пропагандистської роботи кращих робітників-будівельників. Так, відкриті партійні збори на Дніпробуді вирішили доручити агітаційно-пропагандистському відділу райкому партії підготувати до весни 1930 р. не менш як сто пропагандистів із числа комуністів, комсомольців та безпартійного активу¹⁵.

У процесі міжнаціонального спілкування пропагандистам доводилося долати мовні труднощі. З цією метою до пропагандистської роботи залучалися кваліфіковані перекладачі. Наприклад, в травні 1931 р. партійний комітет об'єднаного будівництва Дніпробуду та Дніпрокомбінату доручив культурно-пропагандистському відділу просити шефську комісію Українського інституту марксизму-ленінізму допомогти в роботі з іноземними спеціалістами, приславши на будову аспірантів, які володіють іноземними мовами¹⁶, що мало значно підвищити дієвість політико-виховної роботи. Відповідні заходи, вжиті з боку партійних організацій, помітно підвищили ефективність системи політичної освіти.

¹⁰ За темпи.— 1932.— 10 трав.

¹¹ Там же.— 1931.— 28 серп.

¹² Дніпробуд.— 1930.— 28 листоп.

¹³ Темпи вирішують.— 1933.— 16 листоп.

¹⁴ Парт. арх. Запорізьк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1207, арк. 43.

¹⁵ Цент. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 306, арк. 30 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

¹⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1576, арк. 51 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

Парторганізації новобудов також прагнули активно використовувати широкі можливості преси в інтернаціональному вихованні трудящих. Велика увага зверталась на випуск на кожному об'єкті газет для представників інших національностей, що працювали в трудових колективах. З цією метою для робітників-татар Донбасу був організований випуск газети татарською мовою два рази в п'ять днів¹⁷. На Дніпробуді у 1932 р. виходило 257 стінних та 5 багатотиражних газет¹⁸. Оскільки багатотиражка «Пролетар Дніпробуду» з 1930 р. виходила українською мовою, було прийнято рішення про випуск редакцією відповідного листка на російській мові¹⁹. При редакції також виходив листок для будівельників татарської національності²⁰. Випуск газет на новобудовах контролювався партійними комітетами. Так, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У у квітні 1937 р. розглянуло питання про багатотиражки на новобудовах. Дніпропетровському, Запорізькому, Дніпродзержинському міськкомам та Бердянському райкому партії було вказано на недопустимість затримки організації випуску газет і необхідність негайно виправити становище²¹. Враховуючи поради з боку партійних комітетів щодо поліпшення своєї роботи, намагаючись своєчасно виправляти помилки, преса наполегливо боролася за утвердження нової моралі, виступала проти будь-яких проявів націоналізму та шовінізму, активно пропагуючи принципи пролетарського інтернаціоналізму. Велику допомогу в цій справі надавали кореспонденції робітників, в яких правдиво висвітлювалось життя трудового колективу, його запити та потреби.

Роботу по інтернаціоналістському вихованню партійні організації тісно пов'язували із завданнями соціалістичного будівництва. Справжньою школою інтернаціонального виховання будівельників стало соціалістичне змагання, в розгортанні якого величезну роль відіграла публікація 20 січня 1929 р. в газеті «Правда» статті В. І. Леніна «Як організувати змагання». Із закликом до трудящих Радянського Союзу розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання планів першої п'ятирічки звернулася XVI партійна конференція ВКП(б).

На будовах широко розгорнувся рух ударників. У вересні 1930 р. на Тракторобуді нараховувалось 368 ударних бригад, в яких працювало 7853 чол.²². На Дніпробуді на квітень 1930 р. було створено 351 ударну бригаду на 29 ударних цехів, що охоплювали більш як 11 тис. будівельників багатонаціонального колективу²³. У боротьбі за виконання взятих зобов'язань приклади трудового героїзму показували представники всіх націй і народностей, що працювали на будовах.

Партійні організації очолили рух за обмін передовим досвідом. У липні 1931 р. партійний комітет Тракторобуду вирішив послати кращих бригадирів-бетонярів на Дніпробуд з метою обміну досвідом²⁴.

В процесі зростання масштабів будівництва, в умовах піднесення пролетарської солідарності переважна частина іноземних робітників і спеціалістів прагнула посилити допомогу нашим будівельникам. На будівництві Харківського тракторного заводу радянські та американські спеціалісти уклали між собою договір, за яким американці взяли на себе додаткові зобов'язання, спрямовані на більш повне використання їх досвіду роботи. З цією метою американська сторона зобов'язувалась прочитати цикл лекцій про методи будівництва в США, ознайомити персонал Тракторобуду з досягненнями американської техніки, вести

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 36, арк. 98.

¹⁸ Пролетар Дніпробуду.— 1932.— 11 жовт.

¹⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 1576, арк. 55.

²⁰ Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів управління УРСР, ф. 2724, оп. 1, спр. 163, арк. 5 (далі — ЦДАЖР УРСР).

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4858, арк. 13.

²² История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1960.— Т. 1.— С. 51.

²³ Запорожский индустриальный комплекс.— Днепропетровск, 1975.— С. 26.

²⁴ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе.— Т. 1.— С. 113.

постійні технічні консультації з питань будівництва, займатися раціоналізаторською роботою²⁵. 25 лютого 1931 р. тут було підписано договір на соціалістичне змагання між радянськими та іноземними спеціалістами²⁶. Значну допомогу надавали іноземні спеціалісти, зокрема американські, на Дніпробуді, за що окремі з них були відзначені високими урядовими нагородами нашої країни²⁷. Соціалістичне змагання, обмін спеціалістами, активна участь у роботі іноземних робітників і спеціалістів сприяли виробленню у кожного будівельника глибокого розуміння спільності інтересів і цілей, почуття єдності всіх народів Союзу РСР, які на практиці засвідчували дієвість ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Активними пропагандистами ідей і принципів пролетарського інтернаціоналізму виступали культурно-освітні заклади, мережа яких за роки перших п'ятирічок значно збільшилась. Якщо на початок 1928 р. у республіці нараховувалося понад 11 тис. клубів, 7,8 тис. бібліотек, 1755 кіноустановок, то на кінець п'ятирічки кількість клубів нараховувала майже 13,4 тис., бібліотек — понад 10,2 тис., кіноустановок — 5206²⁸. Зміцненню дружби між представниками різних національностей у значній мірі сприяли працюючі при клубах і червоних куточках гуртки художньої самодіяльності, драматичні гуртки, які знайомили глядачів з художньою творчістю народів Союзу РСР та інших країн. На Дніпровському будівництві великою популярністю користувалась капела «Дніпрельстан», яка на листопад 1931 р. дала 229 концертів інтернаціонально-патріотичного змісту²⁹. Важливою ланкою в роботі по інтернаціональному вихованню були діяльність бібліотек по популяризації творів літератури і мистецтва різних народів. Партійні організації розглядали пропаганду радянської літератури як дійовий засіб політичної та культурної освіти, виховання і мобілізації трудящих на виконання завдань соціалістичного будівництва. На Криворіжбуді в 1933 р. працювало 2 загальні та 2 технічні бібліотеки, 53 пересувних, які обслуговували гуртожитки³⁰. З року в рік збільшувалась кількість книг на Дніпробуді, яких на травень 1929 р. було 27452 томи, а вже з 1931 р. бібліотечний фонд складав тут 51 тис. примірників³¹.

Духовному зближенню, спілкуванню трудящих різних національностей сприяли особисті контакти, зустрічі творчих працівників з трудовими колективами. З цією метою з ініціативи партійних організацій новобудов в клубах, червоних куточках, бібліотеках влаштовувалися літературні вечори, читацькі конференції, зустрічі з письменниками, поетами, діячами мистецтва. На Дніпробуд приїздили І. Микитенко, П. Панч, Л. Любченко, Ю. Яновський³². У листопаді 1930 р. на будову прибули делегати 2-ї світової конференції революційної літератури, які провели ряд зустрічей з робітниками. Перед будівельниками виступили письменники з Німеччини, Китаю, Болгарії, представник угорських комуністів Мате Залка³³. Безпосередні контакти з представниками міжнародного революційного руху мали великий вплив на утвердження в свідомості трудящих інтернаціоналістських переконань, почуття пролетарської солідарності.

Партійні організації новобудов приділяли велику увагу зміцненню братніх зв'язків з трудящими капіталістичних країн, розглядаючи цю роботу як один із найважливіших напрямів у справі утвердження в свідомості трудящих ідей пролетарського інтернаціоналізму. XVI з'їзд

²⁵ Темп.— 1931.— 1 трав.

²⁶ Там же.— 2 берез.

²⁷ Пролетар Дніпробуду.— 1931.— 5 серп.

²⁸ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 255, 354.

²⁹ Пролетар Дніпробуду.— 1931.— 11 листоп.

³⁰ Темпи вирішають.— 1933.— 7 листоп.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2724, оп. 1, спр. 163, арк. 2.

³² Дніпробуд.— 1928.— 28 червня.

³³ Там же.— 1930.— 19 листоп.

ВКП(б) (1930 р.) у резолюції на звітну доповідь ЦК доручив йому і надалі зміцнювати братні зв'язки і солідарність із зарубіжним пролетаріатом³⁴. XVII з'їзд партії (1934 р.) також вказав на важливість цієї роботи³⁵.

Велику роботу в справі виховання трудящих відігравали місцеві організації МОДР, діяльності яких партійні організації приділяли багато уваги. Важливе місце в роботі модрівських організацій належало організації та проведенню знаменних дат — річниць Воликого Жовтня, дня Міжнародної солідарності трудящих — 1 Травня, дня Паризької Комуні (одночасно день МОДРу), антиімперіалістичного дня — 1 Серпня, Міжнародного жіночого дня — 8 Березня. Проведенню цих свят надавалась ідейно-політична спрямованість, класовий характер, які виявились у високому патріотизмі й пролетарській солідарності будівельників із трудящими зарубіжних країн.

Щорічні святкування дня Паризької Комуні виливались у проведенні широкої роботи по інтернаціоналістському вихованню трудящих новобудов. Цьому сприяла серйозна організаторська та політична підготовка, що здійснювалась партійними організаціями. На зборах, мітингах, вечорах зверталась особлива увага на роз'яснення історичного значення Паризької Комуні, цілей і завдань діяльності МОДРу, інтернаціональних завдань трудящих. Вся агітаційно-пропагандистська робота пов'язувалась з безпосередніми виробничими завданнями, що стояли перед колективами. Газета будівельників Нікопольського трубного заводу писала, що в цей день робітники будівництва ще більше проникнуться духом інтернаціоналізму, ще більше посилять свою роботу на всіх ділянках по виконанню виробничих завдань для зміцнення могутності Радянського Союзу, для наближення перемоги соціалізму в усьому світі³⁶. Щороку 18 березня модрівські організації на новобудовах значно зростали за рахунок нових членів. За ініціативою трудових колективів у цей день проводилися суботники, кошти від яких перераховувались у фонд МОДРу. На Дзержинбуді, наприклад, робітники тільки однієї ділянки перерахували 240 карбованців³⁷.

Організації МОДРу очолили кампанію за звільнення Георгія Дмитрова та його товаришів з фашистської в'язниці. Організовувались мітинги солідарності, збиралися кошти в спеціальний фонд. Так, в рамках «міжнародного дня допомоги», який проходив у червні 1933 р. на Нікопольбуді відбувся суботник, на якому було зароблено 5 тис. крб.³⁸. Масовий рух за визволення Дмитрова зіграв велику роль у зміцненні почуття пролетарської солідарності, формуванні інтернаціоналістської свідомості.

Інтернаціоналізм на ділі найбільш яскраво проявився під час громадянської війни в Іспанії. З перших днів фашистського заколоту трудячі СРСР виступали на захист республіки, допомагаючи їй морально і матеріально. На новобудовах, як і по всій країні, проходили трудові вахти солідарності, організовувались суботники та недільники, зароблені на яких кошти йшли на допомогу республіканцям. У вересні 1936 р. на будівництві Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова пройшов мітинг солідарності жінок-робітниць, на якому було вирішено відрахувати один процент місячної зарплати в фонд допомоги Іспанії³⁹. А в жовтні 1936 р., підтримавши ініціативу будівельників, бюро МОДРу

³⁴ XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б.): Стеног. отчет.— М., 1930.— С. 712.

³⁵ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б.): Стеног. отчет.— М., 1934.— С. 12.

³⁶ Будівельник Трубног.— 1935.— 18 берез.

³⁷ Ударник Дзержинбуду.— 1935.— 19 берез.

³⁸ Кравченко В. В. Солідарність трудящих Радянської України з Г. Дмитровим під час Лейпцигського процесу // Укр. іст. журн.— 1972.— № 6.— С. 79.

³⁹ Ударник Макстрога.— 1936.— 26 сент.

прийняло рішення з першого жовтня і до придушення заколоту щомісячно відраховувати один процент заробітку в підтримку республіки⁴⁰.

Важливою формою інтернаціоналістського виховання було міжнародне робітничє листування. Для його конкретної організації велике значення мали рішення розширеної Президії Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу (лютий 1930 р.) про необхідність пропаганди серед трудящих капіталістичних країн успіхів соціалістичного будівництва в СРСР⁴¹.

Листи будівельників друкувалися в зарубіжній комуністичній і робітничій пресі — газетах «Роте Фане», «Дейлі Уоркер», «Юманіте», зачитувались на зборах. В свою чергу на сторінках багатотиражок новобудов відводилось значне місце листам із-за кордону. Газета Криворіжбуду систематично вміщувала листи робітників Німеччини, Швеції, Франції⁴², в яких ті розповідали про своє життя, боротьбу за свої права. Листування мало велике значення в справі зміцнення інтернаціональних зв'язків, формування інтернаціоналістської свідомості в колективах будівельників. Знайомство з життям капіталістичних країн грало важливу роль у формуванні почуттів пролетарської солідарності, глибокого усвідомлення свого інтернаціонального обов'язку.

На новобудови приїздили делегації трудящих зарубіжних країн, представники пролетарських організацій. Так, у вересні 1928 р. Дніпрогес відвідали делегати VI Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, які виступили на загальних партійних зборах. Своїми враженнями про поїздки по країні, про Дніпровське будівництво поділилися представники німецької, мексиканської, болгарської, французької та італійської компартій⁴³. У 1930 р. Дніпробуд відвідала жіноча делегація представників Данії, Швеції, Норвегії, які ознайомилися з умовами праці та побуту будівельників, виступили перед ними. Керівник делегації Марія Нільсон від імені її членів пообіцяла при поверненні на батьківщину розповісти про соціалістичне будівництво в Радянському Союзі⁴⁴.

Таким чином, робота партійних організацій по інтернаціоналістському вихованню багатонаціональних колективів будівельників республіки, відповідаючи вимогам соціалістичного будівництва в країні, відіграла важливу роль у формуванні культури міжнародного спілкування у роки перших п'ятирічок. У ході цієї роботи виховувалась повага до традицій, мови, історії народів Союзу РСР, інших народів світу, формувались риси нової історичної спільності людей — радянського народу.

Одержано 18.08.88.

Исследуется опыт партийного руководства интернационалистским воспитанием трудящихся на новостройках Украины в годы первых пятилеток. Основное внимание уделяется вопросам повышения уровня партпросвещения, подготовки пропагандистских кадров и организации социалистического соревнования.

⁴⁰ Там же.— 4 окт.

⁴¹ Коммунистический интернационал в документах.— М., 1933.— С. 918—919.

⁴² Темпи вирішують.— 1931.— 7 лист.; 1933 — 1 трав.

⁴³ Дніпробуд.— 1928.— 18 верес.

⁴⁴ Там же.— 1930.— 3 серп.

О. В. Русіна (Київ)

З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії

Автор показує статус і фактичне становище православних у Великому князівстві Литовському на межі XV—XVI ст., яке органічно пов'язане з рядом принципових питань, насамперед з формуванням території та розвитком єдиної Російської держави протягом XIV—XV ст.

На початку XVI ст. в результаті російсько-литовської війни 1500—1503 рр. до складу Російської держави увійшли значні масиви сіверських земель з містами Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Почеп та ін.¹ Приводом до початку воєнних дій, за свідченнями тогочасних російських джерел, став перехід на службу до Івана III сіверських та верховських князів з їх «отчинами», «с землями и с водами», спричинений «нужой о вере греческого закона», тобто релігійними утисками православних у Великому князівстві Литовському². Такий погляд на події початкового етапу війни 1500—1503 рр. міцно утвердився у російській дворянській та буржуазній історіографії³.

Першим, хто висловив сумніви щодо вірогідності даної офіційної версії, був історик В. О. Бєднов, автор монографії «Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina legum)» (Єкатеринослав, 1908. — 511 с.). Ігноруючи ряд фактів, він дійшов висновку про те, що протягом XIV—XVI ст. православне населення Великого князівства Литовського практично не зазнавало будь-яких утисків з боку держави та католицької церкви, і таким чином релігійні мотиви, які на той час висувалися Московією (на думку Бєднова, цілком безпідставні), були лише засобом виправдання агресивної політики Російської держави⁴.

Аналогічні погляди набули великого поширення в сучасній буржуазній, зокрема американській та англійській, історіографії. Так, у ряді праць висловлюється думка про штучність, надуманість тверджень щодо утисків православних у Великому князівстві Литовському, де нібито мали місце лише незначні за масштабами спроби відновлення Флорентійської унії. Перехід на бік Івана III сіверських та верховських князів трактується як наслідок підбурювань з боку московського князя або інспірованих ним нападів на прикордонні райони, деморалізоване населення яких було змушене визнати зверхність Москви⁵.

Характерним для буржуазних істориків є намагання актуалізувати ці події з позицій тенденційних уявлень про так званий континуїтет, тобто спадковість зовнішньополітичного курсу дореволюційної Росії та СРСР⁶. Велике князівство Московське часів Івана III видається ними за

¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством.— Т. 1 // Сборник Русского исторического общества (далі — Сб. РИО).— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 399—400.

² Там же.— С. 294—302; Софийская Первая летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — СПб., 1853.— Т. 6. — С. 45; Летопись по Воскресенскому списку // Там же.— СПб., 1859.— Т. 8.— С. 238—239; Уваровская летопись // Там же.— М., 1963.— Т. 28.— С. 333.

³ Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1966.— Т. 6.— С. 92—93; Карамзин Н. М. История государства Российского.— СПб., 1819.— Т. 6.— С. 292—296; Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. III.— Т. 5.— С. 111—114; Ключевский В. О. Курс русской истории // Соч.— М., 1957.— Т. 2.— С. 110—111; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— С. 190—191.

⁴ Бєднов В. Указ. соч. — С. VI—VIII, 75, 148.

⁵ Dmytryshyn B. A history of Russia.— Englewood Cliffs (N. Jer.), 1977.— P. 147—148; Halecki O. Borderlands of Western civilization.— New York, 1952.— P. 145; Lawrence I. A history of Russia.— New York, 1960.— P. 87—88.

⁶ Halecki O. Imperialism in Slavic and East European history // Amer. Slav. and East Eur. Rev.— Vol. XI.— P. 1—26; Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution.— New Brunswick (N. Jer.), 1974.

«агресивну імперію, що загрожувала всім своїм сусідам — від шведської Фінляндії на півночі до Києва на півдні», а входження до Росії східнослов'янських земель Великого князівства Литовського зображується як прояв зародження російського експансіонізму, «початок ери загарбання й колонізації неросійських земель», як «політика, що веде-тьс'я й донині»⁷.

Деякі дослідники роблять спроби пов'язати події 1500—1503 рр. з формуванням концепції «Москва — третій Рим»⁸. При цьому інколи проводяться довільні, безпідставні аналогії⁹.

Водночас з'являються праці, автори яких прагнуть неупереджено, з позицій буржуазного об'єктивізму дослідити процес формування території Російської держави, хоч, безперечно, хибність методологічних позицій знижує їх наукову цінність¹⁰. Показовою щодо цього є праця американського дослідника О. Бакуса. Досліджуючи процес приєднання до Росії східнослов'янських земель Великого князівства Литовського, він, по суті, обмежився вивченням мотивації дій феодалів (які переходили на бік Москви), причому не лише внаслідок специфіки джерел, а будучи впевненим у тому, що саме вони становили ту творчу меншість, діяльність якої, на думку А. Тойнбі, є рушійною силою історичного розвитку¹¹.

Водночас слід зазначити, що окремі висновки Бакуса становлять науковий інтерес, особливо враховуючи той факт, що в радянській історіографії цілий комплекс проблем, пов'язаних з включенням до складу Росії східнослов'янських земель Великого князівства Литовського (зокрема сіверських та верховських князівств), практично не висвітлювався. Щоправда, в ряді праць, присвячених міжнародним відносинам XIV—XVI ст. у Східній Європі, розглядалися політичні аспекти цього процесу¹². На думку М. М. Тихомирова, в той час православне населення «ще не зазнавало такого значного релігійного гніту, як згодом. Причиною його тяжіння до Росії була не стільки релігія, скільки економічні зв'язки населення сіверських земель з Росією, а також необхідність спільної оборони від кримських татар»^{12а}.

Таким чином, питання про статус і фактичне становище православних у Великому князівстві Литовському на межі XV—XVI ст. органічно пов'язане з рядом принципових питань, насамперед з формуванням території та розвитком єдиної Російської держави протягом XIV—XVI ст.

Очевидно, однією із складових частин цього процесу було зростання території, підвладної московським князям, — спочатку за рахунок самостійних князівств Північно-Східної Русі, а згодом — за рахунок колишніх давньоруських земель, які у XIV—XV ст. були приєднані до Великого князівства Литовського. Саме до таких регіонів належала Чернігово-Сіверщина, що увійшла до складу Великого князівства Литов-

⁷ Halecki O. Borderlands of Western civilization.—P. 145; Chirovsky N. An introduction to Russian history.—New York, 1967.—P. 37—38.

⁸ An introduction to Russian history // Companion to Russian studies.—Cambridge, 1976.—Vol. 1.—P. 91—92; Russian imperialism from Ivan the Great to the revolution.—P. 29—30.

⁹ На думку ряду авторів, теорія «Москва — третій Рим» з часом еволюціонувала в так званий «російський месіанізм», що, зокрема, стимулював просування Росії на Балканах та Близькому Сході.—Chirovsky N. Op. cit.—P. 40; Lawrence I. Op. cit.—P. 89.

¹⁰ Backus O. Motives of West Russian nobles in deserting Lithuania for Moscow, 1377—1514.—Lawrence (Kans.), 1957; Fennel I. Ivan the Great of Moscow.—London, 1961.

¹¹ Backus O. Op. cit.—P. 5—6, 15.

¹² Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV в.—М., 1952.—543 с.; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв.—М., 1963.—375 с.; Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст.—К., 1959.—176 с.; Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в.—М., 1980.—293 с.

^{12а} Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.—М., 1969.—С. 408.

ського у 1362 р.¹³ Як відомо, вона, поряд із Київщиною та Переяславщиною, була центром формування української народності*.

Немає сумнівів, що за доби середньовіччя ця об'єктивно існуюча етнічна спільність усвідомлювалася всіма верствами населення як насамперед спільність мовна та конфесійна. Щодо мови, то це зрозуміло — з усіх ознак етносу саме вона в першу чергу фіксується у свідомості мас (в цьому відношенні характерним є уживання давньоруського слова «язык» не тільки у значенні «мова», а й в значенні «плем'я, народ»: «...в Аfetове же части сядять русь, чудь и вси языци: меря, мурома, весь, мордва...»¹⁴; «...явишася языци, их же никто добре ясно не весть, кто суть и отколе изидоша»¹⁵; «...придоша языци незнаеми»¹⁶; «...потвердихом мира старого с послом Арбудом... и с всем латинским языком»¹⁷).

Що ж стосується ототожнення конфесійної та етнічної спільності, то ці уявлення сформувалися внаслідок того, що протягом перебування східнослов'янських земель у складі Великого князівства Литовського власне литовське населення виступало по відношенню до населення цих земель як іновірне (спочатку — язичеське, пізніше — католицьке)**. Саме тому в історичних джерелах православ'я та католицизму фігурують не тільки як грецький та римський «закони», а й як «вера (або «релея») Русская» і «Лядская вера»¹⁸. А за умов, коли «ляхи» (поляки) сприймалися як «чужоземцы» — причому як слов'янами, так і литовцями¹⁹, будь-які спроби утвердження католицизму викликали протест православної частини населення не тільки внаслідок традиційності середньовічного мислення, орієнтованого на історичне минуле, звичаї предків, але й з огляду на пов'язану з цим перспективу втрати своєї етнічної приналежності.

Таким чином, не можна ігнорувати зв'язок між становищем православних у Великому князівстві Литовському і розвитком етнічної самосвідомості української народності.

Як вже зазначалося, в історичній літературі неодноразово висловлювалася думка про конфесійну толерантність як провідну рису політики правлячих кіл Великого князівства Литовського в релігійних питаннях. Правильне в цілому це узагальнення, безперечно, хибує на спрощення дійсного стану речей. Адже протягом XIV—XV ст. становище православних не залишалося сталим. В динаміці його змін відбивалися зрушення у релігійній політиці великих литовських князів, яка формувалася під впливом загального внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу Литви.

Відомо, що специфіка становища цієї останньої в Європі язичеської держави полягала в тому, що вона межувала як із католицьким Заходом, так і з православними східнослов'янськими землями, за рахунок яких її територія протягом XIV—XV ст. зростала майже у десять разів. Включення цих земель, соціальний, економічний і культурний рівень

¹³ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 62.

* В XIV—XVI ст. населення українських земель продовжувало вважати себе «руським»; паралельно в тогочасних джерелах фігурує збірна етнічна самоназва «Русь» (напр.: «...всех нас Русь маюот хрестити в Лядскую веру».— Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1863.— Т. 1.— № 46.— С. 35).

¹⁴ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. I.— Стб. 4.

¹⁵ Там же.— Стб. 445.

¹⁶ Новгородская Первая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1841.— Т. 3.— С. 39.

¹⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова.— М.; Л., 1949.— № 28.— С. 55.

** Прийняття окремими литовцями православ'я, про що йтиметься нижче, не змінює загального стану речей. Це, на наш погляд, дає підстави для визначення між-етнічних відносин у Великому князівстві Литовському як національно-конфесійних.

¹⁸ Акты ЮЗР.— Т. I.— С. 35, 40, 258, 260. Відповідно, «руськими» вважалися і православні свята, наприклад, «запусты Русские Филипповы» (Там же.— С. 129).

¹⁹ Там же.— С. 88, 91.

яких був значно вищим, ніж власне литовських земель, до складу Великого князівства Литовського могло відбуватися лише за умови збереження їх «старини», тобто внутрішнього устрою. Зрозуміло, що це унеможливило будь-які переслідування православних на релігійній підставі.

Водночас великі литовські князі виявляли віротерпимість і щодо католиків. Це, зокрема, пояснювалося тим, що наступ хрестоносців і меченосців на землі Литви проводився під гаслом поширення тут католицької віри. Складна боротьба з рицарями Ордену змусила князя Міндовга у 1251 р. прийняти католицизм і заснувати єпископію. Однак, коли з'ясувалося, що цей крок не ослабив тиск на землі Литви, угоду із Орденом і римським папою було розірвано (1260). Саме тому прийняття християнства Міндовгом не знайшло відображення в історичній традиції. Так, автор «Хроніки Биховця» вважав, що Петро Гаштольд (гетьман князя Гедиміна) «первым принял римскую веру и принес ее в Литву»²⁰.

Очевидно, приймаючи християнство і зрікаючись його, Міндовг керувався суто політичними мотивами. З цих же міркувань згодом виходив Гедимін, коли, намагаючись встановити торговельні контакти з містами Ганзи, у своїх посланнях давав згоду хреститись і будувати церкви, а потім, коли обставини змінилися, рішуче відхилив пропозицію папських легатів перейти в католицизм²¹.

В цілому за часів язичництва сукупність реалій політичного життя Великого князівства Литовського змушувала його правлячі кола в ставленні до релігії й церкви враховувати певною мірою інтереси як католицизму, так і православ'я. Щоправда, позиції останнього були набагато міцнішими, ніж католицької церкви. Про це, зокрема, свідчить прийняття православного віросповідання рядом литовських князів: Любартом, Коріатом, Явнотом, Нарімуном, Ольгердом та його дванадцятьма синами²².

Досить поширеними були родинні зв'язки князів Литви з членами православних князівських династій Русі. Водночас спроба однієї із них — галицько-волинської династії Романовичів — утвердитися на престолі великих литовських князів не увінчалася успіхом²³. Справа тут, очевидно, не тільки у тому, що її не підтримали об'єднані сили Південної Русі, ослабленої монголо-татарським нашествям. На наш погляд, таку перспективу навряд чи можна визнати реальною, як, до речі, і можливість перетворення Великого князівства Литовського на православне західноруське князівство, яке б існувало поряд з Великим князівством Московським. Таку можливість не виключали, зокрема, В. О. Бєднов, Є. Є. Голубинський, М. К. Любавський. На їх думку, вона могла б реалізуватися за умов збереження послідовності історичного розвитку, перерваного шлюбом Ягайла з Ядвігою і політичною унією Польщі й Литви²⁴. Не важко помітити, що такі припущення генетично зв'язані з уявленням про Литву як потенційний центр об'єднання всіх східнослов'янських земель²⁵. Останнє, як зазначалося в літературі, веде до ототожнення зовнішньої політики московських та литовських князів, політики Дмитра Донського і Ольгерда²⁶.

²⁰ Хроника Быховца.— М., 1966.— С. 58.

²¹ Послания Гедимина— Вильнюс, 1966.— № 14.— С. 126—130.

²² Боричевский И. Православие и русская народность в Литве.— СПб., 1851.— С. 3—15; Филарет. История русской церкви.— М., 1857.— Т. 2.— С. 28—30; Чистович И. Очерк истории западнорусской церкви.— СПб., 1882.— Ч. I.— С. 16—17.

²³ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства.— М., 1959.— С. 385.

²⁴ Бєднов В. Указ. соч.— С. 4; Голубинский Е. Е. История русской церкви.— М., 1900.— Т. 2.— Ч. I.— С. 335—336; Любавский М. К. Указ. соч.— С. 33.

²⁵ Греков И. Б. Указ. соч.— С. 38—41.

²⁶ Пашуто В. Т. Возрождение Великороссии и судьбы восточных славян //

На наш погляд, Литва, політичне ядро Великого князівства Литовського, через свою етнічну чужорідність щодо східнослов'янських земель не була потенційно рівнозначним з Москвою центром їх політичного об'єднання. Що ж до перспективи розчинення власне литовського елемента у переважаючій масі слов'янства, тобто його обрусіння в результаті поширення православ'я та розвитку міжетнічних контактів, то видається сумнівним, що вищезгадані фактори могли б призвести до поступової асиміляції литовської народності — активного, життєздатного етносу, який ні тоді, ні пізніше, в умовах колонізації і поширення католицтва, не втратив своєї національної самобутності. В різноманітних за характером джерелах власне Литва безумовно відрізняється від «краин Русских», «народ Русский» — від «народу Литовського»²⁷.

З ряду історичних обставин приєднані до Литви колишні давньоруські землі протягом двох століть розвивались як складова частина поліетнічного Великого князівства Литовського. Причому це відбувалося саме в той час, коли у Європі проявилася тенденція до утворення національних держав, а на північному сході Русі виник політичний центр об'єднання слов'янства. Очевидно, у Південно-Західній Русі дана тенденція знайшла вияв у тяжінні населення нелитовських земель Великого князівства Литовського до Російської держави, що, перебуваючи в стадії формування, розгорнула боротьбу за давньоруську політичну спадщину. Це поряд з іншими факторами призвело до погіршення відносин між Вільно і Москвою і штовхнуло Литву до зближення з Польщею. Одним із наслідків укладеної в Крево унії цих двох держав (1385) стало хрещення Литви, здійснене в 1387 р. (хрещення Жемайтії, яка в той час перебувала під владою Ордену, відбулося пізніше — у 1413 р.). Воно розглядалося Польщею, що прагнула повної інкорпорації литовських і руських земель, як один із засобів уніфікації внутрішнього устрою Корони й Литви. Інакше кажучи, покатоличення було історичною формою колонізації Великого князівства Литовського*. Внаслідок цього через певні міжетнічні суперечності, які не усунула унія, католицизм утверджувався у Великому князівстві Литовському досить повільно (характерно, що навіть не всі брати великого князя Ягайла стали католиками)²⁸.

Невипадково, гадаємо, привілеї 1387 та 1413 рр. були спрямовані на зміцнення католицької віри («christianae religionis incrementum»)²⁹. Згідно з першим з них литовським боярам-католикам було надано ряд прав, якими на той час користувалися шляхтичі Польщі. За Городельським привілеєм лише ті литовці, які сповідували римо-католицьку віру, дістали право займати посади каштелянів та воєвод, а також брати участь у роботі державних нарад. Зрозуміло, що метою обох привілеїв було заохочення литовської знаті до прийняття католицизму.

Згодом за умов складної боротьби, що розгорнулася у Великому князівстві Литовському в 30-х роках XV ст., привілеями 1432 та 1434 рр.** ці права були поширені і на руських князів та бояр, що, безперечно, сприяло стабілізації становища в країні. Привілеї були видані для того, щоб «уникнути на майбутнє розколу між народами наших земель і будь-якої для них шкоди»³⁰.

Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— М., 1982.— С. 28.

²⁷ Акты ЮЗР.— Т. I.— С. 226; Акты ЮЗР.— СПб., 1865.— Т. 2.— С. 224.

* Саме тому в джерелах католицизм фігурує як «лядская вера».

²⁸ Филарет. Указ. соч.— Т. 2.— С. 31.

²⁹ Привилей, выданные Великому князевству Литовскому // Любавский М. К. Указ. соч.— С. 298.

** Зазначимо, що привілеї від 15 жовтня 1432 с. був виданий на з'їзді у Гродно не власноручно Ягайлом, а його представниками. Тому історики не мають єдиної думки про те, чи був він скріплений печаткою Ягайла, набувши, таким чином, значення закону.

³⁰ Привилей, выданные Великому князевству Литовскому,— С. 302.

Характерною рисою політики правлячих кіл Великого князівства Литовського щодо православної церкви було їх намагання відокремитися від Москви шляхом створення власної митрополії. Не можна ігнорувати той факт, що з втратою єдності східнослов'янськими землями існування єдиної митрополії, що виникла у давньоруський період, перестало відповідати політичним реаліям часу. І якщо у XII ст. Андрій Боголюбський намагався створити митрополію для північного сходу Русі³¹, то після переїзду митрополита з Києва до Владимира (1299—1300), а згодом до Москви (1325—1326) розпочалася боротьба за південно-західну митрополію.

Відомо, що першим «восхоте галичскоя епископии в митрополю претворити» галицько-волинський князь Юрій Львович³². Є підстави гадати, що це йому вдалося здійснити у 1303 р. Однак уже в 1308 р. висунутий ним кандидатом у галицькі митрополити ратенський ігумен Петро був посвячений в Константинополі в митрополити всієї Русі. Щоправда, у 1316—1317 рр. південно-західна митрополія знову відродилася, проте через десять років вона вдруге була ліквідована. Але на цьому не закінчилася боротьба, в якій найактивнішу участь взяли великі литовські князі (її хід і наслідки досить детально досліджені в літературі³³).

Одночасно з цим докладалося чимало зусиль для відновлення єдності католицької та православної церков. Відомо, що для переговорів про унію на Констанцький собор (1414—1418) великий князь Вітовт направив митрополита Григорія Цамблака. Проте укладення унії відбулося пізніше, у 1439 р., на Флорентійському соборі, де були остаточно з'ясовані всі догматичні питання. Вищі ієрархи православної церкви визнали католицькі догмати про супрематію римського папи, чистилище, сходження святого духа від бога-сина. Митрополит Ісидор, що представляв на соборі митрополію Київську і всієї Русі, був висвячений папою на кардинала. Повертаючись з Флоренції до Москви, він розіслав по єпархіях папську буллу, де повідомлялося про укладення унії.

Брак відповідних джерел не дає можливості судити про те, як саме реагувало на ці події православне населення Великого князівства Литовського. Густинський літопис повідомляв, що «Исидор, митрополит Киевский, пришед во одежде кардинальской в Киев, но оттуда изгнаша его»³⁴. Водночас відома грамота київського князя Олександра Володимировича від 5 лютого 1441 р., в якій він визнає права Ісидора на митрополічу вотчину³⁵. Після прибуття митрополита Ісидора у Велике князівство Московське (1441) Василій II рішуче виступив проти укладеної у Флоренції унії.

Слід підкреслити, що політика правлячих кіл Великого князівства Литовського на той час не була послідовною: прийнявши митрополитануніата, великий князь Казимір після того, як той перебрався до Рима, передав «столец митрополит Киевский и всея Руси» московському митрополиту Іоні*. Однак після призначення Римом на київську митропо-

³¹ Патриаршая, или Никоновская, летопись // ПСРЛ.—СПб., 1862.—Т. 9.—С. 222.

³² Житие митрополита Петра // Великие Минеи Четьи.—М., 1907.—Декабрь, дни 18—23.—Стб. 1625—1626.

³³ Греков И. Б. Указ. соч.; Голубинский Е. Е. Указ. соч.—Т. 2.—Ч. I; Макарий. История русской церкви.—СПб., 1866.—Т. 4—5; СПб., 1870.—Т. 6; Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. // Русское обозрение.—1894.—№ 5.—С. 214—251; Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.—К., 1913; Тихомиров Н. Галицкая митрополия.—СПб., 1896.—189 с.

³⁴ Густинская летопись // ПСРЛ.—СПб., 1843.—Т. 2.—С. 355.

³⁵ Акты исторические, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі—АИ).—СПб., 1841.—Т. I.—№ 259.—С. 488.

* Іона був посвячений у митрополити собором єпископів у 1448 р. без санкції Константинополя і, таким чином, став першим виборним митрополитом в історії Московської Русі, церква якої фактично отримала статус автокефальної.

лію учня Ісидора—Григорія Болгаріна йому, всупереч опору з боку Іони і великого князя московського, були підпорядковані всі православні литовські єпархії. Власне, після цього була остаточно ліквідована єдність руської митрополії: «и оттоле разделися митрополиа: король се-го приа Григория, а князь велики не восхоте; и оттоле сотворишася два митрополита в Руси, един на Москве, а вторый в Киеве»³⁶. Зрозуміло, що створення окремої литовської митрополії сприяло посиленню позицій правлячих кіл Великого князівства Литовського у підвладних їм руських землях, які не лише в політичному, а й в церковному відношенні тепер відокремилися від решти східного слов'янства.

Непослідовність, виявлена Казиміром у питанні про унію, була, як вже зазначалося в літературі³⁷, найхарактернішою рисою його політики щодо православної церкви. З одного боку, за привілеєм 1447 р. «прелатам, княжатам, рытерям, шляхтичам, боярам, местичам коруны Полское» і «земль великого княжства Литовского и Руского» було дано рівні права; жителям Вітебщини було обіцяно «в дому церковныи... не вступатися», смольнянам — «хрестиянства греческого закону не рушити, налоги им на их веру не чинити, а в церковные земли и в воды не вступатися, також в монастыри и в отмерщины не вступатися»; митрополиту і православним єпископам підтверджувалися «права духовные их закону греческого, церковные sprawy и суды»³⁸. З іншого боку, Казимир заборонив споруджувати нові і відновлювати вже існуючі православні церкви³⁹.

Становище православних у Великому князівстві Литовському ускладнювалося внаслідок невизначеності позиції самої литовської митрополії, яка спочатку приєдналася до унії і, таким чином, визнала супрематію римського папи, а згодом знову опинилася під зверхністю Константинополя, де унія була засуджена на соборі у 1451 р. Відомо, що посвячений в митрополити у Римі Григорій Болгарин пізніше був затверджений царгородським патріархом на митрополичій кафедрі (1470)⁴⁰. З Константинополем підтримували контакти й наступники Григорія — Мисаїл, Симеон, Іона, Макарій. Обрані митрополитами у Литві, вони отримали благословіння патріарха та були затверджені ним на сан⁴¹. Таким чином, у Великому князівстві Литовському унія католицизму та православ'я не була втілена у життя.

Саме тому правлячі кола Великого князівства Литовського продовжували відносити православних до «еретиків» і не залишали спроб утвердити унію. Про це, зокрема, свідчив лист Казиміра до папи Павла II (1468), в якому він просив дозволу на заснування монастирів бернардинів, щоб приводити «схизматиків» до єдності християнської церкви⁴².

Визнання Іони Казиміром було тісно пов'язано з укладенням мирної угоди між ним та Василем II Темним (1449). Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т. I. — № 50. — С. 62—65; АИ. — Т. I. — № 42. — С. 85—86; № 47. — С. 94—96; № 48. — С. 96—97; Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией Академии наук (далі — ААЗ). — СПб., 1836. — Т. I. — № 49. — С. 36—37.

³⁶ Софийская Вторая летопись // ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т. 6. — С. 169.

³⁷ Любавский М. К. К вопросу об ограничении политических прав православных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. — М., 1909. — С. 9.

³⁸ Акты ЗР. — Т. I. — № 61. — С. 73—74; № 204. — С. 351—352; № 213. — С. 360; Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 65. — С. 81. Див. також: Акты ЗР. — Т. I. — № 93, 95, 118.

³⁹ Беднов В. Указ. соч. — С. 44; Макарій. Указ. соч. — СПб., 1879. — Т. 9. — С. 70; Чистович И. Указ. соч. — Ч. I. — С. 57.

⁴⁰ Щоправда, у клерикальній традиції він поряд з Ісидором залишився «латинником, изменником и врагом церкви восточной». — Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. I // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. — СПб., 1878. — Т. 4. — Стб. 1048.

⁴¹ Макарій. Указ. соч. — Т. 9. — С. 37—39, 68, 74—75, 83.

⁴² Любавский М. К. К вопросу об ограничении политических прав право-

Наступник Казимира великий князь Олександр (1492—1506) продовжував проводити щодо православної церкви політику батька. Привілеєм від 6 серпня 1492 р. були підтверджені права, надані його попередниками духовенству, князям, боярам та шляхті Великого князівства Литовського⁴³. Таким чином, юридичний статус православних не зазнав ніяких змін.

Водночас вживалися заходи, спрямовані на реалізацію Флорентійської унії⁴⁴. Цією справою зайнявся митрополит Іосиф Болгариневич — колишній смоленський єпископ, який, за свідченням джерел, саме за це отримав від Олександра митрополичий сан⁴⁵. Принаймні існує ряд свідчень про особливу прихильність до нього великого князя⁴⁶.

У серпні 1500 р., після офіційного затвердження Іосифа константинопольським патріархом на митрополичій кафедрі, він звернувся до римського папи з листом, в якому, видаючи себе за прибічника Флорентійської унії, визнавав його зверхність і просив заступництва. Про готовність Іосифа сприяти утвердженню єдності християнської церкви повідомляв папі Олександру VI і віленський єпископ Войтех⁴⁷.

Важко судити, яких форм набули спроби утвердити унію. Відомо, що в травні 1499 р. до Москви з Литви надійшов секретний лист від под'ячого Федора Шестакова, який перебував у оточенні великої княгині Олени*. В ньому повідомлялося, що «у нас ся стала замятня велика межі латыны и межі нашего хрстьянства: в нашего владыку смоленского диавол ся вселил с Сопегою, со отметником их, на православную веру»⁴⁸.

Пізніше, у квітні 1500 р., литовським послам, які прибули до Москви, було заявлено, що великий князь Олександр «посылает... ко князем и к паном русским и ко всей Руси, чтобы приступили к римскому закону. А ныне ново силу учинил Руси, чего наперед того при его отце и при его предках не бывало: колико велел поставляти божниц римского закона в русских городех, в Полотцку и в иных местех, да жены от мужей и детей от отцов с животы отнимаючи силно покшают в римский закон»⁴⁹.

Існують також свідчення іншого характеру. Сучасник подій краківський канонік І. Сакран писав, що великий князь Олександр намагався схилити православних до єдності церкви «лагідним переконуванням». У відповідь на це вони «перекинулися на бік московського великого князя, захисника їх схизми»⁵⁰.

Відомо, що першим на службу до Івана III перейшов князь С. І. Бельський. Згодом до нього приєдналися й інші князі: В. І. Шем'ячич Новгород-Сіверський, С. І. Стародубський, «Хотетовской и Мосалские князи

славных князей, панов и шляхты в Великом княжестве Литовском до Люблинской унии.— С. 8—9.

⁴³ Привілеї, выданне Великому княжеству Литовскому.— С. 307—312.

⁴⁴ А. Л. Хорошкевич вважає, що аналогічні спроби мали місце і раніше, в період правління Казимира (Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV—начала XVI в.— С. 86—87). З її твердженням важко погодитися, адже єдиним свідченням є лист митрополита Мисаїла до папи Сикста IV (1476), оригінальність якого є дуже сумнівною, що, власне, визнає і А. Л. Хорошкевич (Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы украинских и белорусских земель в XIV—начале XVI в. // Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства.— С. 78).

⁴⁵ Софийская Первая летопись.— С. 45; Летопись по Воскресенскому списку.— С. 238.

⁴⁶ Акты ЗР.— Т. I.— № 144.— С. 166—168; № 145.— С. 168—170; № 148.— С. 172—173.

⁴⁷ Макарий.— Указ. соч.— Т. 9.— С. 100—103.

* Донька Івана III—Олена у 1494 р. була видана заміж за великого князя литовського Олександра, що на той час розглядалось як засіб стабілізації російсько-литовських відносин.

⁴⁸ Сб. РИО.— Т. 35.— № 57.— С. 273—274; Акты ЗР.— Т. I.— № 155.— С. 176—177.

⁴⁹ Сб. РИО.— Т. 35.— № 64.— С. 299.

⁵⁰ Макарий. Указ. соч.— Т. 9.— С. 140—141.

и с своими отчинами, и мченские бояре и со Мченском, и Серпеане с Серпейском, и иные люди и с землями и с водами»⁵¹. Як слушно зауважив К. В. Базилевич, малися на увазі не окремі випадки «отказа» від литовського підданства, а широкий національний рух, що охопив населення руських земель⁵².

Власне, цей рух і його результат — відпадиння від Великого князівства Литовського сіверських та верховських князівств змусили литовський уряд відмовитися від спроб запровадження церковної унії*. Під безпосереднім впливом цих подій формувалася як дальша релігійна політика Олександра⁵³, так і його наступника Сигізмунда I Старого (1506—1548), який, за свідченням джерел, «Русь любительно миловал»⁵⁴.

Це не означає, що плани утвердження унії були випадковістю, виявом суб'єктивної волі Іосифа чи Олександра. Адже для правлячих кіл Великого князівства Литовського ставлення до православ'я і взагалі до релігії мало завжди політичну забарвленість, а релігійна політика була складовою частиною зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу країни.

Саме тому толерантність до православ'я, що її виявляли великі литовські князі, не могла бути сталою: віротерпимість сприяла збереженню самобутності східнослов'янських земель, що кінець кінцем суперечило курсу литовських господарів на уніфікацію суспільно-політичного устрою та поступову асиміляцію «краин Русских» як шляхом централізації місцевого управління**, так і через подолання конфесійної стратифікації, що існувала в суспільстві. Останнє і малося на меті, коли вживалися заходи щодо запровадження унії у Великому князівстві Литовському.

За таких умов конфесійна спільність українців та росіян виступала важливим фактором тяжіння населення українських земель Великого князівства Литовського до Російської держави. Цілком очевидно, що цей фактор діяв лише за рахунок їх віросповідної єдності (яка, звісно, не втрапилася після ліквідації єдиної церковної організації) і безвідносно як до церковної політики великих московських князів***, так і до взаємовідносин московської митрополії та православних ієрархів Великого князівства Литовського****.

Визнаючи наявність цього фактора, ми далекі від будь-яких спроб його абсолютизації, тобто від тверджень про те, що слов'янське населення тяжіло до Московської Русі лише внаслідок нерівноправності та

⁵¹ Сб. РИО.— Т. 35.— № 64.— С. 300.

⁵² Базилевич К. В. Указ. соч.— С. 436.

* Характерно, що згодом, після укладення Брестської церковної унії, справу трактували таким чином, нібито «соединение меж церковью Греческою и Римскою... мало не полтора ста лет... по соборе Флорентейском отлогом лежало» через «недбалость старших церковных (ієрархів. — О. Р.)». Принаймні так писав у листі до Костянтина Острозького у 1598 р. єпископ брестський та володимиро-волинський Іпатій Потій.— Акты ЮЗР.— Т. I.— № 224.— С. 281.

⁵³ Див.: напр.: Акты ЗР.— Т. I.— № 200.— С. 348; № 204, 213.

⁵⁴ Акты ЮЗР.— Т. 2.— С. 188. Див. також: Беднов В. Указ. соч.— С. 65—79.

** Зазначимо, що тенденція до централізації у Великому князівстві Литовському не була абсолютною. Існувала й протилежна тенденція до розширення прав феодальної знаті, що, зокрема, знайшла відображення у загальноземських привілеях.

*** Відомо, що церковна політика Івана III мала неоднозначний характер. Досить згадати, наприклад, його спроби секуляризувати монастирське землеволодіння, симпатії до еретиків та ін. Але навряд населення Великого князівства Литовського могло мати про неї більш-менш повну інформацію, як, до речі, і про прирощення титулу великого князя московського. Посилання на «божью милость», що санкціонує його владу, на думку А. Л. Хорошкевич, посилює тяжіння православного слов'янства до Російської держави (Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — С. 88). Таке припущення, на наш погляд, дещо спрощує механізм дії конфесійного фактора.

**** Щодо чернігово-брянської єпархії, то навряд чи між її ієрархами та московським митрополитом на той час існували які-небудь контакти. Відомо, що чернігово-брянський єпископ Іона потрапив у полон у 1500 р. під час заняття московськими військами Брянська. Але, можливо, так було не завжди — принаймні, чернігівський єпископ Єфимій, єдиний з усіх православних литовських єпископів, відмовився визнати митрополита — уніата Григорія Болгаріна і «прибежа в Москву... покиня свою єпископию». — Чистович И. Указ. соч.— Ч. I.— С. 146.

в міру посилення дискримінаційних заходів уряду щодо православних у Великому князівстві Литовському⁵⁵. Адже, поряд із конфесійним, в цьому ж напрямі діяли інші фактори: етнічна та мовна спорідненість української й російської народностей, що сформувалися на базі єдиного давньоруського етносубстрату, розвиток економічних та політичних контактів між українськими і російськими землями. Важко, а подекуди і неможливо через брак відповідних джерел визначити місце та роль кожного з цих факторів. Та в цьому, мабуть, і немає потреби. Суттєвим є інше — їх найтісніший зв'язок, переплітання, взаємодія, а водночас і наявність протилежних процесів, у протиборстві з якими прокладала собі шлях об'єктивна тенденція до возз'єднання братніх слов'янських народів на новій історичній основі, в межах централізованої Російської держави.

Одержано 05.08.88.

Автор показывает статус и фактическое положение православных в Великом княжестве Литовском на рубеже XV—XVI в., которое органически связано с рядом принципиальных вопросов, в первую очередь с формированием территории и развитием единого Русского государства в XIV—XV в.

⁵⁵ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV — начала XVI в. — С. 85, 223.

С. А. Копилов (Кам'янець-Подільський)

Робітнича молодіжна спілка Болгарії у боротьбі проти «лівої» опозиції (1944—1947 рр.)

Висвітлюється боротьба Робітничої молодіжної спілки Болгарії під керівництвом Болгарської робітничої партії (комуністів) проти так званої «лівої» опозиції та її прихильників у молодіжному середовищі.

Виникнення опозиційних політичних угруповань у Болгарії в досліджуванний період було зумовлене широким колом соціально-класових, політичних, ідеологічних і психологічних причин¹. У даній замітці на основі документальних джерел, спеціальних досліджень висвітлюється боротьба Робітничої молодіжної спілки (РМС) під керівництвом Болгарської робітничої партії (комуністів)* проти так званої «лівої» опозиції та її прибічників у молодіжному середовищі.

Після перемоги народного антифашистського повстання (9 вересня 1944 р.) молодіжна спілка, яка у своїх рядах об'єднувала 20 тис. чол. болгарської молоді, всі свої зусилля спрямовувала на зміцнення народно-демократичної влади в Болгарії. Кількість членів РМС помітно зростала. Так, якщо на початку листопада 1944 р. у ній налічувалося 150 тис. чол., то в березні 1945 р. — уже 422 тис.²

У своїй діяльності спілка керувалася рішеннями ЦК БРП(к) та Вітчизняного фронту (ВФ). Її основним завданням було проведення ідео-

¹ Исусов М. Формирование на оппозиционные политические силы в България (1944—1945 г.) // Изв. на Ин-та по история на БКП.— 1972.— Т. 27.— С. 123—174.

* Далі дається БРП(к).

² Центр. парт. арх. при ЦК на БКП, ф. 52, оп. 3, спр. 15, арк. 10 (далі — ЦПА при ЦК на БКП); Младежка искра.— 1945.— 9 април.

логічної боротьби проти фашизму, виховання молоді, формування в неї марксистсько-ленінського світогляду³.

В роботі органів політичної системи народної демократії брали участь представники від усіх правлячих партій Вітчизняного фронту. Однак переважну більшість у них становили робітники, які вели ідеологічну боротьбу з членами некоммуністичних партій з питань організації державних, представницьких органів тощо. Суперечності між послідовними і непослідовними революційними й демократичними силами призвели до виникнення опозиційних платформ та організацій. Особливе місце серед них займала «ліва» опозиція в особі нечисленних анархістських і троцькістських груп та організацій. Хоча програмні цілі кожної з них відрізнялися між собою, але схожість псевдореволюційних й авантюристичних лівацьких вимог останніх зумовила їх перебування на лівому фланзі опозиції народно-демократичному уряду Вітчизняного фронту.

Тяжіння до анархістських і троцькістських угруповань представників численних груп болгарського населення, а також їх діяльність серед робітничого класу були реальною загрозою розколу Вітчизняного фронту — основи народно-демократичної влади в Болгарії. Все це викликало занепокоєння в болгарських комуністів і членів РМС. У зв'язку з цим всю свою діяльність вони спрямовували на обмеження та політичну ліквідацію «лівої» опозиції. «Нині необхідно вести боротьбу і проти лівих ухилів», — підкреслювалось у заключному слові першого секретаря ЦК БРП(к) Т. Костова на VIII розширеному Пленумі ЦК партії, що відбувся на початку березня 1945 р.⁴

Відновивши свою діяльність восени 1944 р., болгарські анархісти об'єднали існуючі в країні секції в єдину Анархо-комуністичну федерацію (АКФ), яка певний час займала лояльну позицію щодо народно-демократичної влади, підтримувала запроваджені урядом Вітчизняного фронту революційні перетворення⁵. Діяльність анархістів поза коаліцією ВФ, зміна політичної лінії АКФ, їх конфронтація з народним урядом призвели до того, що до анархістів були вжиті адміністративні заходи⁶. Зокрема, заборонялася діяльність анархістських груп, було припинено видання їх газети та ін. По суті, нова, антикомуністична платформа болгарських анархістів штовхнула їх у табір контрреволюційних сил.

Разом з тим Політбюро ЦК БРП(к), згідно з вказівками Г. Димитрова, доручило місцевим організаціям партії і РМС посилити ідеологічну боротьбу проти анархістів⁷. Політична лінія партії та Робітничої молодіжної спілки щодо останніх була чітко сформульована у доповіді секретаря ЦК РМС, члена ЦК БРП(к) Т. Черноколева, з якою він виступив на V конференції Робітничої молодіжної спілки, що відбулася в березні 1945 р. У ній, зокрема, підкреслювалося, що існування анархістських організацій неможливе і що їх слід ліквідувати⁸.

Досить широко анархістський рух у Болгарії розгорівся влітку — восени 1945 р., тобто напередодні проведення парламентських виборів до Загальних народних зборів. Беручи участь у викритті псевдореволюційних лівацьких ідей анархістів, організації БРП(к) і РМС значно активізували пропагандистську й роз'яснювальну роботу серед населення країни. Велику роль у цій справі відіграла періодична партійна преса.

³ Исусов М. Политическите партии в България, 1944—1948.— София, 1978.— С. 48.

⁴ Костов Т. Избрани статии, доклади, речи.— София, 1964.— С. 605.

⁵ Даскалов Д. Анархизмът в България и борбата на партия против него.— София, 1987.— Т. 1.— С. 302; Исусов М. Политическите партии в България.— С. 188, 187; Димитров И. Години на прелом: Три очерка из най-новата българска история.— София, 1969.— С. 135.

⁶ Даскалов Д. Указ. соч.— С. 182.

⁷ Костов Т. Публицистика, кореспонденция, спомени за него: В два тома.— София, 1987.— Т. 1.— С. 302; Исусов М. Политическите партии в България.— С. 188.

⁸ Работническо дело.— 1945.— 29 март; Младежка искра.— 1945.— 9 април.

На її сторінках давалася різка критика ідейних позицій анархістів щодо заперечення творчої сили революції, розширення руху за безвладдя тощо. «Анархісти не розуміють нового змісту вітчизнофронтовської Болгарії як етапу до наступного вдосконалення суспільного устрою» і своєю пропагандою проти нової, революційної влади «самі визначили своє місце у таборі ворогів», — підкреслювалося в газеті «Работническо дело»⁹. Орган ЦК РМС — журнал «Младеж» роз'яснював, що негативне ставлення анархістів до проведення парламентських виборів, народної армії, міліції, заклики до проведення страйків, бойкоту і саботажу свідчили про їх перехід на антинародні позиції¹⁰.

Особливо активно діяли анархісти у Пловдиві¹¹. В листопаді 1945 р. вони почали видавати свій періодичний бюлетень, відновили Федерацію анархістської молоді (ФАМ)¹². Одночасно студенти-анархісти створили напівлегальну організацію, в якій налічувалося 120 чол. і яка входила до складу Федерації¹³.

Активно діяли також молодіжні анархістські групи наприкінці 1945.— у першій половині 1946 р. у містах Бургас, Плевен, Софія^{14–15}. Особливо вороже анархісти ставилися до народної влади. Вони проповідували серед молоді теорію безвладдя, закликали її до створення анархічного комунізму.

Оскільки анархістам не вдавалося здійснити на практиці своєї теорії безвладдя, то вони йшли на тимчасові компроміси з буржуазною опозицією в боротьбі проти народно-демократичної влади. Так, у березні 1947 р. студенти-анархісти разом з опозиціонерами із Землеробської спілки здійснили у вузівських центрах Болгарії ряд акцій, спрямованих проти урядового законопроекту щодо реформи вищої школи^{16–17}.

Зважаючи на зростання політичної активності анархістів, організація РМС під керівництвом комуністів розгорнула велику роботу по обмеженню та поступовій ліквідації анархістських груп у країні. Для викриття їх діяльності використовувалися різні форми. Це, зокрема, проведення ідейно-політичної й роз'яснювальної роботи серед молоді, організація публічних диспутів з анархістами, читання лекцій тощо. Так, у м. Казанлику Старозагорської області на початку 1946 р. районний комітет Робітничої молодіжної спілки організував проведення публічних диспутів з анархістами, на яких викривалася неспроможність їх фразеології¹⁸.

У лютому 1946 р. у Софії перед керівниками й активістами РМС було прочитано цикл доповідей на тему «Марксизм і анархізм», в яких викривалася антинародна діяльність анархістів у країні. За рішенням ЦК БРП(к) цю працю було опубліковано в партійному журналі «Съвременник» і видано окремою брошурою, яка широко розповсюджувалася серед болгарського населення¹⁹. Крім того, обласні комітети РМС на місцях розповсюджували спеціально підготовлені пропагандистські матеріали, в яких викривалася діяльність анархістів²⁰.

Влітку 1945 р. в окремих районах Болгарії почали активно діяти і троцькістські групи. Всі свої зусилля вони спрямовували на розкол організацій БРП(к) і РМС, на створення самостійних організацій. Троцькісти

⁹ Работническо дело.— 1945.— 26 август.

¹⁰ Д а с к а л о в Д. Указ. соч.— С. 187.

¹¹ Окръжен парт. арх. — Пловдив, ф. 1009, оп. 1, спр. 14, арк. 114 (далі — ОПА.— Пловдив).

¹² Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение. 1891—1948.— София, 1986.— С. 678.

¹³ Стоянов В. В борба за студентско единство: Общият студентски народен съюз (ОСНС) — проява на димитровската линия за единство на младежта 1944—1947.— София, 1974.— С. 76.

^{14–15} ОПА.— Пловдив, ф. 1009, оп. 2, спр. 8, арк. 71.

^{16–17} ЦПА при ЦК на БКП, ф. 52, оп. 3, спр. 121, арк. 149.

¹⁸ ОПА.— Стара Загора, ф. 11, оп. 1, спр. 20, арк. 47.

¹⁹ Д а с к а л о в Д. Указ. соч.— С. 198.

²⁰ ОПА.— Пловдив, ф. 1240, оп. 2, спр. 1, арк. 98—104.

проголосили лозунг одностайних дій з усіма антикомуністичними силами в країні^{21–22}. Своїми лжереволюційними лозунгами встановлення «істинно робітничо-селянської влади» вони вносили дезорганізацію в ряди робітничого класу.

Троцькістська опозиція підбурювала болгарську молодь проти БРП(к) та РМС, називала останню казенною організацією і закликала молодь залишити її й створити «справжню комуністичну спілку молоді»²³. Ультраліві лозунги троцькістів привернули до себе частину політично невідгодованої молоді, окремих членів Робітничої молодіжної спілки. Так, влітку 1945 р. у Пловдиві існувало кілька молодіжних троцькістських груп, які підтримували виголошені їх старшими наставниками лозунги на підтримку IV Інтернаціоналу, висували звинувачення на адресу БРП(к) і РМС у зрадництві, правому ухилі, встановленні в Болгарії Радянської влади²⁴. Молодіжні троцькістські групи існували також і в кількох селах Пловдивської області.

Для активізації своєї діяльності троцькісти, як і анархісти, використовували господарські труднощі повоєнного часу, в яких звинувачували комуністів і Вітчизняний фронт. Вони рішуче виступали й проти ударної праці на виробництві, закликаючи робітників до саботажу та проведення страйків²⁵. Троцькістська група, що діяла у Ломській, відверто проголосила лозунг знищення Народного уряду, «тимчасового бойового союзу з геметовцями * й анархістами». Вона відкрито проводила антикомуністичну й антирадянську агітацію²⁶.

Діяльність троцькістських груп постійно знаходилася в полі зору місцевих і центральних органів РМС. Так, виступаючи на Пловдивській обласній партконференції, член Політбюро ЦК БРП(к) В. Коларов заявив: «Ми не схильні перебільшувати значення анархістів і троцькістів, проте не будемо запліщувати очі на їх дії, тому що вони можуть бути використані як інструмент реакції у боротьбі проти нашої партії»²⁷. Принципова оцінка з боку БРП(к) діяльності анархістських і троцькістських груп в країні була дана на 9 Пленумі ЦК БРП(к), що відбувся в грудні 1945 р. У доповіді секретаря ЦК партії Т. Костова, зокрема, зазначалося, що поява «лівої» опозиції вимагала здійснення широкої роз'яснювальної роботи, очищення партії від троцькістських чи опортуністичних елементів²⁸.

Аналогічні завдання стояли й перед Робітничою молодіжною спілкою. Під час бесіди з членами Софійського обласного і міського комітетів РМС у березні 1946 р. Г. Димитров звернув увагу на те, що Робітничою молодіжною спілкою «не повинна допускати проникнення у спілку прокаторських, шкідливих елементів»²⁹.

На засіданні Політбюро ЦК БРП(к), що відбулося 25 квітня 1946 р., було прийнято рішення, яке передбачало посилення роботи по викриттю й обмеженню діяльності анархістів, ліквідації існуючих у країні троцькістських груп³⁰. Згідно з цим рішенням проводилась ідейно-політична та роз'яснювальна робота серед молоді. Партійні організації дали своє-

^{21–22} Исусов М. Комунистическата партия и революционният процес в България. 1944—1948.— София, 1983.— С. 116.

²³ Възникване, развитие и залез на опортюнизма.— С. 684.

²⁴ ОПА.— Пловдив, ф. 1009, оп. 1, спр. 12, арк. 363; спр. 14, арк. 32—33.

²⁵ Възникване, развитие и залез на опортюнизма.— С. 685.

* Геметовци—прихильници лидера опозиційного крила у Болгарській землеробській народній спілці Г. М. Димитрова (Гемето).

²⁶ Исусов М. Политическите партии в България.— С. 238.

²⁷ Възникване, развитие и залез на опортюнизма.— С. 678—679.

²⁸ Костов Т. Избрани статии, доклади, речи.— С. 693.

²⁹ Димитров Г. Избранные произведения: В 3 т. Т. 3. Сентябрь 1944—июнь 1949 гг.— М., 1984.— С. 103.

³⁰ Исусов М. Комунистическата партия и революционният процес.— С. 200; Исусов М. Политическите партии в България.— С. 271.

часну відсіч троцькістським заколотникам у Софії, Варні та інших містах країни³¹.

Остаточна ліквідація «лівої» опозиції відбулася в 1947 р. Широкий наступ революційних сил проти неї розпочався після досягнення в березні місяці відповідної домовленості між комуністами та партіями Вітчизняного фронту³². У відповідь на нову хвилю активізації анархістів у першій половині 1947 р. були заарештовані лідери анархістських груп у Софії, Дупниці, Сливені, Новій Загорі та ін. містах³³.

У березні 1947 р. ЦК РМС прийняв також спеціальне рішення про участь спілки у боротьбі проти опозиції. У ньому, зокрема, йшлося про необхідність зосередження основних агітаційно-пропагандистських сил спілки для проведення відповідної роботи у тих містах і селах, окремих місцевостях країни, де опозиція мала великі успіхи³⁴. Виступаючи з доповіддю на конференції Софійської обласної організації Робітничої молодіжної спілки, що відбулася в тому ж місяці, секретар ЦК РМС Н. Стефанов наголосив, що завдання по викриттю опозиції та її політичному знищенню слід розв'язати якнайшвидше³⁵.

Питання, пов'язані з проведенням рішучих дій по ліквідації «лівої» опозиції, розглядалися й на спеціальних засіданнях районних і міських комітетів, пленумах обкомів РМС. На них, зокрема, відзначалося, що там, де роз'яснювальна робота була організована добре, опозиційна молодь активно включалася у виконання дворічного народногосподарського плану, що необхідно ще більше зміцнювати й посилювати співробітництво з цією молоддю³⁶. В зв'язку з цим РМС вжила ряд різноманітних акцій і заходів, спрямованих на викриття псевдореволюційної ідеології та обмеження впливу на молодь «лівої» опозиції. Так, в результаті політичної агітації, проведеної членами РМС у с. Пчелинці Радомирської околії, опозиційна молодь взяла участь у роботі по благоустрою села³⁷. Члени РМС с. Твирдиця Новозагорської околії у телеграмі, надісланій ними на адресу ЦК РМС, підкреслювали свою рішучість «взяти масову участь у боротьбі за знищення фашистських недобитків в особі реакційної опозиції»³⁸. В результаті вжитих заходів переважна більшість прихильників і членів «лівої» опозиції відійшла від активної опозиційної діяльності й почала сумлінно працювати на ниві творення соціалізму в країні.

Таким чином, здійснювана БРП(к) і РМС політична лінія щодо ліквідації опозиційних угруповань сприяла тому, що у другій половині 1947 р. у Болгарії були повністю ліквідовані групи «лівої» опозиції.

Одержано 12.08.88.

Освещается борьба Рабочего молодежного союза Болгарии под руководством Болгарской рабочей партии (коммунистов) против так называемой «левой» оппозиции и ее сторонников в молодежной среде.

³¹ Възникване, развитие и залез на опортюнизма.— С. 687.

³² Исусов М. Политическите партии в България.— С. 348.

³³ Даскалов Д. Указ. соч.— С. 200.

³⁴ Димитров И., Генчев Н. Изграждане на единен младежки съюз в България (1944—1947).— София, 1964.— С. 154.

³⁵ Младежка искра.— 1947.— 20 март.

³⁶ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 256, оп. 1, спр. 4, арк. 316; ОПА.— Стара Загора, ф. 9, оп. 1, спр. 29, арк. 2; спр. 40, арк. 94; ф. 12, оп. 1, спр. 6, арк. 1; Младежка искра.— 1947.— 15 май.

³⁷ Младежка искра. — 1947. — 24 април, 8, 15 май.

³⁸ ЦПА при ЦК на БКП, ф. 52, оп. 3, спр. 38, арк. 164.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Л. Ф. Гайдуков (Київ)

Тема 10. XXVII з'їзд КПРС — з'їзд стратегічних рішень. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, зміцнення миру на землі. Прийняття нової редакції Програми КПРС

Викладені методичні рекомендації по вивченню 10-ї теми курсу історії КПРС. Головна увага сконцентрована на проблемах розробки та здійснення Комуністичною партією сучасної зовнішньополітичної стратегії, прискорення соціально-економічного розвитку країни, перебудови роботи партії, реформи політичної системи радянського суспільства. Містяться також поради щодо використання засобів наочності та місцевого матеріалу.

Приступаючи до вивчення заключної теми курсу історії КПРС, слід підкреслити те, що вона займає особливе місце в історії Комуністичної партії й Радянської держави. Ця тема пов'язана з початком якісно нового етапу розвитку радянського суспільства — етапу розробки та здійснення політики перебудови, етапу рішучої боротьби за динамічне прискорення соціально-економічного поступу країни, етапу формування й активної боротьби за утвердження нового політичного мислення. Серед минулих з'їздів партії XXVII з'їзду належить особливе місце: продовжуючи і розвиваючи лінію квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, форум радянських комуністів продемонстрував взірць об'єктивного аналізу стану справ у суспільстві, розробив реалістичну програму революційних перетворень. Його учасниками стали 152 делегації з 113 країн світу. Такого широкого представництва зарубіжних гостей ні на одному з попередніх з'їздів комуністів СРСР не було.

XXVII з'їзд КПРС затвердив нову редакцію Програми партії, Положення про Центральну Ревізійну Комісію КПРС, вніс зміни до Статуту партії.

По цій темі читається три лекції: **Перша лекція:** «XXVII з'їзд КПРС про основні цілі і напрями зовнішньополітичної стратегії партії, про завдання боротьби за мир і соціальний прогрес». **План:** 1. Марксистсько-ленінський аналіз XXVII з'їздом КПРС сучасної епохи, її головних тенденцій і суперечностей. 2. Основні цілі і напрями зовнішньополітичної стратегії КПРС. Боротьба партії за їх виконання. **Друга лекція:** «Розробка Комуністичною партією концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни». **План:** 1. Об'єктивна обумовленість стратегічного курсу КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства. 2. Соціальна політика КПРС: зміст, сучасні вимоги, шляхи реалізації. **Третя лекція:** «КПРС — керівна сила радянського суспільства». **План:** 1. Об'єктивні умови розвитку та основні фактори зростання керівної ролі КПРС. 2. XXVII з'їзд КПРС, XIX Всесоюзна партконференція про докорінну перебудову роботи КПРС і шляхи дальшого підвищення її керівної ролі.

Може бути й інший варіант вивчення теми, при якому питання, пов'язані з виконанням рішень XXVII з'їзду КПРС, розглядаються в окремій лекції: «Діяльність КПРС по виконанню рішень XXVII з'їзду партії». Необхідно широко використати матеріали XIX конференції КПРС і, зо-

крема, доповідь на ній М. С. Горбачова¹, документи Пленумів ЦК, місцевий матеріал. Слід творчо підійти й до визначення структури лекцій. Тут багато що залежить від того, наприклад, які проблеми викладач винесе на семінарські заняття, на самостійну підготовку студентів, в якому вузі чи на якому факультеті читається лекція.

В усіх випадках, однак, викладач повинен сформулювати навчальну і виховну мету вивчення теми в цілому і кожної лекції зокрема.

Головна навчальна мета вивчення теми полягає в тому, щоб розкрити об'єктивну зумовленість розробленого Комуністичною партією курсу на перебудову, прискорення соціально-економічного розвитку країни. Головна ж виховна мета полягає в тому, щоб забезпечити осмислене розуміння студентами змісту нинішнього періоду перебудови й розвитку радянського суспільства як революційного періоду, перетворення такого розуміння сучасного політичного курсу партії у тверді особисті переконання. Викладач має подбати й про ефективне використання активних форм навчання, технічних засобів. Певну допомогу в цьому відношенні може надати посібник «Использование технических средств обучения при изучении материалов XXVII съезда КПСС» (К., «Вища школа», 1987 р.).

Приступаючи до викладу питань першої лекції, слід сконцентрувати увагу насамперед на тих принципово нових підходах, які характеризують суть сучасної зовнішньополітичної стратегії й визначають основні засоби її реалізації. Перш ніж розкривати суть цих нових підходів, викладачу необхідно підкреслити, що вони стали можливими завдяки тому курсу КПРС, основи якого започаткував квітневий (1985 р.) Пленум ЦК, ідеї та положення документів якого були збагачені й розгорнуті XXVII з'їздом КПРС в цілісну систему нового політичного мислення². Ключовим елементом такого мислення є визначення того, що сучасна війна не може бути засобом досягнення політико-ідеологічних або економічних цілей. Це не тільки новий, а й по суті революційний висновок. Чому? Тому, насамперед, що він означає корінний розрив з традиційними уявленнями про війну і мир. Класична для свого часу формула Клаузевіца, що війна є продовження політики, тільки іншими засобами — безнадійно застаріла. З'ясовуючи теоретико-методологічні аспекти зовнішньополітичної стратегії, викладач повинен наголосити, що КПРС по-новому підійшла до тлумачення таких актуальних питань сучасного суспільного розвитку, як мирне співіснування, як проблема війн та революцій. Переконливої аргументації вимагає від лектора, керівника семінарського заняття обґрунтування сучасного розуміння діалектики взаємозв'язку класових та загальнолюдських інтересів у ракетно-ядерний вік, розуміння того, що останні мають пріоритет перед інтересами класів, партій, ідеологій. В дусі нового політичного мислення відповідні зміни й уточнення були внесені на XXVII з'їзді КПРС до нової редакції Програми партії. По-новому визначається місія соціалізму — сьогодні вона невіддільна від розв'язання головного загальнолюдського завдання — збереження миру.

Нове політичне мислення надало радянській зовнішній політиці таких нових рис, як відкритість і публічність, зваженість і конструктивність, стриманість і послідовність. Ще одна невід'ємна складова нового політичного мислення — ставка на політичний діалог як один з найефективніших інструментів розв'язання зовнішньополітичних проблем. Лише за три роки перебування на посту Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачов п'ять разів зустрічався з президентом США. За той же період радянський лідер мав понад 200 зустрічей з главами інших держав та урядів. З новим політичним мисленням органічно пов'язаний

¹ Див.: Горбачов М. С. Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови.— К., 1988.—93 с.

² Докладніше про це див: Горбачов М. С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу.— К., 1988.— 272 с.

і самокритичний підхід до радянської зовнішньої політики в період, що передував квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

Спираючись на концепцію нового політичного мислення, XXVII з'їзд КПРС глибоко та всебічно проаналізував сучасний світовий розвиток, його основні тенденції і суперечності. Принципово важливим при цьому є розуміння того, що які б не були труднощі, прогресивний хід історії — процес об'єктивний та закономірний. Разом з тим викладач повинен вказати на неприпустимість спрощеного підходу до справи, на підвищення ролі й значення суб'єктивного фактора (партій, класів, мас) в реалізації об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

В матеріалах з'їзду чітко визначені провідні тенденції сучасного світового процесу. Це, насамперед, таке могутнє міжнародне утворення як **світовий соціалізм**. Хід соціального прогресу тісно пов'язаний з **антиколоніальними революціями, національно-визвольним рухом, відродженням багатьох держав та виникненням десятків нових**. Суспільний прогрес знаходить свій вияв у розвитку **міжнародного комуністичного і робітничого руху**, в розгортанні нового масового демократичного руху сучасності. Прогрес людства безпосередньо пов'язаний і з **науково-технічною революцією**. Підбиваючи підсумки розгляду цих питань, викладач підкреслює, що картина сучасного світу не вичерпується визначенням його головних тенденцій. Розкривши їх суть, XXVII з'їзд КПРС дав глибокий марксистсько-ленінський аналіз основних груп суперечностей сучасного світового розвитку.

Перша і найважливіша з них пов'язана з **відносинами між державами двох систем, двох формацій**. Тут слід підкреслити, що на відміну від капіталізму, який намагається силою спинити прогресивну ходу світового розвитку, соціалізм ніколи з власної ініціативи не пов'язував своє майбутнє з воєнними засобами розв'язання міжнародних проблем. Світ без воєн, без зброї — ідеал соціалізму.

Друга група суперечностей — це **внутрішні суперечності самого капіталістичного світу**. Тут викладач повинен звернути увагу на те нове, що в цьому відношенні міститься в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, інших партійних документах. Це стосується, насамперед, творчого розвитку ленінського вчення про імперіалізм, аналізу й оцінок нових явищ і процесів, що відбуваються в капіталістичному суспільстві і, зокрема, резервів його розвитку, сучасних форм прояву антагоністичних суперечностей капіталізму тощо.

Виник і швидко затягується новий вузол суперечностей — **між транснаціональними корпораціями та національно-державною формою політичної організації суспільства**.

Новий, складний і рухомий комплекс суперечностей сформувався між імперіалізмом і країнами й народами, що розвиваються. До серйозних висновків приводить аналіз ще однієї групи суперечностей — **суперечностей глобального масштабу**, які стосуються самих основ існування цивілізації.

Спираючись на марксистсько-ленінський аналіз сучасного світу, його основних тенденцій та суперечностей, а також керуючись принципами нового політичного мислення, XXVII з'їзд КПРС дав чітке розуміння суті сучасної зовнішньополітичної стратегії. Вона полягає в тому, щоб забезпечити радянському народові можливість працювати в умовах міцного миру й свободи.

Згідно з цим XXVII з'їзд партії виробив принципові основи створення всеосяжної системи міжнародної безпеки.

В заключній частині лекції слід зосередити увагу на тому, як реалізуються настанови XXVII з'їзду КПРС в галузі зовнішньої політики, як втілюються в практику міжнародних відносин принципи нового політичного мислення. Ще до XXVII з'їзду КПРС 15 січня 1986 р. Радянський Союз висунув програму побудови без'ядерного миру. Етапними подія-

ми світового розвитку стали серія зустрічей М. С. Горбачова й президента США Р. Рейгана, підписання історичного Договору про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (РСД—РМД), що поклав початок будівництву миру без ядерної зброї. Новим важливим кроком на шляху пом'якшення міжнародної напруженості стали радянські ініціативи щодо політичного врегулювання навколо Афганістану. Широка програма боротьби за дальшу нормалізацію міжнародної обстановки викладена М. С. Горбачовим у виступі 7 грудня 1988 р. в Організації Об'єднаних Націй³. Світова громадськість схвально розцінила намір Союзу РСР в найближчі два роки в односторонньому порядку зменшити чисельність своїх збройних сил на 500 тис. чол., в тому числі тих, що розташовані в європейських соціалістичних країнах, суттєво скоротити обсяг звичайних озброєнь. Це — одне з переконливих свідчень того, що перебудова в СРСР торкається всіх сфер його життя, в тому числі й збройних сил.

Зважені зовнішньополітичні кроки СРСР, його конкретні заходи, спрямовані на зміцнення миру й міжнародної безпеки, динамічний розвиток процесів перебудови, демократизації й оновлення — все це сприяє дальшому зростанню авторитету нашої країни, поглибленню і розширенню міжнародних контактів. Ще одне й переконливе свідчення цього — активна участь світової громадськості в ліквідації наслідків землетрусу 1988 р. у Вірменії. Першою західною країною, яка запропонувала нам свою допомогу стала Франція. Всього ж в цій благородній справі взяли участь понад 67 країн та ЮНЕСКО*. Не менш важливим і по своїй суті безпрецедентним є сам факт рішення СРСР про прийняття зарубіжної допомоги.

На основі нового політичного мислення Радянський Союз активно й цілеспрямовано діє на всіх напрямках своєї зовнішньої політики. Таким чином, XXVII з'їзд КПРС не тільки сформулював принципово нові підходи до розв'язання проблем світового розвитку, а й розробив зважену, науково обгрунтовану зовнішньополітичну програму, визначив конкретні шляхи її послідовної реалізації.

Переходячи до розгляду питань другої лекції, слід підкреслити, що стан справ у галузі зовнішньої політики, про що йшлося в першій лекції, багато в чому визначається тим, як розв'язуються питання внутрішньої і, насамперед, економічної політики. І це закономірно: адже саме тут, в цій сфері людської життєдіяльності закладається фундамент успішної реалізації політичних і соціальних завдань, фундамент динамізму, зовнішньополітичного курсу. «...Найглибші корені і внутрішньої, і зовнішньої політики нашої держави, — підкреслював В. І. Ленін, — визначаються економічними інтересами, економічним становищем пануючих класів нашої держави»⁴. Враховує наша партія й ленінську пораду постійно аналізувати об'єктивні умови суспільного розвитку, не замовчувати слабкостей свого руху, відкрито критикувати недоліки, енергійно позбавлятися них⁵.

Саме так у дусі ленінських вимог і зробила наша партія, критично проаналізувавши природу і причини тих труднощів та проблем, з якими наша країна зіткнулася в період, що передував квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Вказаний підхід, звичайно, немає нічого спільного з будь-яким применшенням всього того позитивного, що зроблено в нашій країні за роки Радянської влади. Йдеться про зважену, об'єктивну оцінку шляху, пройденого країною. А така оцінка неможлива без ви-

³ Див.: Рад. Україна.— 1988.— 9 груд.

* За станом на 15 грудня 1988 р. Див.: Известия.— 1988.— 16 дек.

⁴ Див.: Ленін В. І. Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради, 14 трав. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 309.

⁵ Див.: Ленін В. І. Під чужим прапором // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 141; Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 38—39.

знання того, що протягом ряду років, і не тільки в силу об'єктивних факторів, а й причин насамперед суб'єктивного порядку, практичні дії партійних та державних органів відставали від вимог часу. На рубежі 70—80-х років застій у нашому духовному й соціально-політичному розвитку поставив країну та суспільство в передкризову ситуацію. Проявом тверезого розуміння становища, в якому опинилося наше суспільство, волі нового керівництва ЦК КПРС, партії в цілому здійснити назрілі перетворення стала висунута квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС настанова на прискорення соціально-політичного розвитку країни, на перебудову. Принципове значення при цьому має питання про причини того становища, в якому опинилася країна за останні три десятиліття, що передували квітневому Пленуму.

Справа, звичайно, не в природі соціалістичного ладу. Проблеми й труднощі, з якими зіткнулося наше суспільство, — це не криза соціалізму, а, насамперед, результат грубих порушень і перекручень його принципів. А чому ж стали можливі ці грубі порушення? Насамперед тому, що ЦК КПРС, керівництво країни в силу суб'єктивних причин не змогли в повному обсязі оцінити необхідність змін. При розробці політики та в практичній діяльності домінуючими стали консервативні настрої. За все це керівні органи партії і держави несуть відповідальність. Корені ж цих негативних явищ пов'язані в першу чергу з серйозними недоліками в механізмі функціонування інститутів соціалістичної демократії. Нова стратегія прискорення, висунута квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, отримала теоретичний і політичний розвиток в рішеннях XXVII з'їзду КПРС, партійних документах післяз'їздівського періоду. Вона стала принципово новим кроком в поглибленні теорії соціалізму. Концепція та стратегія прискорення не є винятково реакцією на розв'язання проблем, породжених періодом застою. Прискорення — це об'єктивно необхідний етап розвитку радянського суспільства. Ідеї прискорення співпадають з ленінською концепцією соціалізму, діалектикою й темпами його розвитку.

Під прискоренням мається на увазі, насамперед, підвищення темпів економічного зростання. Але не тільки. Суть його — у новій якості цього зростання. Цей курс, однак, не зводиться до перетворень в сфері економіки. Він передбачає проведення активної соціальної політики, оновлення форм і методів роботи політичних та ідеологічних інститутів, поглиблення соціалістичної демократії. Головною передумовою успішного розв'язання завдань прискорення, як і в цілому процесів оновлення в країні, виступає перебудова, а стосовно безпосередньо питань економічного розвитку — науково-технічний прогрес, докорінне перетворення продуктивних сил суспільства. Отже, якщо прискорення є ключем до розв'язання всіх наших як поточних, так і перспективних завдань, то ключем до самого прискорення є перебудова. Прискорювати перебудову, перебудовуватися заради прискорення — такою є діалектика наших днів.

Спираючись на концепцію прискорення, XXVII з'їзд КПРС чітко визначив зміст, цілі й завдання соціально-економічного розвитку країни на 1986—1990 роки й на період до 2000 року. Конкретні складові прийнятих XXVII з'їздом КПРС планів соціально-економічного розвитку доцільно розглянути на семінарському занятті, групових консультаціях. В лекції ж слід звернути увагу на найбільш суттєві в теоретичному та політичному плані питання. До них можна було б віднести проблеми, пов'язані, наприклад, з осмисленням ленінських думок, ідей та положень про те, що економічна політика не тільки цікава, а й надзвичайно складна політика, для реалізації якої зовсім недостатньо одного ентузіазму чи героїчного пориву мас. Всебічного розгляду потребують також питання, пов'язані з темпами нашого економічного розвитку, змістом і особливостями сучасної соціальної політики, розвитком міжнародних від-

носин. І якщо в лекції ці питання мають бути розглянуті насамперед в принциповому плані, то на семінарських заняттях їх слід проаналізувати детально, глибоко і всебічно.

Очевидно, в лекції є необхідність і в тому, щоб вказати на зростаючу актуальність ленінських думок та ідей щодо створення і розвитку радянської економіки як єдиного народногосподарського комплексу, як фундаменту зміцнення дружби народів СРСР.

Розглядаючи практичні аспекти роботи по виконанню рішень XXVII з'їзду КПРС, слід приділити належну увагу тому, як здійснюється економічна реформа, що нового з'явилося в партійному керівництві соціально-економічним розвитком, де саме нагромаджено передовий досвід, що заважає виконанню прийнятих планів й рішень.

Переходячи до розгляду питань третьої лекції, необхідно зазначити, що сучасний, переломний етап розвитку нашого суспільства переконливо свідчить про те, що для здійснення революційних перетворень «...треба мати армію загартованих революціонерів — комуністів, вона є, вона називається партією»⁶⁻⁷. Обґрунтовуючи цю ленінську думку, викладачу слід підкреслити, що не якась інша суспільно-політична організація, а саме Комуністична партія стала ініціатором аналізу ситуації, яка передувала квітневому (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС. Саме партія об'єктивно й самокритично проаналізувала причини й джерела виникнення і розвитку застійних явищ. Нарешті, саме партія взяла на себе відповідальність за розробку й реалізацію того політичного й економічного курсу, який найбільшою мірою відповідав би нинішньому етапу розвитку радянського суспільства.

Розглядаючи питання розвитку партії в сучасних умовах, необхідно звернути особливу увагу на теоретично-методологічні аспекти проблеми. Це, насамперед, стосується обґрунтування об'єктивної необхідності керівної ролі Комуністичної партії в цілому і на переломних етапах суспільного розвитку зокрема. Тут, однак, слід враховувати цілий ряд нових моментів і, насамперед, необхідність усвідомлення якісно нової ролі Комуністичної партії як **політичного авангарду суспільства**. Це означає і рішучу відмову від адміністративно-командного, авторитарного стилю партійного керівництва, і корінну перебудову форм та методів роботи партії, створення ефективно діючого механізму внутріпартійної демократії. Це, зрештою, означає реальне піднесення ролі Рад, всіх інших складових нашої політичної системи. Відповідно до сучасного розуміння керівної ролі партії як політичного авангарду вирішального значення набувають такі функції партії, як політична (розробка загального курсу КПРС), ідеологічна (ідейно-теоретична й виховна робота), організаторська (кадрова політика, організація виконання політичних настанов).

Ще одна важлива й актуальна проблема — проблема взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів розвитку і зростання керівної ролі КПРС. Йдеться, насамперед, про те, що об'єктивні умови розвитку партії не забезпечують автоматичного зростання її ролі і значення. Вирішальна роль в реалізації об'єктивних факторів розвитку та зростання керівної ролі партії належить факторам суб'єктивного плану. І з цієї точки зору головну увагу в лекції слід приділити двом таким аспектам: по-перше, це з'ясування джерел сили і авторитету Комуністичної партії, по-друге, це корінна перебудова партійної роботи, визначення основних напрямів зростання керівної ролі КПРС в сучасних умовах. Ми не ставимо собі за мету детального розглядати тут усі ці питання. Спинимось лише на деяких моментах. Мова йде, зокрема, про аргументоване розкриття умов, наявність яких дає змогу ефективно використовувати переваги однопартійної системи. У нас це — реформа політичної системи,

⁶⁻⁷ Ленін В. І. II Всеросійський з'їзд гірників, 25 січ.—2 лют. 1921 р.: Доповідь про роль і завдання професійних спілок на засіданні комуністичної фракції з'їзду, 23 січ. // Повне зібр. творів.— Т. 42.— С. 246.

глибока демократизація як партії, так і всього суспільства, посилення вимог до комуністів і тих, хто вступає до лав КПРС, розширення реальних можливостей висування на керівну роботу не тільки комуністів, а й безпартійних і, нарешті, забезпечення політичного характеру партійного керівництва. Ще одне питання, розв'язання якого настійно вимагає сучасний етап нашого суспільного розвитку — це питання про розмежування функцій КПРС, радянських та господарських органів. Тут слід, на наш погляд, позбавитися недіалектичного підходу до тлумачення відповідних думок В. І. Леніна. Що заперечував В. І. Ленін? Він заперечував невміле, надто часте і дріб'язкове втручання партії в ті чи інші питання⁸. Ще до перемоги Великого Жовтня Володимир Ілліч ставив питання так, як його повинна ставити діалектично мисляча людина: проблема полягає в тому, як розділити і як поєднати завдання Рад і завдання партії⁹. Розвиваючи ці ідеї після перемоги революції, В. І. Ленін в статті «Краще менше та краще» підкреслював, що об'єднання партійного та радянського в галузі зовнішньої політики виправдало себе і дає надзвичайну користь. І далі В. І. Ленін зазначав, що доречно теж саме зробити й стосовно всього нашого державного апарату¹⁰. З врахуванням всіх цих ленінських думок й слід, на наш погляд, підходити до оцінки рішень ХІХ Всесоюзної конференції КПРС, практичних заходів по їх реалізації і, зокрема, по здійсненню реформи політичної системи, піднесенню ролі Рад народних депутатів. При висвітленні цих питань як в лекції, так і особливо на семінарських заняттях, слід широко використати місцевий матеріал з практики роботи первинних партійних організацій, райкомів, міськкомів, обкомів партії, радянських органів, комсомолу.

З точки зору дальшого зростання керівної ролі Комуністичної партії, принципового теоретичного й практичного значення набувають дві групи питань: по-перше, це з'ясування джерел сили і авторитету КПРС як політичного авангарду радянського народу, по-друге, це визначення ключових напрямів перебудови самої партії відповідно до вимог сьогоденного дня. В зв'язку з цим слід зазначити, що одним з головних джерел сили й авторитету партії є її вірність марксистсько-ленінському вченню, його творчому розвитку й збагаченню новими висновками та положеннями. Тільки в такому разі партія має можливість глибоко осмислювати сучасну практику суспільного розвитку, давати науково обгрунтовані відповіді на питання, що висуваються життям, перебудовою. Саме партія у всеозброєнні наукового знання про минуле і сучасне, про тенденції, які мають реальну перспективу розвитку, може і зобов'язана очолювати процеси формування у суспільстві соціалістичної свідомості. Саме партія може і повинна теоретично висвітлити новий етап соціалістичного будівництва з урахуванням усієї новизни, яку вносить у нього перебудова.

Мова при цьому йде про те, що треба відібрати і поставити на озброєння всього суспільства те, що справді служить соціалізму, відповідає інтересам його розвитку, просуває нас до соціалістичних, а не якихось чужих, «запозичених» цілей. Отже, КПРС виходить з того, що вірність марксизму-ленінізму, його творчий розвиток, збагачення новітніми досягненнями наукової думки були і є одним з найважливіших джерел сили й авторитету політичного авангарду робітничого класу, усіх трудящих. Важливо при цьому підкреслити, що наша партія не тільки закликає саме до такого ставлення до теоретичної роботи, а й сама подає взірць того, як треба нею займатися. Саме таким, творчим підхо-

⁸ Див.: Ленін В. І. Лист В. М. Молотову для Пленуму ЦК РКП(б) з планом політдоповіді на ХІ з'їзді партії // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 57; Ленін В. І. Про проект резолюції про роботу на селі: Лист Н. Осинському, 1 квіт. 1922 р. // Там же.— С. 125—126.

⁹ Див.: Ленін В. І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів: Лист до редакції // Повне збір. творів.— Т. 12.— С. 55.

¹⁰ Ленін В. І. Краще менше та краще // Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 377.

дом до постановки й розробки теоретичних проблем відзначаються документи XXVII з'їзду КПРС, Пленумів ЦК, що відбулися після нього, XIX конференції КПРС.

Важливим джерелом сили і авторитету Комуністичної партії є її вміння робити своєчасні й належні висновки з своєї роботи і нагромадженого досвіду, враховувати уроки на майбутнє, точно визначати пріоритети політики, стратегії і тактики. Саме завдяки цьому КПРС і стала ініціатором перебудови в нашій країні, очолила боротьбу за прискорення її соціально-економічного розвитку, за перебудову міжнародних відносин на основі нового політичного мислення.

Питання про джерела сили і авторитету КПРС викладач повинен органічно пов'язати з визначенням основних напрямів перебудови роботи КПРС, дальшого піднесення її керівної ролі. Багато що в цьому плані залежить від складу партії, від її якісного поповнення. І тут слід зазначити, що сьогодні питання якості докорінне поліпшення якісного складу партійних лав, піднесення вимог до вступаючих в ряди КПРС.

З огляду на це необхідно послідовно і рішуче долати недоліки в цій справі, посилювати роль і значення кандидатського стажу, більше звертати увагу на рід занять вступаючих до лав КПРС, їх спеціальність, а також трудовий стаж. Це, як відомо, В. І. Ленін вважав принципово важливими показниками якості партійного поповнення, його соціального досвіду.

Викладачу слід також нагадати й не менш актуальні й злободенні інші думки й спостереження В. І. Леніна, що стосуються умов прийому нових членів у партію. Заперечуючи пропозицію Зінов'єва про 6-ти місячний стаж для робітників і рік для усіх інших категорій, Володимир Ілліч запропонував залишити півроку тільки для тих робітників, які не менше 10 років пробули фактично робітниками на великих промислових підприємствах. В. І. Ленін наполягав на тому, щоб стаж дійсно був серйозним випробуванням, а не пустою формальністю¹¹. Принципове значення з точки зору поліпшення якісного складу партійних лав мають ленінські думки про неприпустимість захоплення кількісною стороною справи, про велику спокусу вступу до урядової партії, про необхідність визначити поняття «робітник» таким чином, щоб під це поняття підходили тільки ті, хто справді за своїм життєвим становищем повинен був засвоїти пролетарську психологію, нарешті, про політичну вихованість партії, кожного її члена¹². Авангардна роль комуністів, відзначалося на XIX конференції КПРС, повинна доводитися справами.

Іншою і, очевидно, ключовою передумовою роботи партії в сучасних умовах є демократизація керівної діяльності і внутрішнього життя КПРС, якнайшвидше подолання деформацій в цій галузі. Йдеться, зокрема, про те, що принцип демократичного централізму, покладений в основу будови і діяльності КПРС, був на певному етапі багато в чому підмінений бюрократичним централізмом. Серйозно порушувалась надзвичайно важлива ленінська вимога, згідно з якою всі партійні органи, їх кадри повинні бути під постійним контролем партійних мас. Багато негативних явищ у партії пов'язано також з ослабленням ролі виборних органів, непомірним розростанням ролі апарату на всіх рівнях.

Викладач повинен звернути увагу і на те, що В. І. Ленін будував нашу партію як організацію односторонців, однак з утворенням командно-адміністративної системи атмосфера партійної товарищескої поступово поступалася місцем відносинам, які ґрунтуються на наказах, поділі партійців на начальників і підлеглих.

В документах післяквітневого періоду чітко визначені основні шляхи демократизації партії. По-новому, зокрема, поставлені питання про роль

¹¹ Ленін В. І. Про умови прийому нових членів у партію: Листи В. М. Молотову // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 16.

¹² Там же.— С. 17—18.

партійних зборів, про форми діяльності партійних організацій, кожного комуніста. Реалізуються практичні заходи, спрямовані на відродження в партії атмосфери принциповості, відкритості, дискусій, критики і самокритики, партійної товарищескості, діловитості. По-новому ставиться питання про відповідальність кожного комуніста за стан справ там, де він працює, за особистий внесок у перебудову. Предмет особливої уваги партії — відновлення авторитету виборних органів, вдосконалення роботи пленумів партійних комітетів, створення і діяльність при партійних комітетах комісій відповідно до сучасного розуміння функцій партійного керівництва. Важливе значення має реалізація заходів, спрямованих на рішуче оновлення порядку формування партійних комітетів, виборних органів.

Визначна роль з точки зору реалізації політичного курсу, започаткованого квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, поглиблення і розвитку перебудови всіх сторін життя нашого суспільства належить XIX Все-союзній конференції КПРС.

З доповіддю «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завдання по поглибленню перебудови» на конференції виступив М. С. Горбачов. В центрі уваги делегатів були питання, пов'язані з розвитком і поглибленням перебудови; реформою політичної системи і поглибленням процесів демократизації; керівної діяльності і внутрішнього життя КПРС. Безперечно, що ключовим було питання реформи нашої політичної системи. Конференція констатувала наявність тенденції до оздоровлення соціально-економічної обстановки в країні. Національний дохід збільшується швидше, ніж передбачалося планом, зростає виробництво товарів народного споживання. Прискорилося будівництво житла і соціально-побутових об'єктів. Все це — реальні плоди перебудови. Конференція, однак, не задовольнилася констатацією цих позитивних змін. Основна увага була звернута на те, що стан справ на краще в економіці змінюється повільно, особливо якщо судити за кінцевим результатом — рівнем життя народу. На конференції відзначалося, що ми недооцінили всієї глибини і тягаря деформацій та застою минулих років. Запущеність справ у різних сферах економіки виявилась значно серйознішою, ніж здавалося на початку. Не менш важливо і те, що конференція самокритично оцінила зроблене за роки перебудови, було підкреслено, що ми могли б зробити значно більше, ніж зробили. З огляду на це значна увага була приділена послідовному здійсненню радикальної економічної реформи, активізації духовного потенціалу радянського суспільства. Головну увагу, як вже зазначалося, було приділено реформі політичної системи як найважливішій гарантії необоротності перебудови. Тут викладачу слід з'ясувати, чому потрібна була реформа політичної системи, назвати основні причини. Це потрібно було насамперед тому, що на певному етапі політична система, створена в результаті перемоги Великого Жовтня, зазнала серйозних деформацій. Командно-адміністративні методи управління, що склалися в ті роки, згубно вплинули на різні сторони розвитку нашого суспільства. Існуюча політична система виявилася неспроможною застерегти нас від виникнення і наростання застійних явищ в останні десятиріччя. Виходячи з цього, в документах конференції сформульовані такі основні завдання: забезпечити реальне включення трудящих до управління країною; відкрити максимальний простір процесам самоврядування в суспільстві; налагодити механізм вільного формування і виявлення інтересів всіх класів та соціальних груп; забезпечити умови для дальшого вільного розвитку кожної нації і народності, зміцнення їх дружби на принципах інтернаціоналізму; радикально зміцнити соціалістичну законність і правопорядок; чітко розмежувати функції партійних і державних органів відповідно до лєнінської концепції ролі Комуністичної партії як політичного авангарду суспільства і ролі Радянської держави як знаряддя влади народу; ство-

рити ефективний механізм, який забезпечував би своєчасне самооновлення радянської політичної системи. В рамках цих завдань в документах конференції особлива увага була приділена питанням вдосконалення організації влади. Одним з найсерйозніших кроків на цьому шляху стало рішення про те, щоб рекомендувати на пости голів Рад, як правило, перших секретарів відповідних партійних комітетів. Таке рішення, незважаючи на його зовнішню незвичність, відповідає, на наш погляд, ленінським думкам про розмежування і об'єднання партійного і радянського начал в політичній системі соціалістичного суспільства. Значними кроками на шляху реформи нашої політичної системи стало також розширення представництва трудящих у найвищому ешелоні державної влади; активізація роботи палат Верховної Ради СРСР; рішуча зміна характеру і стилю діяльності Верховної Ради; піднесення ролі робітничого контролю; формування соціалістичної правової держави; перебудова роботи громадських організацій в рамках політичної системи.

Конкретні напрями дальшого поглиблення перебудови, реформи політичної системи були накреслені в резолюціях XIX конференції КПРС. Їх сім — «Про деякі невідкладні заходи по практичному здійсненню реформи політичної системи країни», «Про хід реалізації рішень XXVII з'їзду КПРС і завданнях по поглибленню перебудови», «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні відносини», «Про гласність», «Про правову реформу».

Слід підкреслити, що на основі документів XIX Всесоюзної партійної конференції в партії і країні розгорнулася активна боротьба за втілення в життя прийнятих рішень, зроблені важливі кроки на шляху перебудови, демократизації, реформи політичної системи. Доцільно навести конкретні приклади такої роботи, в тому числі з досвіду роботи місцевих партійних організацій.

Підбиваючи підсумки вивчення теми, необхідно підкреслити, що в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, документах партії післяз'їздівського періоду зроблений глибокий та всебічний марксистсько-ленінський аналіз сучасного світового розвитку, його основних тенденцій і суперечностей, розроблена теорія й політика перебудови, прискорення соціально-економічного розвитку і досягнення на цій основі якісно нового стану радянського суспільства. Величезне значення документів КПРС, починаючи з квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК партії, цим не вичерпується: на їх основі розроблена й послідовно втілюється в життя програма революційних перетворень в нашій країні. Не менш важливо й те, що значення цих документів не вичерпується лише хронологічними рамками даного періоду. Ідеї й положення, пов'язані з новим політичним мисленням і перебудовою, мають, по суті, концептуально-методологічний характер, вони істотно розширюють наукові уявлення з корінних питань не тільки даної навчальної теми, а й всієї історії КПРС, суспільних наук в цілому.

Одержано 15.12.88.

Изложены методические рекомендации по изучению 10-й темы курса истории КПСС. Главное внимание сконцентрировано на проблемах разработки и осуществления Коммунистической партией современной внешнеполитической стратегии, ускорения социально-экономического развития страны, перестройки работы партии, реформы политической системы советского общества. Содержатся также советы по использованию средств наглядности и местного материала.

В. П. Замковий (Київ)

Сторінки біографії Андрія Хвилі

Розповідається про життєвий шлях партійного і державного діяча А. А. Хвилі, його активну участь у збройній боротьбі проти іноземної інтервенції та буржуазно-націоналістичної контрреволюції, роботі по відновленню органів Радянської влади, здійсненні перших кроків господарського та культурного будівництва на Україні. Висвітлюється також публіцистична діяльність А. А. Хвилі.

За звичними подіями і датами нашої історії стоять живі люди, чия діяльність щільно вплітається у ці події, а інколи й визначає їх. Революція залучила до історичної діяльності мільйони людей і висунула тисячі активних борців. На жаль, імена багатьох з них зникли зі сторінок історичних досліджень у період сталінських свавіль. Наслідки цього знеособлення історії ми відчуваємо й дотепер.

Серед обмовлених і знищених партійних і державних діячів Української РСР — Андрій Ананійович Хвиля*. Це ім'я було широко відоме у республіці в 20—30-ті роки. Непроста доля цієї людини. В ній, як у краплині води, відбилися численні суперечності бурхливих перших десятиріч історії радянського суспільства.

Андрій Ананійович Хвиля — Олітер народився 19 (30) серпня 1898 р. у селянській сім'ї в с. Рингач Хотинського повіту Бессарабської губернії (нині Новоселицького району Чернівецької області). В 1915 р. він закінчив Хотинське вище-початкове училище, а згодом вступив до Полтавського землемірного училища. Там же, у Полтаві, розпочалася його революційна діяльність у нелегальних гуртках робітничої та учнівської молоді.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в країні надзвичайно активізувався суспільний рух. Виникли численні політичні партії. Дев'ятнадцятирічний юнак не зумів правильно зорієнтуватися і восени 1917 р. вступив до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Він брав активну участь в організації та діяльності Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, а в жовтні 1917 р. вступив до лав Червоної гвардії.

Перемога Жовтневого збройного повстання у Петрограді, розвиток революції на Україні посилили протиріччя між правими і лівими елементами партії українських есерів. Якщо її права частина спільно з іншими буржуазно-націоналістичними партіями направляла контрреволюційну політику Центральної ради, ліві — разом з більшовиками брали участь у боротьбі за встановлення Радянської влади. Так, Полтавська Рада робітничих і солдатських депутатів, в якій більшість належала соціалістам-революціонерам, вітала перемогу Жовтня в Петрограді та утворення Раднаркому, підтримала вимогу про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, виступала за передачу влади на Україні Радам. У грудні 1917 р. надісланий Центральною радою «курін смерті» розгромив Полтавську Раду. Однак на початку січня 1918 р. радянські війська й полтавські червоногвардійці визволили місто і встановили там Радянську владу. Саме про ці події писав 27 січня того ж року «Вісник Української Народної Республіки»: «Головні партії Центральної Ради — укр. с.-д. та укр. с.-р. зовсім забули, що вони

* Справжнє прізвище — Олітер. Взятий у роки громадянської війни псевдонім «Хвиля» став його другим прізвищем.

все ж таки зветься «соціалістичними» і перетворились в яскраво шовіністичні. Це переростання бувших соціалістів примусило дійсних соціалістів і дійсних революціонерів в цих партіях перейти в опозицію. Всім відома, напр., боротьба Полтавської Ради Робітничих та Солдатських депутатів за Радянську владу на Україні, а між тим, більшість в Полтавській Раді належить укр. с.-р.».

А. А. Хвиля брав активну участь у збройній боротьбі проти іноземної інтервенції та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В 1918 р. він як член підпільного Полтавського ревкому був заарештований петлюрівцями і звинувачений у підготовці збройного повстання. Лише щасливий збіг обставин допоміг йому врятуватися.

В 1919 р. Андрій Ананійович завідував Чернігівським губернським відділом соціального забезпечення, був членом місцевого губвиконкому, комісаром полку. Про дальше зближення поглядів А. А. Хвилі з позицією більшовицької партії свідчить його виступ на Чернігівському повітовому селянському з'їзді в лютому 1919 р. У доповіді про Червону Армію він наголошував на необхідності «підтримки її всіма силами, інакше всі завоювання революції загинуть і робітників і селян знову буде гнітити буржуазія»¹.

На I Чернігівському губернському з'їзді Рад А. А. Хвиля доповідав про роботу відділу соціального забезпечення². Від фракції боротьбистів його обрали до складу Чернігівського губвиконкому³.

Активна участь у боротьбі за Радянську владу сприяла зближенню лівих елементів боротьбистів з позицією більшовицьких організацій. У червні 1919 р., за рік до саморозпуску партії боротьбистів, Андрій Ананійович вийшов з неї і вступив до лав КП(б)У (партійний стаж йому було зараховано з травня 1918 р.).

З середини 1919 р. діяльність А. А. Хвилі пов'язана з Волинською та Подільською губерніями. На I Волинському з'їзді Рад (червень 1919 р.) його обрали до складу губвиконкому⁴. Він брав активну участь у роботі по відновленню органів Радянської влади, здійсненню перших кроків господарського та культурного будівництва. Однак мирний перепочинок Країни Рад був недовгим. У серпні 1919 р. почався наступ денікінських військ з Півдня й петлюрівських — із Заходу. Партійні організації Радянської Республіки розгортали на окупованій території широку організаційну та агітаційно-пропагандистську діяльність. Серед літератури, яку розповсюджував Волинський губком партії, були і 10 тис. примірників брошури А. А. Хвилі «Зірвіть ширму»⁵.

На початку жовтня 1919 р. ЦК КП(б)У направив Андрія Ананійовича на Поділля, де він очолив підпільний губком партії. В складних умовах того часу А. А. Хвиля виявив великі організаторські здібності у справі налагодження підпільного повстанського руху.

Як відомо, для керівництва й координації підпільної діяльності більшовицьких організацій було створено Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором. Інформуючи Центральний Комітет партії про свою діяльність, воно повідомляло: «З Подільським центром Зафронтове бюро весь час намагалося підтримувати самий тісний зв'язок, і це йому вдалося найкращим чином. З Вінницею зв'язок підтримується кур'єрами, причому були передані гроші..., також паспортне бюро, отримана інформація. Прийняті термінові заходи щодо постачання Поділля літератури, а також типографії. Приїхавшому тов. Хвилі

¹ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.): Сб. документов и материалов.— Чернигов, 1957.— С. 295.

² Там же.— С. 338—340.

³ Там же.— С. 342.

⁴ Боряба трудящихся Волини за власть Советов: Сб. документов.— Житомир, 1957.— С. 253.

⁵ Гражданская война на Украине: 1918—1920: Сб. документов и материалов.— Киев, 1967.— Т. 2.— С. 482.

Зафронтбюро передало деякі зв'язки з пунктами Подільської губернії, селом Хмельники, Проскуровим...»⁶.

25—26 листопада 1919 р. на Гомельській нараді представників партійних організацій КП(б)У А. А. Хвиля доповідав про результати роботи Подільського губкому по налагодженню підпільної роботи на місцях. Він проаналізував причини провалу нелегальної організації, що стався на початку жовтня того ж року, розповів про зв'язки з робітниками Вінниці, про утворення партійних комітетів у Жмеринці, Кам'янець-Подільському, Могилеві, Проскурові⁷.

Одним з важливих напрямів діяльності більшовиків Поділля було налагодження роботи по розкладу Української галицької армії (УГА) — військового формування контрреволюційної «Західноукраїнської народної республіки». Частина УГА в складі петлюрівських військ виступали проти Радянської влади на Україні, деякий час допомагали Денікіну. Про посилення партизанського руху в республіці, налагодження зв'язків та агітаційно-роз'яснювальної роботи в частинах УГА А. А. Хвиля доповідав ЦК КП(б)У. «Наслідком цього,— відзначав він,— був збройний виступ у корпусах козаків і перехід зі зброєю на наш бік... Мета досягнена. Треба тільки негайно висилати працівників для організації червоних галицьких батальйонів»⁸. На початку 1920 р. з частин УГА, що перейшли на бік Радянської влади, було сформовано три бригади Червоної Української галицької армії.

Обраний комуністами Вінниці головою Тимчасового губкому, А. А. Хвиля багато уваги приділяв зміцненню партійних організацій губернії⁹, роз'ясненню невідкладних, першочергових завдань у радянському і партійному будівництві¹⁰. Про правильне розуміння ним головних проблем свідчать прийняті за його пропозицією резолюції IV Подільської губернської партійної конференції «По питанню про партизанщину» й «Про роботу на селі»¹¹. Прикметою часу була лаконічна резолюція на звітну доповідь губкому: «...конференція знаходить, що, незважаючи на ненормальні умови роботи у підпіллі і в легальний час, комітет взагалі і в цілому вів вірну лінію, і конференція, схвалюючи роботу губкому, переходить до чергових справ»¹². А. А. Хвиля знову був обраний головою Подільського губкому КП(б)У.

Весною і на початку літа 1920 р. Андрій Ананійович знаходився у розпорядженні ЦК КП(б)У¹³. З липня того ж року він працював у Волинському губкомі партії — спочатку завідуючим оргвідділом, а згодом і секретарем губкому¹⁴.

А. А. Хвиля був делегатом V конференції КП(б)У (1920). Після її закінчення його відрядили до Сум, де він виконував обов'язки голови Сумського ревкому та виконкому Рад до листопада 1922 р.

У 1922—1924 рр. А. А. Хвиля навчався в Харківському сільгоспінституті та на Вищих повторних курсах при ЦК КП(б)У. Наприкінці 1923 р. у партії проходила нав'язана троцькістами дискусія, в ході якої переважна більшість парторганізацій виступила із засудженням опозиціонерів. За підтримку лінії ЦК РКП(б) на партійних зборах інституту та курсів голосував і А. А. Хвиля¹⁵.

⁶ Поділля в роки громадянської війни: Документи і матеріали.— Вінниця, 1959.— С. 304.

⁷ Случевська С. Я. До питання про Гомельську нараду партійних організацій Правобережної України та окремих відповідальних працівників (25—26 листопада 1919 р.) // Укр. іст. журн.— 1965.— № 10.— С. 81.

⁸ Гражданская война на Украине: 1918—1920.— Т. 2.— С. 682.

⁹ Поділля в роки громадянської війни.— С. 312.

¹⁰ Там же.— С. 313.

¹¹ Там же.— С. 322—324.

¹² Там же.— С. 320.

¹³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 70, арк. 15 зв (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

¹⁴ Там же, оп. 20, спр. 210, арк. 28—37.

¹⁵ Там же, оп. 6, спр. 439, арк. 131.

Навесні 1924 р. за розпорядженням ЦК КП(б)У його направили до Одеси. Агітпропвідділ Одеського губкому, який він очолив, багато уваги приділяв виховній роботі серед робітників ленінського призову, ліквідації неписьменності та малописьменності серед членів партії, налагодженню політосвітньої мережі.

З 1925 р. А. А. Хвиля працював в апараті ЦК КП(б)У. Він був заступником завідуючого агітпропвідділом (1925—1926), зав. відділом преси (1926—1928), завідуючим культпропвідділом та агітпроппресвідділом (1928—1933). Його обирали делегатом ІХ—ХІІІ з'їздів КП(б)У. В 1927—1937 рр. він входив до складу Центрального Комітету та Оргбюро ЦК КП(б)У.

Займаючи відповідальні державні посади в той період і пізніше (першого заступника наркома освіти в 1933—1936 рр., начальника Управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР в 1936—1937 рр.), А. А. Хвиля брав найактивнішу участь у розробці та здійсненні партійної лінії в питаннях культурного будівництва у республіці. Протягом лише 1927 р. на засіданнях Секретаріату ЦК КП(б)У він зробив більше 40 доповідей з найважливіших питань агітаційно-пропагандистської роботи. В них йшлося про підготовку і розстановку ідеологічних працівників, видавничу справу, роботу добровільних товариств, письменницьких організацій, поліпшення партійного керівництва робітничо-класовим рухом, удосконалення газетної мережі в республіці тощо.

Багатоплановою була діяльність А. А. Хвилі у справі культурного будівництва в УРСР. Він брав активну участь у роботі письменницьких з'їздів і нарад, очолював організаційний комітет Спілки радянських художників України, входив до складу багатьох республіканських комісій: по підготовці та проведенню святкування XV річниці Жовтневої революції; будівництву пам'ятника Т. Г. Шевченку; по виданню творів В. І. Леніна українською мовою; підготовці проекту Конституції УРСР та ін.

Велику організаторську роботу А. А. Хвиля успішно поєднував з публіцистичною діяльністю. Його перу належать, за неповними даними, понад 70 книг, брошур, журнальних та газетних статей з найважливіших питань ідеологічної роботи та культурного будівництва. Багато уваги він приділяв проблемам пропаганди національної політики Комуністичної партії та Радянської держави. В його книгах «Національний вопрос на Україні», «КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику», «До розв'язання національного питання на Україні», «Антисемітизм», «Проти українського й російського націоналізму», численних статтях роз'яснюються рішення партії у галузі національних відносин, шляхи і завдання боротьби проти будь-яких проявів великодержавного шовінізму та українського буржуазного націоналізму.

А. А. Хвиля брав найактивнішу участь у літературному житті республіки. Він був членом редколегій журналів «Критика» та «Молодняк», виступав з доповідями на І з'їзді Всеукраїнської спілки пролетарських письменників¹⁶, І Всеукраїнському з'їзді радянських письменників¹⁷, Всеукраїнській поетичній нараді¹⁸. У працях А. А. Хвилі, присвячених питанням культури, піднімалися важливі проблеми розвитку української радянської літератури, роз'яснювалися партійні оцінки тим чи іншим явищам літературного процесу¹⁹.

¹⁶ Комуніст.— 1927.— 26 січ.

¹⁷ Хвиля А. А. Творчі завдання поезії.— Харків, 1934.— 10 с.

¹⁸ Хвиля А. А. Українська радянська поезія.— Харків, 1934.— 35 с.

¹⁹ Хвиля А. А. Ясною дорогою: Рік на літературному фронті.— Харків, 1927.— 246 с.; Хвиля А. А. К организации литературных сил // Красная печать.— 1927.— № 16.— С. 29—39; Хвиля А. А. За творения великого мистецтва соціалістичної доби // Большевик України.— 1932.— № 11—12.— С. 42—73; та ін.

Одним з важливих завдань працівників культури Андрій Ананійович вважав вивчення та пропаганду творчої спадщини Т. Г. Шевченка. В 1934—1937 рр. ним були написані книги «Тарас Шевченко — великий демократ, поет-революціонер», «Пам'ятник Т. Г. Шевченкові», вступна стаття до виданого в 1935 р. у Ленінграді «Кобзаря», майже 10 журнальних та газетних публікацій.

Значний внесок зробив А. А. Хвиля і в справу вивчення та популяризації кращих зразків усної народної творчості. До серпня 1937 р., залишаючись на посаді начальника Управління в справах мистецтв, він очолював створений у 1936 р. Інститут українського фольклору АН УРСР, був упорядником збірок «Українська народна пісня» та «Українська народна приказка», які витримали кілька видань у 1935—1936 рр. За його редакцією в 1937 р. вийшла перша книга видання «Українецький фольклор».

А. А. Хвиля був делегатом XV—XVII з'їздів ВКП(б), I—VIII Всеукраїнських з'їздів Рад, V, VI, і X—XII Всеукраїнських з'їздів Рад, членом ВУЦВК та ЦВК СРСР. Постановою ЦВК СРСР від 23 березня 1936 р. його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора²⁰.

Формування особистості А. А. Хвилі припадає на буремні роки громадянської війни і першого радянського десятиріччя, найактивніший період його партійної та державної діяльності — на кінець 20-х і 30-ті роки. Природно, що кожний історичний діяч формується конкретними соціально-економічними та ідейно-політичними умовами свого часу. Жовтнева революція відкрила юнакові, як і багатьом іншим, шлях до життя, сповнене найвищим змістом — побудовою нового, соціалістичного суспільства, якого ще не знало людство. Двадцять років сформували світогляд А. А. Хвилі, стали політичною школою для молодого партійного працівника. Його дальша діяльність в умовах зародження і розквіту адміністративно-командної системи управління країною привела до засвоєння ним законів апаратного життя, що, звичайно, відбивалося й на методах його роботи.

Відхід від ленінської концепції соціалізму проходив по багатьох напрямках державної та соціальної політики, економіки й культури. Серйозні деформації часів культу особи Сталіна насамперед позначилися в галузі ідеології. Сталінська теза про загострення класової боротьби, по суті, «теоретично» обґрунтувала масові беззаконня та репресії, піком яких став 1937 р.

Надмірно політизований підхід до складних, суперечливих суспільно-політичних процесів і явищ був притаманний і багатьом виступам та публікаціям А. А. Хвилі. Це стосується і невиправдано загостреної постановки питань щодо помилок письменника М. Хвильового, кваліфікація деяких його творів як «контрреволюційного явища», і активної підтримки обвинувачень у «націоналістичному ухилі» О. Я. Шумського у 1927 р. та М. О. Скрипника у 1933 р., і тяжких обвинувачень ряду керівних діячів Компартії Західної України²¹. Для виступів і публікацій А. А. Хвилі (як й інших партійних діячів) тридцятих років характерне помітне збільшення питомої ваги дифірамбів на адресу Сталіна.

Численні публікації А. А. Хвилі є важливим джерелом, яке відбиває складні ідеологічні процеси у республіці в 20—30-х роках. Вони свідчать і про його участь у створенні та підтримці тієї задушливої атмосфери підозрливості, постійних пошуків «замаскованих» троцькістів, буржуазних націоналістів, «ворогів народу», в якій відбувалися масові необґрунтовані репресії, жертвою яких став і він сам.

²⁰ Комуніст.— 1936.— 25 берез.

²¹ Хвиля А. А. Зрадники // Більшовик України.— 1928.— № 7.— С. 7—18.

Обвинувачення А. А. Хвилі у «троцькізмі, націоналізмі та двурушництві» були висунуті ще наприкінці 1935 р. У листопаді 1936 р., під час роботи VIII Надзвичайного з'їзду Рад СРСР, його допитували Єжов та Каганович²². Лише заступництво Голови Раднаркому України П. П. Любченка, його звернення до Сталіна врятували тоді А. А. Хвилю від арешту. На серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У С. В. Косіор зауважив: «Любченко тоді врятував Хвилю своїм заступництвом і самого себе підставив»²³.

На січнево-лютневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У з обвинуваченнями А. А. Хвилі у троцькізмі та націоналізмі виступив Ф. П. Тесленко. Захищаючись від наклепів, А. А. Хвиля нагадав про свою боротьбу з Шумським і Хвильовим і заявив, що завжди боровся і буде боротися з троцькізмом і націоналізмом²⁴. С. В. Косіор відзначав у своєму виступі: «Що стосується Тесленка, то треба сказати, що він взагалі дуже багато заяв подає і не скажу, що завжди вірно... Ми перевіряли з приводу троцькізму скільки можна, причому все те, що казали про троцькізм Хвилі, не підтверджується»²⁵. Однак було створено комісію ЦК КП(б)У в складі М. М. Хатаевича, С. О. Кудрявцева, П. П. Любченка, М. М. Попова і В. П. Затонського, яка ретельно перевірила факти з усіх пунктів обвинувачення А. А. Хвилі й визнала їх наклепницькими²⁶. Це був червень 1937 року...

Тим часом маховик репресій зупинити вже було нелегко. 13 серпня 1937 р. А. А. Хвилю заарештували²⁷. За тиждень до цього на партійних зборах апарату Управління у справах мистецтв секретар парторганізації за вказівкою тодішнього секретаря Київського міськкому КП(б)У С. О. Кудрявцева поставив питання про виключення А. А. Хвилі з партії за троцькізм та націоналізм. Однак у своїх виступах комуністи дали позитивну оцінку діяльності А. А. Хвилі і за виключення його з партії голосував лише один секретар²⁸.

Заарештованого А. А. Хвилю негайно відправили до Москви. Тепер стає відомо, якими засобами на допитах «здобувалися» свідчення та зізнання «ворогів народу». А. А. Хвиля разом з іншими був звинувачений у «створенні буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів». Про те, яка виключна увага приділялася фабрикуванню цієї справи, свідчить той факт, що очна ставка А. А. Хвилі і ще незаарештованого П. П. Любченка проводилася в присутності членів Політбюро ЦК ВКП(б), в тому числі і Й. Сталіна²⁹. Під час цього допиту А. А. Хвиля відмовився від своїх «зізнань» про контрреволюційну організацію і заявив, що обмовив і себе, і Любченка³⁰. Однак йому не повірили, розцінивши цей акт як намагання «вигородити свою кампанію». Саме так висвітлював цей епізод С. В. Косіор на пленумі ЦК КП(б)У в серпні 1937 р.³¹

На цьому ж пленумі А. А. Хвиля був виключений із складу ЦК КП(б)У. Пленум прийняв резолюцію «Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбистів та про зв'язок з цією організацією т. Любченка П. П.» (останній застрелився під час перерви між засіданнями). Ще до закінчення «розслідування» цієї справи на сторінках періодичної преси розпочалася шалена пропагандистська кампанія щодо нової «викритої контрреволюційної організа-

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 528, арк. 70.

²³ Там же, арк. 183.

²⁴ Там же, спр. 527, арк. 271—281.

²⁵ Там же, арк. 296.

²⁶ Там же, оп. 6, спр. 439, арк. 132.

²⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 21, спр. 3304, арк. 2.

²⁸ Там же, арк. 2—3.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 194, арк. 156.

³⁰ Там же, арк. 71—72.

³¹ Там же, арк. 72.

ції». «Слідом за розгромом бухарінсько-троцькістської шпигунсько-шкідницької організації, органами НКВС під славним керівництвом тов. Єжова тут, на Україні, викрито буржуазно-націоналістичну організацію, очолювану колишніми боротьбистами любченками-хвилями»³²,— повідомлялося у редакційній статті журналу «Більшовик України». Починаючи з цього номера на сторінках журналу ЦК КП(б)У (членом редколегії якого в 1928—1933 рр. був і А. А. Хвиля), зарясніли безглузді й безпідставні обвинувачення проти колишніх боротьбистів. Вся їхня попередня діяльність розглядалася через призму «злого наміру», «шпигунсько-шкідницького дворушництва».

8 лютого 1938 р. А. А. Хвиля за рішенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР був засуджений до розстрілу на підставі сфабрикованих обвинувачень у тому, що був «одним з організаторів і керівників антирадянської націонал-фашистської диверсійно-терористичної організації на Україні, яка своєю метою ставила повалення Радянської влади, відторгнення Радянської України від СРСР і встановлення на Україні фашистської диктатури, був агентом польської розвідки і вів шпигунську роботу»³³.

В 1957 р. сину А. А. Хвилі було видано свідоцтво про смерть батька, де вказувалася її дата — 1 березня 1939 р. Однак, зважаючи на те, що відповідний запис зроблено аж у березні 1957 р., а також на те, що смертні вироки згідно з існуючим наприкінці 30-х років правилом виконувалися негайно, справжньою датою загибелі А. А. Хвилі слід, на наш погляд, вважати саме 8 лютого 1938 р.

Після XX з'їзду КПРС А. А. Хвиля був реабілітований. 22 вересня 1956 р. було скасовано винесений йому вирок, а 10 травня 1957 р. за рішенням бюро Київського обкому Компартії України він був реабілітований у партійному відношенні³⁴. При перегляді справи було зазначено, що «слідство проведено з порушенням законності»³⁵. Колишні працівники НКВС Ніколаєв, Ушаков, Лулов і Герзон, що проводили слідство, були засуджені за фальсифікацію слідчих справ³⁶.

У неповні сорок років, у розквіті сил обірвалося життя А. А. Хвилі. Його ім'я, його особистий внесок у справу боротьби за перемогу Радянської влади, соціалістичне будівництво належить нашій історії і заслугове вдячної пам'яті.

Одержано 01.12.88.

Рассказывается о жизненном пути партийного и государственного деятеля А. А. Хвыли, его активном участии в вооруженной борьбе с иностранной интервенцией и буржуазно-националистической контрреволюцией, работе по восстановлению органов Советской власти, осуществлении первых шагов хозяйственного и культурного строительства на Украине. Освещается также публицистическая деятельность А. А. Хвыли.

³² Нещадно викорчувати буржуазних націоналістів — агентів фашизму // Більшовик України.— 1937.— № 7—8.— С. 26 (номер вийшов у листопаді 1937 р.— В. 3).

³³ Парт. арх. Київ обкому Компартії України, ф. 5, оп. 21, спр. 3304, арк. 2.

³⁴ Там же, арк. 9, 26.

³⁵ Там же, арк. 18.

³⁶ Там же, арк. 3.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

М. Ф. Котляр (Київ)

Іларіон, Никон, Нестор

В статті простежені витоки давньоруського літописання: розглянуті час і характер складання перших літописних зводів, послідовність їх виникнення. Автор дотримується думки, що митрополит Іларіон, автор знаменитого «Слова про закон і благодать», був одним з складачів, а можливо, і редактором Найдавнішого Київського літопису 1037—1039 рр. В статті відроджується і підкріплюється новими доказами гіпотеза М. Д. Присьолкова, згідно з якою літописець Никон був зміщений з митрополичої кафедри близько 1053 р. Іларіоном. Реконструюються з можливою, враховуючи стан джерел, повнотою життєписи Іларіона—Никона і Нестора, автора і редактора «Повісті временних літ».

Тривалий час Нестор (або Нестер, як його названо в Києво-Печерському Патерику та деяких інших давньоруських пам'ятках) беззастережно вважався першим київським літописцем, а отже, родоначальником нашої історичної науки. Підставою для такого твердження був той факт, що Нестор є першою історичною особою, названою літописцем у різних давньоруських джерелах.

До наших днів дійшов порівняно пізній (XVI ст.) Хлебниковський список «Повісті временних літ», де конкретно сказано, що цей твір вийшов з-під пера «Нестера, черноризца Федосьева монастиря Печерського»¹ (Феодосій був ігуменом того монастиря і помер 1074 р.). У руках В. М. Татищева, котрий, здається, першим, не вагаючись, визнав Нестора творцем «Повісті», було, поряд з Хлебниковським, ще два зводи (Розкольницький і Голцінський), де цього книжника названо складачем найдавнішого серед збережених літопису².

Втім, у наступні часи деякі скептично настроєні літописознавці припускали, що ім'я Нестора було пізніше вставлене до названих літописів: мовляв, у більш ранніх списках — Іпатіївському і Лаврентіївському — згадки про нього немає. Однак непохитною, на наш погляд, залишається думка, згідно з якою згадка про Нестора в Хлебниковському списку — не пізніша вставка, оскільки ще в XIII ст. ім'я Нестора пов'язували із створенням «Повісті временних літ»: в своєму посланні до єпископа Симона 1232 р. Полікарп серед інших пострижеників Печерського монастиря згадував і Нестора («иже написа Летописець»³). Слід підкреслити, що сама по собі авторитетна думка Полікарпа підкріплюється вагомим свідченням так званої Кассіанівської редакції Києво-Печерського Патерику XV ст.⁴ Ім'я ж Нестора могло зникнути з найдавніших списків «Повісті» внаслідок політичної боротьби, що точилася між Печерським, Видубицьким та іншими впливовими київськими монастирями протягом XII ст., боротьби, в ході якої, зокрема, вирішувалося й питання про особу першого літописця, а найголовніше — про місце створення першого літопису.

¹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). (2-е изд.). — СПб., 1908. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — Стб. 2.

² Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1962. — Т. 1. — С. 123—125.

³ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — М.; Л., 1947. — С. 148 (текст джерела: Патерик Печерский // Повести Древней Руси XI—XII вв. — Л., 1983. — С. 455).

⁴ Шахматов А. А. Нестор летописец // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1914. — Т. 117—118. — С. 44—46.

Наукова література, присвячена Нестору і його авторству «Повісті», воістину колосальна⁵. Насамперед наголосимо на тому, що він дійсно був видатним літописцем і агіографом (ним написані також життя Феодосія Печерського, Бориса і Гліба), але не першим літописцем, що було, гадаємо, відомо ще в XII—XIII ст. Відповідно і Несторова «Повість» являє собою не перший давньоруський літопис.

Це розуміли й історики XVIII ст., того часу, коли історія стала справжньою наукою, коли почали нагромаджуватися і критично вивчатися джерела. Зокрема, В. М. Татищев, внесок якого у введення до наукового обігу основних давньоруських літописів досі залишається належною мірою не оціненим, хоч і вважав Нестора найдавнішим серед відомих науці літописців, усе ж таки не сумнівався в тому, що «раніше Нестора, і задовго, письменники (літописці.— М. К.) були»⁶.

Взагалі проблема початку давньоруського літописання належить до найбільш важливих і дискусійних у вітчизняній науці. «Якщо говорити про літописи — історичні твори, що мають певну концепцію, то, очевидно, такі твори з'явилися не раніше кінця X ст.»⁷. Однак це не означає, що ідея вести хронікальні щорічні записи явищ і подій не могла виникнути і бути реалізованою значно раніше. Але коли?

Становище дослідника, що прагне відповісти на запитання: 1) коли виник перший літописний звід? і 2) коли почали фіксувати події у хронологічному порядку?, надто ускладнюється тією обставиною, що створена на початку XII ст. Несторова «Повість временних літ» є найстарішим, більш-менш повно збереженим літописом серед інших, що дійшли до нас: всі її попередники або загинули, або розчинилися в наступних літописних ізводах, насамперед у тій же «Повісті». Тому вже понад сто років учені пропонують різноманітні реконструкції текстів літописних попередників «Повісті временних літ».

Це не повинно бентежити дослідників, бо, як тонко зауважив відомий знавець літописання А. М. Насонов, «дослідження я розумію як прагнення до відшукування наукової істини, тобто пізнання об'єктивного реального процесу. Обійтися без здогадів і припущень не можна, але будь-яке дослідження буде тим досконалішим, чим менше в ньому здогадів і чим більше твердо обґрунтованих висновків»⁸.

Як можна втриматися від спокуси навести ці розважливі слова, оскільки останнім часом робляться позбавлені наукових підстав спроби довести автентичність «Влесової книги» або відновити міфічний «Літопис Аскольда»⁹. Слід зауважити, що прагнення будь-яким чином відсунути назад у часі важливе історичне явище (у даному разі — початки літописання) помітне давно, і належить воно не лише дилетантам, але й історикам-професіоналам. Щоправда, останні не вважають за можливе віднайти в прадавньому IX ст. хоч би частину справжнього літопису*.

Настав уже, здається, час зрозуміти не в міру запальним історикам і широким колам шанувальників минувшини, що літописання на

⁵ Останній, хоч і далеко не повний перелік її див. у кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в.— М., 1987.— С. V. Нестор.

⁶ Татищев В. Н. Указ. соч.— С. 96.

⁷ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— М., 1963.— С. 159.

⁸ Насонов А. Н. История русского летописания. XI — начало XVIII в.— М., 1969.— С. 7.

⁹ Див., наприклад, запропоновану М. Ю. Брайчевським фантастичну реконструкцію «Літопису Аскольда» (Київ.— 1988.— № 2).

* До речі, «Аскольдов літопис» М. Ю. Брайчевського народився унаслідок обережного припущення Б. О. Рыбакова про те, ніби в роки правління Аскольда могло бути зроблено «вісім порічних записів». Проте академік зовсім не вважав ці записи літописом: навпаки, він назвав їх позбавленою будь-якої тенденції «короткою реєстрацією фактів» (Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 173). У своїй останній книжці «Язычество Древней Руси» Б. О. Рыбаков жодним словом не згадав про «записи» часів Аскольда.

Русі виникло не випадково і не несподівано для тамтешньої громади, а завдяки соціально-економічному, суспільно-політичному, ідеологічному й культурному розвитку східнослов'янського суспільства на певному, точно визначеному етапі. Йдеться, звичайно, не про короткі хронікальні записи подій, а про літописи як цілісні концептуальні твори історико-літературного і філософського характеру.

Сорок років тому Л. В. Черепнін виступив із, здавалося б, добре аргументованою гіпотезою стосовно того, що перший літописний звід створено у Києві не в 30-х роках XI ст., як вважалося раніше, а близько 996 р., і творцем його міг бути Анастас Корсунянин, пресвітер Десятинної церкви¹⁰. У цієї гіпотези існує багато прихильників і противників. На наш погляд, основним її вразливим місцем є те, що «звід 996 р.» не мав продовження, яке б відбилося в «Повісті временних літ». Після статті 996 р. (останньої в гіпотетичному «літописі Десятинної церкви») у «Повісті» вміщено лише одну стилістично близьку до неї розповідь про напад орди печенігів на Білгород у 997 р., а потім йде аж 16 (!) «порожніх», не заповнених порічних статей і лише у кількох з них мовиться про смерть членів князівської родини. Якщо ж взяти до уваги, що події майже всього X ст. відтворені в «Повісті» в основному на фольклорному матеріалі¹¹, то існування літописного зводу кінця X ст. виглядає більш, ніж сумнівним.

Ось чому залишається найбільш реальним намальоване О. О. Шахматовим грандіозне полотно давньоруського літописання, «на якому ми бачимо спочатку Найдавніший Київський звід Ярослава 1039 р. і Новгородський звід 1050 р., потім ізводи (київські.— М. К.) 1073 і 1095 р., три редакції «Повісті временних літ» початку XII ст.»¹². Таким чином, першим вітчизняним літописом учені вважають київський звід 1037—1039 рр., названий О. О. Шахматовим Найдавнішим. Думку найбільшого теоретика і практика літописознавства досі нікому не вдалося не лише спростувати, а й навіть скорегувати. Це тим більш вражає, що концепція О. О. Шахматова щодо існування літопису 1037—1039 рр. виведена дедуктивним методом, шляхом ретельного текстологічного дослідження «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу. Адже жодного фрагменту, про який вчені могли б впевнено сказати, що він належить до Найдавнішого літопису, не існує. Згідно з висновками О. О. Шахматова, перший східнослов'янський літопис був лапідарним, поступаючись за обсягом, художніми якостями, багатством змісту та ідей відповідній частині «Повісті временних літ».

Зрозуміло, що пошуки автора чи хоч би одного з складачів київського зводу 1037—1039 рр. є складною справою. Чи не єдине, що не викликає сумнівів учених-істориків, літературознавців й лінгвістів, це те, що Найдавніший літопис народився у високовченому середовищі інтелектуалів, своєрідній академії, яка існувала при дворі князя Ярослава Мудрого в 30-х—40-х роках XI ст. і користувалася його покровительством. Різними шляхами протягом не одного десятиріччя вчені дійшли висновку про те, що доба Ярослава Мудрого була одним з найважливіших етапів розвитку історичної літератури, тобто літописання. Але навіть над згаданою, слід думати, блискучою плеядою представників інтелектуальної еліти підноситься грандіозна постать Іларіона — видатного давньоруського філософа і письменника.

Дехто з сучасних істориків філософії вважає Іларіона мало не

¹⁰ Черепнін Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей летописные своды // Исторические записки.— М., 1948.— № 25.— С. 303—333.

¹¹ Докладніше про це див.: Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах.— К., 1986.— С. 55 і далі.

¹² Буганов В. И. Отечественная историография русского летописания.— М., 1975.— С. 14 (йдеться, насамперед, про класичні праці О. О. Шахматова «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» (СПб., 1908) і «Повесть временных лет» (Пг., 1916.— Т. I).

родоначальником давньоруського письменства¹³. Така думка виглядає слушною. До вітчизняної історії, культури і науки Іларіон увійшов, насамперед, як автор відомого історико-філософського твору «Слово про закон і благодать», де доводилася рівність між усіма народами на землі, сформульована патріотична концепція всесвітньої історії, в якій почесне місце відводилося Київській Русі. Іларіон пророкував велике і славне майбутнє давньоруському народові¹⁴.

Проте для теми нашої статті постать Іларіона важлива як одного з перших (якщо не першого!) давньоруських літописців. Тому є підстави докладніше спинитися на його житті й діяльності.

Як встановив О. О. Шахматов, після створення Найдавнішого зводу 1037—1039 рр. літописання в Києві перервалося на кілька десятиліть і відновилося з створенням Печерського зводу 1073 р. Один з найбільших знавців названої проблеми пов'язував цей розрив з наслідками боротьби навколо заміщення київської митрополичої кафедри, про яку побіжно згадується в літописі¹⁵. Йдеться про призначення князем Ярославом пресвитера палацової церкви у Берестовому Іларіона, автора «Слова про закон і благодать», загальноруським митрополитом. «Повість временних літ» під 1051 р. повідомляє про цю подію, що знаменувала собою спробу давньоруського уряду здобути церковну незалежність від Візантії. Адже митрополита призначили без згоди константинопольського патріарха, якому була підпорядкована київська митрополія: «Постави Ярослав Лариона митрополитом русина в святей Софьи, собрав епископы»¹⁶. Продовжуючи цю літописну статтю, Нестор пояснював, що Іларіон мав відношення до заснування Печерського монастиря і належав до кола близьких князеві людей: «Боголюбивому князю Ярославу любящую Берестовое и церковь ту сущую святых Апостол, и попы многы набдящую, в них же бе пресвутер (пресвитер.— М. К.) именован Ларион, муж благ, книжен (тут і далі підкреслено мною.— М. К.) и постник... Ископа печерку малу, двусажену, и приходя с Берестового, отпеваше часы и моляше ту богу втайне. Посемь же бог князю вложи в сердце, и постави и митрополитом в святей Софьи, а си печерка тако ста»¹⁷ (залишилася порожньою.— М. К.). Ця «печерка» допоможе нам прослідкувати дальший життєвий шлях Іларіона.

На користь припущення, що Іларіон був однодумцем Ярослава і допомагав йому в боротьбі за церковну незалежність Русі від Візантії, свідчить не лише той факт, що саме на нього випав вибір князя, коли останній вирішив поставити русина митрополитом. У преамбулі однієї з найдавніших пам'яток руського права — Устава князя Володимира про церковні суди — говориться: «Се яз князь великий Ярослав, сын Володимерь, по данию отца своего съгадал есмь с митрополитом с Ларионом, сложил есмь греческий номоканун»¹⁸. Йдеться про реформу візантійського канонічного права з метою пристосування його до давньоруських умов, яку здійснив Ярослав, порадившись з Іларіоном.

Обставини призначення русина Іларіона митрополитом давньоруської церкви досі неясні. «Повість временних літ» чомусь їх не тлумачить, а пізній (XVI ст.) Никонівський звід пояснює рішення київ-

¹³ «Нині важко установити, чи існувала до Іларіона розвинута писемна традиція на Русі». Він — «зачинатель давньоруської мислительної традиції» (Ідейно-філософське насліддя Іларіона Киевского.— М., 1986.— Ч. 2.— С. 5).

¹⁴ Жданов И. Н. «Слово о законе и благодати» и похвала кагану Владимиру // Сочинения И. Н. Жданова.— СПб., 1904.— Т. I.— С. 80.

¹⁵ Приселков М. Митрополит Иларион — в схиме Никон — как борец за независимую русскую церковь // Сергеем Федоровичу Платонову ученики, друзья и почитатели.— СПб., 1911.— С. 188.

¹⁶ Повесть временных лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 104.

¹⁷ Там же.— С. 104—105.

¹⁸ Бенешевич В. Н. Сборник памятников по истории церковного права...— Пг., 1915.— С. 78.

ського князя таким чином: «Ярославу, сыну Владимерову, внуку Святославу, с Греки (Византиєю.— М. К.) брани и нестроения быша; и сие Ярослав с епископы своими Русскими съвещавше, умыслиша по священному правилу и уставу апостольскому сие ... поставиша Иларіона, русина, митрополита Киеву и всей Русской земле, не отлучающеся от православных патриарх и благочестия Греческаго закона, ни гордящеся от них поставлятися, но съблюдающеся от вражды и лукавства, якоже беша тогда»¹⁹.

Сучасні дослідники, як правило, скептично ставляться до тих повідомлень Никонівського зводу, що не мають аналогій у літописах давньоруського (XI—XIII ст.) часу. Однак у даному випадку наведена розповідь виглядає вірогідною. Адже 1043 р. відбувся останній похід руських дружин на Візантію. Радянські вчені дійшли висновку, що причиною його здійснення було обмеження прав руських дипломатів і купців у Константинополі; можливо, тоді розформували руський допоміжний корпус, що здавна перебував на службі у грецьких імператорів²⁰. Безпосереднім приводом до війни могло стати вбивство руського посла, про що писав грецький хроніст Іоанн Зонара²¹.

Вітчизняні джерела наводять на думку, що Ярослав ретельно готувався до війни, свідомо розірвав з Візантією не лише політичні та економічні, а й церковні відносини, намагався заручитися підтримкою й деяких європейських держав. Однак похід руської рати на чолі з його сином Володимиром на Царгород закінчився її поразкою²². Незважаючи на це, Ярослав не занепав духом, встановив небезпечні для Візантії дружні стосунки з Угорщиною, Польщею, Германією, рядом інших країн Європи²³. Ймовірно, князь уклав союз з печенігами, заклятими ворогами як Русі, так і Візантії. Тому візантійський уряд незабаром після перемоги над військом Володимира Ярославича почав робити кроки до нового зближення з Руссю, видавши їй полонених і відшкодувавши збитки, заповідяні київським купцям і руському монастиреві на Афоні²⁴. Близько 1046 р. було укладено русько-візантійський договір, згодом скріплений найнадійнішою для тих часів печаткою: династичним шлюбом улюбленого сина Ярослава — Всеволода з донькою імператора Костянтина IX Мономаха — Марією²⁵.

Але на цьому русько-візантійський конфлікт, як вважає більшість істориків, з погляду руської сторони не було вичерпано. Недаремно Никонівський звід згадує про «брани и нестроения», що, судячи з контексту повідомлення та вміщення його під 1051 р., продовжувалися і після 1046 р.²⁶ Напевне, Ярослава не задовольняли деякі умови угоди з Візантією і він продовжував добиватися ідеологічної незалежності від неї, результатом чого було самовладне, без погодження з константинопольським патріархом, призначення Іларіона митрополитом.

Важко пояснити, чому наші літописи замовчують діяльність Іларіона на посаді митрополита і його усунення з цієї посади. Тим часом з іноземних джерел відомо, що він призначив єпископа Тмутаракані²⁷.

¹⁹ ПСРЛ.— Т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью (далі — Никоновская летопись).— СПб., 1862.— С. 83.

²⁰ Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. // Византийский временник.— М., 1967.— Т. 27.— С. 71—86.

²¹ Ioannis Zonarae epitome historiarum libri XIII—XVIII. Et. Th. Buttner-Wobst.— Вонпае, 1857.— Р. 631.

²² Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 103—104.

²³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 79—80.

²⁴ Мошин В. А. Русские на Афоне в XI—XII вв. // Byzantinoslavica (Phara), 1947.— Т. IX.— С. 68 та ін.

²⁵ Янин В. Л., Литаврин Г. Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник, посвященный А. В. Арциховскому.— М., 1962.— С. 220—221.

²⁶ Никоновская летопись.— С. 83.

²⁷ Мошин В. А. Николай, епископ Тмутараканский // Seminarium Kondakovianum.— Praha, 1932.— Т. V.— С. 47—62.

«Повість временних літ» після 1051 р. взагалі не згадує Іларіона. Навіть коли 1054 р. помер Ярослав, митрополит не брав участі у поховальній церемонії (можливо тому, що тоді митрополича кафедра залишалася викантною?): «Всеволод же спрята тело отца своего, възложыше на сани (поховальні.— М. К.), везоша и Киеву, попове поюще обычные песни»²⁸. Тому деякі історики вважали, що Іларіон помер раніше від Ярослава. Як би там не було, 1055 р. на Русі був уже новий митрополит Єфрем²⁹, слід думати, грек за походженням, надісланий патріархом. Гадаю, однак, що Іларіон тоді не помер, а зійшов з ацени суспільно-політичного життя з тим, щоб через кілька років знову на неї повернутися.

Падіння першого русина-митрополита вчені пов'язують з остаточним примиренням Русі з Візантією, санкціонованим шлюбом доньки імператора з сином київського князя. У такому разі цей шлюб мав відбутися у кінці 1051 або в 1052 р. А вже в 1053 р., пише Нестор, «у Всеволода родися сын, и нарече имя ему Володимир, от царице гръкыне»³⁰. Це був майбутній видатний державний діяч і полководець Володимир Мономах. Отже, Іларіона принесли в жертву високим цілям міжнародної політики.

Вже на початку ХХ ст. вчені-літописознавці почали звертати увагу на наявність стилістичної та ідейної подібності між «Словом про закон і благодать» Іларіона та Найдавнішим зводом 1037—1039 рр.³¹ Д. С. Лихачов розвинув цю думку, навівши текстуальні збіги між обома пам'ятками і збільшивши кількість таких «спільних місць». Він вказав, що особливо схожою є та частина літопису, де розповідається про поширення християнства у Київській Русі. Вчений дійшов висновку, що «автором обох творів була одна особа — Іларіон або тісне коло Ярославових книжників, котрі проводили політичні ідеї Ярослава»³². Останнє сказано, здається, з академічної обережності: адже «Слово» належить перу лише Іларіона, то чому близька до нього частина Найдавнішого літопису мала належати якомусь невідомому нам авторському колективові?! Підтримуючи цю сміливу концепцію, М. М. Розов наголосив на тому, що і Найдавніший звід, і «Слово про закон і благодать» Іларіона з'явилися одночасно, в тому самому місці й довгий час співіснували³³.

Отже, логічно припустити, що Іларіон створив принаймні частину Найдавнішого зводу і, ймовірно, міг бути редактором усього твору. Кому, як не однодумцю й ідеологу тогочасного суспільства, міг доручити князь Ярослав оформлення літопису, першого в історії давньоруського письменства? Ось чому усунення Іларіона з митрополичої кафедри, а отже, з ідейно-політичного життя могло спричинити перерву в літописанні. Воно відновлюється в Києві лише на початку 70-х років ХІ ст.

Літописознавці вже давно сходяться на думці, що другим складеним у Києві літописом був Печерський 1073 р., названий так за місцем створення. О. О. Шахматов, а за ним М. Д. Присьолков аргументовано довели, що велику участь у печерському літописанні брав сподвижник засновників того монастиря Антонія і Феодосія — Никон, який у написаному Нестором Житті Феодосія шанобливо названий великим. Нестор зображує його невтомно працюючим над створенням

²⁸ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 108.

²⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 183.

³⁰ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 108.

³¹ Див., напр.: Жданов И. Н. Указ. соч.— С. 46; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах.— С. 417 і далі.

³² Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 70.

³³ Розов Н. Н. К вопросу об участии Илариона в начальном летописании // Летописи и хроники: Сб. статей. 1973.— М., 1974.— С. 35.

книжок (літопису?): «Многажды же и пакы великууму Никону сидящю и делающю книги»³⁴. Його ім'я постійно ставиться автором життя в один ряд з іменами Антонія й Феодосія. Слід гадати, що коли необхідність повного примирення Русі з Візантією стала нагальною, київському урядові довелося піти на поступки в церковному питанні. Постала проблема дальшої долі Іларіона. Тоді було знайдено порівняно простий вихід: Іларіон приймає схиму й робиться ченцем Никонем. Це сталося, очевидно, 7 листопада 1053 р.³⁵ Така гіпотеза уявляється найбільш імовірною.

Згідно з свідченням Життя Феодосія, Никон прийшов у печеру Антонія раніше від самого героя того життя. Він тривалий час залишався єдиним пресвітером у чернечому колі: коли Антоній вирішив прийняти Феодосія до своєї печерки, тобто до монастиря, він «повеле великому Никону острещи и, пресвутеру тому сущю и чьрноризцу искусьну»³⁶. Як й Іларіон, Никон виділявся серед братії Печерського монастиря ученістю й книжністю. Нестор зауважує, що «егда же пакы сам (Феодосій.— М. К.) поучаше братию в церкви духовьными его словесы и повелевающе пакы великууму Никону, яко се ис кьниг почитающе поучение творити братии...»³⁷

Додамо до міркувань М. Д. Присьолкова на користь ідентичності постатей Іларіона й Никона ще кілька аргументів. Вище вказувалося, що Іларіон, будучи пресвітером храму на Берестові, «ископа печерку малу». Потім, коли до Києва прийшов Антоній, він «поча ходити по дебрем и по горам, ища, кде бы ему бог показал. И приде на холм, идеже бе Ларион ископал печерку, и възлюбил место се, и вселися в нее»³⁸. На той час Іларіон став митрополитом і перестав бувати у «печерці». Очевидно, Антоній зайняв її з дозволу Іларіона.

Далі Іларіона змістили з митрополичої кафедри, і він зникає, здавалося б, назавжди з давньоруського політичного небосхилу. Зате в «печерці» Антонія з'являється новий пожилиць — Никон, одразу названий великим. Він почувается у «печерці» господарем³⁹. Тому природно припустити, що Іларіон під ім'ям Никона повернувся до власноручно викопаної «печерки».

До речі, й Іларіон, настоятель княжої церкви у Берестові, й Никон названі одним терміном «пресвітер», тобто старший священник. Адже на Русі священнослужителів називали звичайно попами, а з кінця XI ст. стало вживатися і слово «священник»⁴⁰. Тому цей збіг навряд чи може бути випадковим. До того ж довгий час Никон був єдиним пресвітером у найпершому на Русі Печерському монастирі й постриг у ченці чимало людей, через що вступив у конфлікт з духовними та світськими властями.

Нарешті, якщо відкинути думку про те, що Никон і є колишній київський митрополит Іларіон, то важко зрозуміти, чому скромна, суто конфесійна діяльність цього ченця Печерського монастиря викликала такий сильний протест з боку князя Ізяслава і митрополичої кафедри. Певно, він залишався небезпечною для них і впливовою у церковних і світських колах Києва і Русі особою, авторитетним діячем. Вибух митрополичого і княжого гніву стався в лютому 1061 р.

Тоді Никон з дозволу Антонія, — так зображує справу Життя Феодосія (гадаю, першою фігурою в тріаді Антоній — Никон — Феодосій був опальний митрополит), — постриг у ченці двох київських вельмож:

³⁴ Житие преподобнааго отца нашего Феодосия, игумена Печерскаго (далі — Житие Феодосия) // Повести Древней Руси XI—XII вв. — С. 252.

³⁵ Приселков М. Митрополит Иларион... — С. 194.

³⁶ Житие Феодосия. — С. 237.

³⁷ Там же. — С. 251.

³⁸ Повесть временных лет. — Ч. I. — С. 105.

³⁹ Житие Феодосия. — С. 237.

⁴⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903. — Т. III. — Стб. 312.

Варлаама і Єфрема. Цей зовні буденний вчинок викликав лють князя Ізяслава Ярославича («Князь же, со гневом възрев на Никона, глагола ему: «Ты ли еси остриг болярина и каженика (скопця.— М. К.) без повеления моего?»⁴¹). Втім князь не заподіяв нічого лихого Никоніві.

Мабуть, слід підтримати давно висловлену думку про те, що ізяславів гнів був інспірований тодішнім митрополитом-греком, для якого Іларіон-Никон був небезпечною постаттю. Крім того, останній мав намір створити новий монастир у Києві. Можна припустити, що Ізяслав Ярославич, котрий, здається, симпатизував Никоніві, зумів пом'якшити незадоволення митрополита. Никону було дозволено започаткувати монастир, але у віддаленні від Києва⁴². Так почалася південна епопея Никона. Він засновує монастир в крайньому руському місті Тмутаракані, що швидко перетворився на один з основних осередків книжності на Русі: «Бысть манастырь славян, иже и донныне есть, приклад имый в сий Печерський манастырь»⁴³. Є підстави гадати, що і в далекій Тмутаракані Никон не припиняв політичну діяльність, бо 1067 р. він, після смерті тамтешнього князя Ростислава, «умолен бысть от людей тех» (тмутараканців) поїхати до Чернігова і просити, щоб Святослав Ярославич відпустив сина на тмутараканське княжіння. Проїжджаючи через Київ, Никон зустрівся з Феодосієм, і той умовив його повернутися до Печерського монастиря й не розлучатися більше. Відвізши нового князя Гліба Святославича до Тмутаракані, Никон у вересні 1068 р. повертається до Києва⁴⁴.

Як і раніше, Печерський монастир продовжував залишатися головним осередком ідеологічного життя на Русі, справляв чималий вплив на політичні справи. 1073 р. його верхівка виступила проти чвар між синами Ярослава, що послаблювали єдність держави. Коли Святослав вигнав з Києва Ізяслава й сів на його місце, новий князь був вкрай незадоволений позицією не лише печерського ігумена Феодосія, а й Никона, ідеолога монастиря, який протестував проти незаконного з погляду феодального права усунення з престолу старшого брата молодшим. Никон знову їде до Тмутаракані⁴⁵ й повертається до Києва після смерті Феодосія в 1074 р., а згодом, 1078 р., стає печерським ігуменом. Помер Никон, мабуть, у дуже похилому віці в 1088 р.⁴⁶

Нині видатна роль Никона у літописанні на Русі визнається всіма авторитетними дослідниками. О. О. Шахматов першим виділив цілий ряд вставок до тексту Найдавнішого київського ізводу 1037—1039 рр. і довів, що їх автором був Никон. З приводу однієї групи вставок учений писав, що вони свідчать про участь «у переробці цього ізводу (Найдавнішого.— М. К.) людини, знайомої з Тмутараканню, Козарями, Касогами і Корсунем, ведуть нас до особи Никона, якого визнаємо тому найближчим учасником або керівником праці, розпочатої в Печерському монастирі, коли останній вирішив оживити літописну справу, що заглухла на Русі після перших славних десятиліть Ярославового князювання»⁴⁷.

На те, що літописання відновилося у Києві на початку 70-х років XI ст., вказує і точність датувань, які з'являються у «Повісті временних літ» та зводах, що передували їй, саме з цього часу. Причому

⁴¹ Житие Феодосия.— С. 241—242.

⁴² Приселков М. Д. Нестор летописец: Опыт историко-литературной характеристики.— Пг., 1923.— С. 23; Житие Феодосия.— С. 242—243.

⁴³ Житие Феодосия.— С. 244.

⁴⁴ Приселков М. Митрополит Иларион...— С. 191.

⁴⁵ Житие Феодосия.— С. 270—273.

⁴⁶ Повесть временных лет.— Ч. I.— С. 137. Див.: Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 84.

⁴⁷ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— С. 431.

вказуються не лише роки, а й місяці, числа та дні тижня⁴⁸. Тому можна вважати, що датування подій вперше запровадив у літопису саме Никон, а не його продовжувач, складач чи редактор другого печерського зводу 1095 р. (названого О. О. Шахматовим Початковим), як дехто думає й нині.

Матеріали для відновлення літописання Никон почав збирати, найімовірніше, в другій половині 50-х — на початку 60-х років XI ст. спочатку в Києві, далі в Тмутаракані, а потім знову в Києві. Можливо, тоді ним робилися й перші, чорнові записи. Важливою є та обставина, що літописець не лише занотовував сучасні йому події, а й відновлював минуле, користуючись як писемними, так і усними (фольклорними) джерелами. Здається, саме Никон увів до літопису «Корсунську легенду» про хрещення князя Володимира і давньоруського народу, перекази про перших руських князів Олега, Ігоря, Ольгу і Святослава, про хоробрі походи русів на Царград.

Розширивши й продовживши Найдавніший звід, Никон, напевне, надав своєму творові ту форму літопису, що потім стала традиційною (виклад матеріалу за порічними статтями). Є всі підстави погодитися з твердженням, що цей літописець «створив першу систематичну історію руського народу»⁴⁹. Нам здається найбільш прийнятною думка, згідно з якою Никон написав і відредагував перший Печерський звід протягом 1069—1073 рр.⁵⁰

Існує безсумнівний зв'язок між Печерським літописом 1073 р. і Несторовою «Повістю временних літ». Та й сам Нестор був сучасником, хоч і молодшим, Никона. Вважаємо вірогідним твердження, згідно з яким «зерно» Життя Феодосія, написаного Нестором, могло бути запозичене з літопису Никона 1073 р., де повинно було розповідатись про життя і діла печерського ігумена⁵¹.

Фахівці-текстологи показали, що після 1073 р. Никон не займався літописанням. Про дальшу долю літописної справи у Києві аж до 1093 р. судити важко. Саме тоді, за досі не спростованою думкою О. О. Шахматова, було створено звід, названий ним Початковим⁵². Існує припущення, що цей звід склав чернець Іван, котрий замінив Никона на посаді ігумена Печерського монастиря. Іван був ідейним противником Никона, тому вніс до його літопису чимало принципових змін, перетлумачив багато подій і фактів⁵³. Цей звід також у переробленому вигляді було покладено Нестором в основу «Повісті временних літ», однієї з вершин давньоруського історичного письменства.

Хоча «Повісті временних літ» присвячена величезна наукова література, про життя її автора і редактора відомо зовсім мало, набагато менше, ніж про Никона. Не випадково академік Д. С. Лихачов у фундаментальному дослідженні про «Повість» відмовився від спроби бодай приблизно реконструювати його біографію⁵⁴. Як писав один з найбільших знавців творчості цього літописця, «єдина незаперечна біографічна риса Нестора збереглася до нашого часу в складеному ним Житті Феодосія», — закінчуючи свою працю, письменник відзначив, що весь фактаж Життя запозичив з монастирської, ще живої традиції («испытывая, слышах от древних мене отець, бывших в то время»), тому що вступив до Печерського монастиря вже після смерті Феодосія, за ігумена Стефана, що замінив останнього 1074 р. Стефан, за слова-

⁴⁸ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет»: (Историко-литературный очерк) // Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. 2.— С. 86.

⁴⁹ Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— С. 90.

⁵⁰ Приселков М. Митрополит Иларион...— С. 191.

⁵¹ Там же.— С. 194.

⁵² Реконструкцію тексту Початкового зводу див.: Шахматов А. А. Повесть временных лет.— Пг., 1916.— Т. I. Вводная часть. Текст. Примечания.— 403 с.

⁵³ Приселков М. Д. Нестор летописец.— С. 72—73.

⁵⁴ Лихачев Д. С. «Повесть временных лет».— С. 102 і далі.

ми Нестора, постриг його в ченці й надав йому сан диякона⁵⁵. На початку Житія Феодосія Нестор повідомляв ще одну деталь своєї біографії: воно було його другим твором, а першим — Житіє Бориса і Гліба⁵⁶. Києво-Печерський Патерик засвідчує великий авторитет Нестора серед монастирської братії: у розповіді цього джерела про «вигнання біса» з Микити Затворника Нестор згадується поряд з такими видатними діячами давньоруської культури, як літописець Никон, Пімен Постник, Агапіт Лечець та ін.⁵⁷ Так само при урочистому відкритті мощів Феодосія (1091 р.) Нестор був серед головних дійових осіб цієї події, про що розповідалося в одному з списків житія печерського ігумена⁵⁸.

М. Д. Приселков, якому належить спроба відтворення найбільш докладної біографії Нестора, вважав, що швидкою і блискучою чернечою та літературною кар'єрою той завдячував своїй ученості («це була любов і повага ігумена до вченості Нестора, за яку свого часу Феодосій висунув Стефана»⁵⁹). Існують різні міркування з приводу того, коли Нестор закінчив працю над «Повістю временних літ». Найбільш прийнятною є дата 1113 р.⁶⁰ На жаль, до нас не дійшов первісний варіант праці Нестора. Незабаром після написання «Повість» ґрунтовно переробили. Справа в тому, що після смерті князя Святополка Ізяславича (1113 р.), котрий підтримував Печерський монастир, його наступник на київському столі Володимир Мономах вступив у конфлікт з печерською верхівкою і передав літописання до свого фамільного (заснованого його батьком Всеволодом) Видубицького монастиря, де 1116 р. ігумен Сільвестр створив другу редакцію «Повісті временних літ», а в 1118 р. за дорученням сина Мономаха — Мстислава була здійснена знову в Києво-Печерському монастирі остання, третя редакція цього літописного зводу⁶¹. Однак сучасні вчені вважають, що основні ідейні й літературні достоїнства праці Нестора збереглися у тих редакціях, варіантах і списках, що дійшли до нашого часу. Можна гадати, що сам Нестор помер незабаром після завершення «Повісті».

Хоча ми мало знаємо про життя і діяльність Нестора, головна його праця — «Повість временних літ» — свідчить, що це був зрілий мислитель, який написав історико-філософський та літературний твір надзвичайно високого рівня. «Нестор пов'язав російську історію із світовою, надав їй чільне значення в історії європейських країн. Показати Руську землю поряд з іншими державами світу, довести, що руський народ не без роду і племені, що він має свою історію, якою має право пишатися, — такою є чудова для свого часу мета, яку поставив перед собою складач «Повісті»⁶². Літопис Нестора починається словами, які й дали назву всьому творові: «Се повести времяных лет, откуда есть пошла Руская земля, кто в Кieve нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть»⁶³. Вільно і величаво, немов весняний Дніпро, ллється — розгортається розповідь високоосвіченого давньоруського історика. Недарма сам він прирівнював книжки до річок: «Книгами бо кажеми и учими есмы пути покаяню, мудрость бо обретаем и въздержанье от словес книжных. Се бо суть реки, напаяю-

⁵⁵ Приселков М. Д. Нестор летописец. — С. 8—9. Це повідомлення міститься в одному з маловідомих списків Житія Феодосія. — Див.: Успенский сборник XII—XIII вв. — М., 1971. — С. 135.

⁵⁶ Житие Феодосия. — С. 230.

⁵⁷ Патерик Печерский. — С. 455.

⁵⁸ Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском Патерике как историко-литературном памятнике. — СПб., 1902. — С. II.

⁵⁹ Приселков М. Д. Нестор летописец. — С. 13.

⁶⁰ Лихачев Д. С. Великое наследие. — М., 1980. — С. 117.

⁶¹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. — С. XXVI—XL.

⁶² Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — С. 152.

⁶³ Повесть временных лет. — Ч. I. — С. 9.

ще вселеную, се суть исходища мудрости, книгам бо есть неисчетная глубина...» і т. п.⁶⁴.

Нестор надзвичайно розширив джерельну основу і тематичну канву Початкового літопису. Він увів до «Повісті» перші державні документи Русі: тексти договорів, укладених князями Олегом, Ігорем та Святославом з Візантією, доповнив розповіді про дописемні часи давньоруської історії подробицями, запозиченими з фольклорних пам'яток: народних переказів, легенд, дружинних пісень, притч тощо. Головне ж — сюжетно звернена в минуле, «Повість временних літ» водночас відображала пекучі ідеї сучасності, була спрямована в майбутнє. Пильне око Нестора вловило наближення періоду феодальної роздробленості, хоча почали проявлятися лише його перші, непомітні ще для абсолютної більшості тодішніх політиків ознаки. Егоїзмові князів і бояр, нехтуванню ними загальноруських інтересів літописець сміливо протиставляє животворну і благородну ідею східнослов'янської єдності, закликає народ Київської Русі згуртуватися перед загрозою військової небезпеки, насамперед вторгнень орд захланних половецьких ханів.

Патріотом рідної землі, людиною, що не боялася відкрито засудити негідні дії сильних світу того, — таким постає зі сторінок «Повісті временних літ» літописець Нестор. Тому ніяк не можна погодитися з М. Д. Присьолковим, котрий в своїй останній великій праці, присвяченій літописанню, зобразив Нестора як досвідченого літератора-чиновника «політичної канцелярії» князя Святополка, що догоджав, як міг, патронів, був хитрим дипломатом і бувалим в бувальцях політиком, котрий ліпив з історичних фактів усе, що йому (чи його панові) було завгодно⁶⁵. Цілком мав рацію опонент М. Д. Присьолкова — І. П. Ёрьомін, який вважав Нестора людиною, що зуміла піднятися над політичними пристрастями свого часу, займала незалежну політичну позицію, була виразником «суспільної думки, думки землі Руської»⁶⁶. Нестор зумів виробити власний погляд на історію своєї країни, що відповідав потребам прийдешньої еволюції Давньої Русі. Особисту долю він не відділяв від долі Батьківщини, завдяки чому головна праця його життя сприймається не лише як величезна епічна картина, а й як ліричний твір, що найвигіднішим чином характеризує видатну особистість автора⁶⁷.

Такими були перші паростки вітчизняного історичного письменства, що дали можливість вирости й зміцнити великому дереву історичної науки східних слов'ян.

Одержано 14.11.88

В статье прослежены истоки древнерусского летописания: рассмотрены время и характер складывания первых летописных сводов, последовательность их возникновения. Автор придерживается мнения, что митрополит Иларион, автор знаменитого «Слова о законе и благодати», был одним из составителей, а возможно, и редактором Древнейшей Киевской летописи 1037—1039 гг. В статье возрождается и подкрепляется новыми доводами гипотеза М. Д. Приселкова, согласно которой летописец Никон был смещен с митрополичьей кафедры около 1053 г. Иларионом. Реконструируются с возможной, учитывая состояние источников, полнотой жизнеописания Илариона-Никона и Нестора, автора и редактора «Повести временных лет».

⁶⁴ Там же.— С. 102.

⁶⁵ Приселков М. Д. История русского летописания XI—XV вв.— Л., 1940.— С. 27, 28, 35—37 та ін.

⁶⁶ Еремін І. П. «Повесть временных лет»: Проблемы ее историко-литературного изучения.— Л., 1946.— С. 38.

⁶⁷ Алешковский М. Х. Повесть временных лет.— М., 1971.— С. 103—104.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

Є. Б. Бош *

Бош Євгенія Богданівна (Готлібівна) народилася в 1879 р. у містечку Очакове, Херсонської губернії¹. Батько її, Готліб Майш, був механіком у великому маєтку, мати — молдаванська дворянка². Батько помер, коли вона була ще дитиною, і мати вийшла заміж за батькового брата. Бош з 10 років жила у дядька в м. Вознесенську в дуже тяжких умовах, училася в гімназії, з 13-ти років вона захворіла, поїхала до матері, почала багато читати, вирішує «злитися з народом» і йде з дому, але старший брат-толстовець перехоплює її, й деякий час вона живе в нього³. Незабаром вона повертається додому. 16-ти років вона виходить заміж за П. П. Боша, сина дрібного фабриканта⁴. Наприкінці 90-х років, завдяки одному земському лікарю соціал-демократу, вона ознайомлюється з нелегальною літературою, яка спричинила повний переворот у поглядах Бош, і в 1900 р. вона стає членом соціал-демократичної партії, примикаючи до більшовицької фракції⁵. Бош збирається стати сільською вчителькою, бере уроки, але в 1905 р. учитель доніс на неї, помітивши на її столі соціал-демократичну літературу. Незабаром вона пориває зі старим життям і з чоловіком, залишивши в себе дітей⁶, і віддається партійній роботі, займається відновленням київської організації, створенням робітничих осередків, летючих друкарень тощо. Її обирають членом київського комітету⁷; у ньому вона відіграє провідну роль і вступає в листування з В. І. Леніним⁸. Вона налагоджує зв'язок з ЦК партії і рядом південних організацій. У 1912 р. Бош було заарештовано, в 1913 р. суд виніс вирок про висилку її на поселення і її було відправлено до Верхолеського повіту Іркутської губернії⁹. В 1914 р. Бош втекла через Владивосток до Америки¹⁰, у 1915 р. за викликом В. І. Леніна брала участь у Бернській конференції, а потім жила в Норвегії. Після Лютневої революції Бош повернулася до Росії¹¹, спочатку в Петроград, а потім у Київ, де ввійшла до складу Київської Ради робітничих депутатів, була головою організаційного бюро по скликанню обласної конференції партії¹² та одним з редакторів органу київського комітету — «Голос соціал-демократа»¹³. На обласній конференції Бош обрано головою обласного комітету¹⁴, веде енергійну роботу по підготовці революційного повстання проти юнкерів і Центральної ради, агітує у Вінниці й рухає гвардійський корпус на Київ проти юнкерів, але влада залишалася в руках Центральної ради¹⁵. У Києві засновується революційний більшовицький військовий комітет, до складу якого входить і Бош. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Києві відкрила Бош, але більшість делегатів з'їзду виявилася на стороні ради¹⁶. Більшовицька частина виїхала до Харкова і оголосила себе першим з'їздом Рад України та обрала ЦВК України, до складу якого ввійшла і Бош як народний секретар внутрішніх справ¹⁷. Після взяття Києва радянськими військами ЦВК переїхав туди, але незабаром, з наближенням німців змушений був евакуюватися, і Бош вивезли з Києва проти її волі — вона хотіла залишитися для організації збройних загонів київських робітників. Разом з Чудновським¹⁸ Бош організує в Дарниці заслін проти німців, потім внаслідок розбіжностей з іншими членами Народного Секретаріату виходить з його складу¹⁹, відправляється в Бахмач на чолі загонів Червоної гвардії, звідки відступає в Ромни, Охтирку та Харків. Тут загін її розформовується,

* Текст з енциклопедичного словника Гранат до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

сама Бош тяжко захворює, змогла повернутися до роботи лише через кілька місяців²⁰. Після видужання її було відряджено до Пензи для боротьби із соціал-революціонерами, обрано тут до губернського комітету²¹, а потім на VI з'їзд Рад і наприкінці 1918 р. призначено на Каспійсько-Кавказький фронт для керівництва політичною роботою в армії²². У 1919 р. Бош було відряджено для розслідування гомельського повстання²³, потім до Литовсько-Білоруської республіки²⁴, була членом її Ради Оборони²⁵. Згодом вона працювала в ЦК Всеробітземлісу²⁶, але хвороба змусила її довго лікуватися на Кавказі, у Німеччині й Італії. Наприкінці 1924 р. наклала на себе руки²⁴. Написала: «Національное правительство и Советская власть на Украине» (1918) и «Годы борьбы» (1923)²⁸. Див.: «Пролетарская революция». — 1925. — № 2.

ПРИМІТКИ

- ¹ Народилася Є. Б. Бош 25 серпня (6 вересня) 1879 р.
- ² Батько — німець-колоніст. Мати — дворянка з роду Круссерів.
- ³ Старший брат Олексій захоплювався творами М. О. Добролюбова і М. Г. Чернишевського. За своїми поглядами він належав до толстовців, які вважали за можливе перетворити суспільство шляхом його морально-релігійного вдосконалення.
- ⁴ Петро Бош був товаришем Олексія, сином власника невеликої фургонної майстерні.
- ⁵ З 1900 р. вона була зв'язана із соціал-демократами, а в 1901 р. прийнята в члени РСДРП. Мається на увазі підтримка Є. Б. Бош лєнінської «Искры».
- ⁶ У неї було дві дочки — Ольга (1897 р.) і Марія (1899 р.), які стали активними борцями за владу Рад. Обидві — члени КПРС з 1917 р.
- ⁷ У грудні 1909 р. входила до складу Тимчасового комітету Київської організації РСДРП. У лютому 1911 р. обирається секретарем Київського комітету РСДРП.
- ⁸ З осені 1910 р. вона регулярно листується з В. І. Леніним і Н. К. Крупською.
- ⁹ У квітні 1912 р. була заарештована, наприкінці 1913 р. відбувся суд, який виніс вирок — довічне заслання з позбавленням усіх громадянських прав. У лютому 1914 р. була направлена до Качузької волості Верхолєнського повіту Іркутської губернії, згодом переведена в Усолє, за 60 км від Іркутська.
- ¹⁰ У жовтні 1914 р. втекла до Японії, потім — в Америку.
- ¹¹ Перед від'їздом до Росії група більшовиків, серед яких була Є. Б. Бош, одержала директивну телеграму В. І. Леніна від 6 березня 1917 р. для передачі її членам ЦК про тактику більшовицької партії після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.
- ¹² Перед створенням обласної організації РСДРП відбулася окружна нарада РСДРП Південно-Західного краю (15—17 квітня 1917 р.). Секретарем окружного комітету РСДРП було затверджено Є. Б. Бош.
- ¹³ «Голос соціал-демократа» — орган Київського комітету РСДРП(б). Виходив з 14(27) березня по 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.
- ¹⁴ Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю відбулася 10—12 липня 1917 р. у Києві. Сприяла консолідації партійних сил для вирішення насущних завдань і ефективного керівництва розвитком революційного руху не тільки в Південно-Західному краї, а й на Україні в цілому.
- ¹⁵ Другий гвардійський корпус, у якому був сильний вплив більшовиків, у 1917 р. дислокувався в районі Бара — Жмеринки. Просування корпусу на Київ було припинено буржуазно-націоналістичними частинами.
- ¹⁶ Робота I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві була зірвана контрреволюційною Центральною радою. На його відкритті виступив В. П. Затонський. Законно обрані делегати переїхали до Харкова, де 11—12 (24—25) грудня 1917 р. й відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад.
- ¹⁷ Є. Б. Бош була обрана до ЦВК Рад України, а також ввійшла до складу першого Українського Радянського уряду — Народного Секретаріату — як народний секретар внутрішніх справ і спочатку деякий час очолювала його роботу.
- ¹⁸ Г. І. Чудновський (1890—1918) у лютому—березні 1918 р. командував одним з червоногвардійських загонів, який боровся проти німецько-австрійських окупантів.
- ¹⁹ 5 березня 1918 р. члени Народного Секретаріату і ЦВК Рад України В. Х. Ауссем, С. С. Бакинський, Є. Б. Бош та Ю. М. Коцюбинський подали до ЦВК заяву про відставку і направлення на фронт.
- ²⁰ Загострилася хвороба серця і туберкульоз легень.
- ²¹ У Пензі на губернській конференції РКП(б) у серпні 1918 р. була обрана членом губкому партії.
- ²² Каспійсько-Кавказький фронт утворено за наказом Рєввійськради республіки від 8 грудня 1918 р. на території Нижнього Поволжя, північного і західного узбережжя Каспійського моря та Північного Кавказу. Розформований 13 березня 1919 р.
- ²³ Білогвардійський закат у Гомелі стався в березні 1919 р. Протягом кількох днів був ліквідований.

²⁴ Литовсько-Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (Радянська Соціалістична Республіка Литви і Білорусії, Литбел) з центром у Вільнюсі існувала з лютого по серпень 1919 р. Була створена під час загострення воєнної обстановки з метою об'єднання сил і засобів двох республік для відсічі наступу німецьких військ, націоналістичних литовських частин та військ буржуазно-поміщицької Польщі.

²⁵ Раду оборони Литбелу створено 19 квітня 1919 р. До неї перейшла вся повнота військової й державної влади в республіці. Її очолив В. С. Міцкявічус-Капсукас. Є. Б. Бош було введено до складу Ради.

²⁶ Всеробітземліс — Всеросійська спілка робітників землі й лісу, одна з профспілок Радянської республіки. Створена у грудні 1920 р. на Всеросійському об'єднавчому з'їзді робітників землі та лісу. Є. Б. Бош працювала в ній з травня 1920 р. по травень 1921 р.

²⁷ Пішла з життя 5 січня 1925 р.

²⁸ Книгу «Национальное правительство и Советская власть на Украине» було опубліковано в 1919 р., а праця «Год борьбы: Борьба за власть Советов на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» з'явилася після її смерті, в 1925 р.

Одержано 14.12.88

До уваги авторів!

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. І. Широков (Київ), О. Я. Найман (Київ)

З історії народного руху за тверезість

Автори розповідають, що історичні традиції нашого народу свідчать про відсутність у нього схильності до вживання спиртного. Експлуататори віками споювали трудящих, жорстоко придушували народний рух за тверезість. Марксизм-ленінізм викриває класові причини алкоголізації в умовах експлуататорського ладу, обґрунтовує необхідність повної відмови від алкоголю. Революційна перебудова нашого суспільства зумовила необхідність повернення до ленінських принципів розв'язання алкогольної проблеми.

Радянські люди по праву пишаються досягненнями нашої багатонаціональної соціалістичної культури. Вбираючи в себе багатство національних форм і барв, вона стає унікальним явищем у світовій культурі. Коріння кожної культури — у її минулому. Та далеко не всі звичаї, характерні для тих чи інших епох, можуть вважатися народними. Так, помилково вважається народним звичаєм вживання спиртного під час святкових обрядів. Така точка зору характерна для багатьох письменників та діячів культури минулого. Навіть у деяких сучасних творах літератури та мистецтва можна зустріти некритичне зображення випивки. У постанові ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва й алкоголізму» підкреслюється, «що «абсолютно нетерпимими є факти, коли в засобах масової інформації, в окремих творах літератури, в кіно і по телебаченню проповідуються ідеї «культурного» помірнього вживання спиртних напоїв, у привабливому вигляді зображуються всілякі застілля і пияцькі ритуали»¹.

Автори подібних творів не беруть до уваги очевидні факти нашої історії. Більшість населення Київської Русі дуже рідко вживала алкогольні напої. Їх міцність не перевищувала 5—10 градусів. Народні звичаї були простими, тверезими та мудрими. Ставлення до хмільного не змінилося й тоді, коли жителі Русі познайомилися з виноградним вином після походу князя Олега на Константинополь на початку X ст. Відоме літописне висловлювання «Русі є веселіє пити — не можемо без цього бути», приписуване князю Володимиру, швидше за все було призначене для магометан, які пропонували князю прийняти іслам.

Віками випивки заохочувалися християнством, яке освятило хліб та вино як символи тіла і крові міфічного Христа. Це створило умови для проникнення у Росію горілки, яка набула тут поширення у XVI ст., коли вона вже вироблялася промисловістю Західної Європи. На околиці переводили зерно, і це мало згубний вплив на хліборобство у нашій країні.

Ідея тверезості виникла у росіян набагато раніше, ніж наука довела, що навіть невеликі дози етилового спирту згубно впливають на організм. Про це свідчить книга І. Г. Прижова «Історія шинків у Росії у зв'язку з історією російського народу», яка була видана у 1868 р. У ній наведено звернення письменника Кирила Белозерського, написане приблизно у 1410 р. Він напучував одного князя, щоб корчми у його вітчизні не було, бо то велика згуба для селян, які пропиваються.

Звичайно, рівень розвитку тогочасного суспільства ще не давав можливості знайти ефективні шляхи до масової тверезості. Окремі

¹ Рад. Україна.— 1985.— 17 трав.

секти, у яких народні тверезі звичаї виявилися сильнішими за релігійні догми, не могли набути масового поширення. Значна частина правлячих кіл країни з різних причин була зацікавлена у споюванні трудящих. Без відповідної виховної роботи не давали стійких результатів і різного роду заборони. Так, у 1750 р. було зовсім заборонено курити вино у Московській, Смоленській, Новгородській губерніях. В окремі періоди виноробство припинялося у Воронежі (1736 р.) та на Україні (1738 р.)².

Алкогольна політика царизму захищала класові інтереси експлуататорів, про що цілком відверто заявила Катерина II: «П'яним народом легше керувати»³. Трудящі, певно, відчували, що спиртне вигідне їм поневолювачам, і під час значних заворушень виявляли неабиякий потяг до тверезості. Так було, зокрема, під час антикріпосницької боротьби в період революційної ситуації напередодні скасування кріпацтва. Ця боротьба у багатьох місцевостях супроводжувалася активним рухом за тверезість. Почався він у 1858 р. в Ковенській губернії, а звідти перекинувся у Віленську та Гродненську. Потім цей рух підтримали одночасно у Поволжі та центральних замосковних губерніях. Відтак, як свідчить М. О. Добролюбов, за звіткою про зарокі тверезості у Зарайському повіті Рязанської губернії, аналогічні дані були одержані відносно Тульської, Владимирської, Московської, Орловської та Калузької губерній. Тверезість з Балашовського повіту Саратовської губернії поширилася в різних місцевостях Самарської, Нижегородської, Костромської, Ярославської та Тверської губерній. Пізніше стали відомі стихійно діючі товариства тверезості у Харківській, Курській та Воронежській губерніях⁴.

«Московские ведомости» надрукували документ, складений селянами, які дали обітницю тверезості: «1859 року, березня 15 дня, ми, нижчепідписані, вибрані від миру старшини, рядові селяни та дворові..., які були на мирському сході з приводу підвищення утримувачем болхівського питушого відкupu на хлібне вино цін, що ми для себе та сімей своїх вважаємо руйнівним, для запобігання цього та для поширення в нас та дітях наших доброї моральності, і щоб ми були справними в усіх своїх обов'язках, зробили між собою цю добровільну підписку, якою зобов'язуємося: вино віднині і в майбутньому у шинках не пити та у свої домівки, крім яких-небудь необхідних випадків, не купувати, про що зобов'язуємося один за одним слідкувати й про порушників цього, через обраних нами старшин, повідомляти вотчинному начальству, щоб учиняли з ними як із шкідливими для нашого суспільства, а саме: неслухів штрафувати..., а, коли немає грошей, карати різками, згідно спільного вироку старшин; у тому випадку, коли виникне якась необхідність купити вина, то питати кожного разу дозволу вибраних нами старшин та брати у кількості, ними дозволеній; дозвіл одного старшини не дійсний, необхідний дозвіл усіх старшин у присутності вотчинної контори, де є книга для запису всякого вироку старшин. Старшина, якому необхідно купити вино, повинен спитати дозволу громади і брати у кількості, визначеній громадським вироком. Усі ці визначені нами умови для затвердження між нами доброї моральності, обов'язкові і для сторонніх, які живуть у нашому селі.

Дана підписана всіма селянами, які були на сході»⁵.

Цей народний документ свідчить про високий рівень свідомості та організованості селян у їх ставленні до спиртного. Хоч безпосереднім поштовхом до руху за тверезість було підвищення цін на вино, селяни вже тоді розуміли, що відмова від випивок сприяє поширенню

² Наука и религия.— 1980.— № 12.— С. 20.

³ Цит. за: Шлях до здоров'я.— 1927.— № 2.— С. 20.

⁴ Добролюбов Н. А. Народное дело // Соч.— М., 1962.— Т. 5.— С. 272—273.

⁵ Моск. ведомости.— 1859.— № 71.

«доброї моральності» та поліпшує виконання суспільних обов'язків. Необхідність нагляду за виконанням обітниць була зумовлена патологічною пристрастю до алкоголю деякої частини населення та хитрощами шинкарів, що не гребували нічим, намагаючись відновити продаж оковитої. У той же час селяни залишали можливість купівлі вина для «яких-небудь необхідних випадків». Адже тоді спиртному приписувалися лікувальні властивості. Але, як видно з тексту обітниць, процес одержання дозволу на купівлю вина був настільки складний, що навряд чи хтось міг зловживати такою можливістю. Народний рух за тверезість у короткий строк докорінно змінив алкогольну ситуацію в ряді районів країни.

Торговці спиртним відчули це вже по тому, як селяни святкували хрещення. «На хрещенському торгу,— свідчив «Русский дневник»,— приїжджих з навколишніх сіл було, як запевняють, до 10 000 чоловік; але відкупники, завжди розраховуючи на цей день, як на день благодіє, цього разу гірко обдурилися. Бувало, в ці дні весь народ більш чи менш нападпитку; тепер не те: тверезими приїхали на торг, тверезими і поїхали додому... І все тихо, спокійно, без галасу. Кажуть, що шинкарі терплять великі збитки. Народ знає це, і в селах та на базарах кажуть: так не будемо ж пити,— дамо зарок; нехай шинкарі самі п'ють своє вино, а ми не хочемо, не будемо»⁶.

До яких тільки засобів не вдавалися торгаші, щоб повернути селян у шинок. Вони навіть тимчасово знижували ціни на спиртне. Доходило до того, що «перед корчмами виставляли іноді навіть безплатне вино... Ніщо не допомагало»⁷. Окремі зриви все ж траплялися. У містечку Лукниках Шавельського повіту один селянин випив вина. Дізнавшись про це, односельці прикріпили йому на спині табличку «п'яниця» і «з барабанами попереду обвели двічі навколо села»⁸.

Відмова від оковитої зумовила істотне поліпшення добробуту та здоров'я трудящих. Про це писали «Московские ведомости»: «Лише тільки кілька місяців минуло з тих пір, як перестали вживати горілку, а добрі плоди цієї щасливої зміни в народі вже відчуваються...: ціни на життєві продовольства значно знизилися, жебрацтво вельми зменшилося, казенні повинності сплачуються справніше, здоров'я населення нашої губернії відповідає найкращим побажанням. Визначним є те, що протягом цього часу не з'явилося жодного масового захворювання, яке раніше було звичним у цю пору року, особливо при змінній, туманній та вогкій погоді, яка зараз у нас»⁹.

Звичайно, в умовах експлуаторського ладу відмова від спиртного не могла докорінно змінити добробут трудящих. Нещадна експлуатація викликала дальший опір селянства, який ще більше посилювався протидією споюванню народу. Не випадково прагнення селян до тверезості було відразу ж підтримане революційними демократами. Вони стали першими історіографами антиалкогольного руху. Майстерно обходячи цензуру, М. О. Добролюбов викривав махінації відкупників. М. Г. Чернишевський відгукнувся на перші відомості про товариства тверезості статтею «Шкідлива добродійність»¹⁰.

Антиалкогольна боротьба відіграла значну роль у селянському антикріпосницькому русі. В окремих випадках, коли виноторговці викликали особливе обурення, відмови від спиртного супроводжувалися руйнуванням шинків. Інколи лунали навіть заклики розправлятися з поміщиками, які підтримували шинкарів. Бачачи небезпеку антиалкогольного руху, власті вдавалися до заборони обітниць тверезості та

⁶ Русский дневник.— 1859.— № 20.

⁷ Там же.

⁸ Указатель политико-экономический.— 1859.— № 3.

⁹ Моск. ведомости.— 1859.— № 42.

¹⁰ Федоров В. А. Крестьянское трезвенное движение 1858—1860 гг. // Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.— М., 1962.— С. 107—108.

вживали репресивних заходів проти невдоволених: 11 тис. чол. були ув'язнені в «шинкових справах»¹¹. Саме у зв'язку з придушенням цього народного руху К. Маркс писав: «Всяка спроба підвищити їх (селян.— Авт.) моральний рівень карається, як злочин. Досить вам тільки нагадати про урядові репресії проти товариств тверезості, які прагнули врятувати московита... від горілки»¹². Під впливом руху за тверезість у 1860 р. відкупна система виноторгівлі була скасована.

Ще одним підтвердженням народного ставлення до спиртного може бути свідоцтво історико-літературного збірника «Русский архив» за 1866 рік: «Одне слово «шинок» було ненависним народові, і, вживаючи його у розмовах протягом двохсот років, він, однак, ніколи не наважувався зобразити його літерами на вивісці»¹³.

Скасування кріпосного права не принесло визволення селянам. Одна форма гноблення була замінена іншою, і класова боротьба продовжувалася. В 70-ті роки тільки на Україні відбулося понад 90 виступів, пов'язаних з перерозподілом поміщицьких та селянських угідь¹⁴. У ряді сіл жителі відмовлялися виконувати розпорядження місцевих органів царської влади, самочинно переобирали сільських старост і волосних старшин, вступали у збройні сутички з поліцією, яка захищала інтереси поміщиків. Водночас піднімалася й нова хвиля боротьби за тверезість. Почав діяти «союз» чаепитників — людей, які іноді об'єднували цілі села, що давали зарок не пити. Перед в'їздом у таке село звичайно стояв величезний самовар з кип'ятком, і кожен перехожий міг випити склянку смачного чаю. Знайти там вина чи горілки було неможливо. В 1874 р. в селі Дейкалівка Полтавської губернії було вперше зареєстровано товариство тверезості¹⁵.

Передові люди країни глибоко усвідомлювали згубність масового споживання народу. Так, у січні 1876 р. Ф. М. Достоевський висловлював гірке побажання, щоб хоч товариство охорони тварин взялося сприяти зменшенню отруювання цілого покоління вином¹⁶⁻¹⁷. Значну роль в антиалкогольному русі відіграв великий російський письменник Л. М. Толстой, який створив товариство тверезості. Складена ним листівка закликала: «Ніколи не пити хмільного — ні горілки, ні вина, ні пива». Серед активних учасників його товариства «Згода проти пияцтва» були видатний мандрівник М. М. Міклухо-Маклай, художник М. М. Ге-молодший, відомий видавець П. І. Бірюков та багато інших.

З 1885 р. в країні почали створюватися попечительства про народну тверезість. Це було поступкою міністра фінансів графа Вітте народові у зв'язку із запровадженням винної монополії, яку В. І. Ленін у статті «Випадкові замітки» піддав нищівній критиці. «Яких тільки благ не чекала від неї наша офіційна й офіціозна преса: і збільшення казенних доходів і поліпшення продукту і зменшення пияцтва! А на ділі замість збільшення доходів досі вийшло тільки подорожчання вина, заплутаність бюджету, неможливість точно визначити фінансові результати всієї операції; замість поліпшення продукту вийшло погіршення, і навряд чи урядові вдасться особливо імпонувати публіці тим повідомленням про успішні результати «дегустації» нової «казенки», яке обійшло недавно всі газети. Замість зменшення пияцтва — збільшення кількості місць таємного продажу вина, збільшення поліцейських доходів із цих місць. Відкриття винних крамниць всупереч волі населення, що клопочеться за протилежне, посилення пияцтва на вулицях. А головне — яке нове гігантське поприще для чиновницького

¹¹ Дайчман Э. И. Алкоголизм и борьба с ним.— М., 1928.— С. 67.

¹² Маркс К. Промова на польському мітингу в Лондоні 22 січня 1867 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 201.

¹³ Цит. за: Наука и религия.— 1980.— № 12.— С. 20.

¹⁴ Історія Української РСР.— К., 1978.— Т. 3.— С. 361.

¹⁵ Лисицын Ю. П., Копыт Н. Я. Алкоголизм.— М., 1983.— С. 186.

¹⁶⁻¹⁷ Див.: Трезвость и культура.— 1986.— № 2.— С. 9.

самодурства і сваволі, підлабузництва і крадіжок відкриває це створення нової галузі багатомільйонного казенного господарства, створення цілої армії нових чиновників! Це справжня навала цілих хмар чиновницької сарани, що підлизується, інтригує, грабує, псує паки і паки моря чорнила й гори паперу»¹⁸.

За повідомленнями тогочасних газет, деякі селища Архангельської губернії ще в 1899 р. склали обітничі тверезості, щоб у них не відкривали крамниць. Але уряд через два роки саме там почав насаджувати виноторгівлю. Граф Вітте не випадково побоювався народного гніву проти монополії.

Враховуючи традицію, попечительства про тверезість були названі народними. Одним з таких попечительств був Лук'янівський народний дім у Києві. В ньому з 1897 р. функціонувала чайна та бібліотека-читальня. Через рік почалися народні читання з літератури, історії, природознавства, географії тощо. У 1900 р. там були відкриті їдальня та кімнати для приїжджих, а через два роки — театр на 585 місць, де до 1913 р. було поставлено 618 вистав, які переглянули 177,5 тис. глядачів. Два загальноосвітні класи Народного дому прийняли перших слухачів у жовтні 1903 р. В 1906 р. там було встановлено проекційний ліхтар, а в 1910 р. — кіноапаратура. Рада Народного дому прагнула охопити всі сторони дозвілля й побуту своїх відвідувачів, заохочуючи їх до тверезості. Безплатні читання та спектаклі організовувалися, зокрема, на честь пам'яті О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, А. П. Чехова, М. В. Гоголя, О. М. Островського, а також 200-річчя Полтавської битви, 50-річчя скасування кріпосного права, 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р.¹⁹ Тепер у приміщенні Лук'янівського дому — Палац культури працівників трамвайно-тролейбусного управління м. Києва.

Найбільш послідовно інтереси трудящих у розв'язанні алкогольної проблеми відстоювали більшовики. Не випадково О. М. Горький у романі «Мати» підкреслював тверезий спосіб життя Павла Власова. Його прототип — Петро Заломов, справді, не вживав спиртного, про що він сам писав у своїй автобіографічній повісті²⁰. Більшовики викривали класову суть алкогольної політики самодержавства. При цьому вони спиралися на праці основоположників наукового комунізму, у яких досліджена соціальна природа алкоголізації в умовах існування експлуататорських суспільств, висвітлені фактори поширення спиртного при капіталізмі, визначені умови подолання традицій пиття. Досліджуючи обставини, що спричиняли масовий алкоголізм серед англійських пролетарів, Ф. Енгельс дійшов висновку, що це не тільки наслідок тяжких умов праці й побуту, які штовхають робітника до пияцтва, а й результат алкогольної політики правлячих кіл країни. Однією із складових частин цієї політики була спроба витіснити міцні алкогольні напої пивом, але «виданий в 1830 р. закон про пивні..., в яких дозволяється розпивочний продаж пива, полегшив також поширення пияцтва, оскільки мало не біля кожного будинку стояв трактир»²¹.

Певний позитивний елемент, від розвитку якого залежить розв'язання алкогольної проблеми, Ф. Енгельс вбачав у товариствах тверезості. «Наскільки пияцтво погіршує матеріальне становище робітників, як руйнує їх фізичне і моральне здоров'я, який розлад вносить в родинні відносини — все це легко собі уявити, — писав він. — Товариства тверезості зробили, правда, немало, та що значать кілька тисяч «Teatotalers» («непитущих». — Авт.) в порівнянні з мільйонами робітників?»²².

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 4. — С. 401—402.

¹⁹ Див.: Лукьяновский Народный Дом попечительства о народной трезвости в г. Киеве и его деятельность за 15 лет. — Киев, 1913. — С. 26.

²⁰ Див.: Звезда. — 1986. — № 1. — С. 146.

²¹ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 2. — С. 344.

²² Там же. — С. 345.

Ф. Енгельс відзначав руйнівну дію випивок на здоров'я та свідомість людей, висловлював думку про можливий вплив алкоголізації на розвиток революційної свідомості робітничого класу: «Можна навіть поставити питання, чи не пояснюється та апатія, з якою саме північно-німецькі робітники поставилися до подій 1830 р., що не пробудили їх активності,— чи не пояснюється ця апатія в значній мірі горілкою, під владою якої вони тоді були більше, ніж коли б то не було»²³.

Ставлення більшовиків до випивок добре ілюструє розповідь П. Заломова про його участь у відомій Сормовській демонстрації 1904 р. «... Я приготував три прапори,— згадував він,— і поніс їх на демонстрацію. Вони виявились до речі: у демонстрантів не було підготовлено прапора... Побачивши у натовпі багато п'яних, я не хотів виймати прапори й пішов назад. Побачивши інший натовп, який ішов по великій вулиці з піснями, я приєднався до нього і вийняв прапори...»²⁴. У Нижньому Новгороді під час подій 1905 р. робітничі міліція заборонила продаж вина.

У 1900 р. на території Російської імперії діяло майже 220 товариств тверезості. Найбільше з них, Московське, налічувало 434 члени²⁵. Однак ці об'єднання не могли протистояти політиці уряду, і алкогольна ситуація в країні продовжувала викликати серйозне занепокоєння громадськості. Про це свідчила й буржуазна преса. Так, газета «Киевлянин» 6 червня 1914 р. повідомила про опитування, проведене серед школярів Єлабузького повіту Вятської губернії, яке виявило, що з 12 000 школярів, 7748, у тому числі 1114 дівчат, вживали спиртне. У стані сп'яніння перебували 1153 хлопці і 31 дівчина. Семеро дітей померли від вина, а дев'ять допивалися до стану непритомності.

Отруєння народу спиртним було особливо вигідне власникам виноробних підприємств. В. І. Ленін підкреслював, що «... винокурні заводи належать майже виключно поміщикам і головним чином дворянам»²⁶. Їм належало більш як 90% загальної кількості винокурень, що виробляли чотири п'ятих спирту. Головна роль поміщиків та великих капіталістичних землевласників у виробництві алкоголю, тобто в розвитку пияцтва в країні, зберігалася до початку першої світової війни. І хоч у серпні 1914 р. випуск цього зілля був різко зменшений, населення країни ще довго відчувало згубні наслідки діяльності винокурів.

За офіційними даними Головного управління по продажу казенки, у 1915 р. було продано близько 25 млн. л абсолютного алкоголю. Це означає, що на душу населення імперії, не враховуючи військових, припадало 0,2 л випивки та спирту для так званих «спеціальних потреб», тобто в 17 разів менше, ніж у 1913 р. Відповідно у 10 разів зменшилася кількість алкогольних психозів, а пожеж стало менше на 40—45%. Дослідження, яке було проведене в жовтні 1914 р. і охопило 215 тис. робітників на 171 підприємстві, виявило, що продуктивність праці підвищилася на 9,2%. Прогули серед чоловіків зменшилися на 46,8%. Для порівняння наведемо сучасні дані. З 1984 по 1987 р. продаж спиртного в нашій країні зменшився з 8,2 до 3,26 л на душу населення. За цей же час кількість прогулів скоротилася на 40%²⁷.

Зниження алкоголізації в 1914 р. супроводжувалося різким зростанням торгівлі спиртним в аптеках та продажу денатурату. У кількох губерніях винокури одержали дозволи на продаж своєї продукції. Вільно йшла реалізація хмільного зілля у трактирах вищого розряду.

²³ Енгельс Ф. Прусська горілка в німецькому рейхстазі // Там же.— Т. 19.— С. 43.

²⁴ Цит. за: Звезда.— 1986.— № 2.— С. 146.

²⁵ Лисицын Ю., Копыт Н. Указ. соч.— С. 186—187.

²⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 272.

²⁷ Трезвость и культура.— 1988.— № 3.— С. 31.

Продовжувався продаж пива. Влітку 1915 р. було видано дозвіл на продаж вина міцністю до 10°. Тоді 661 завод виробляв алкогольную отруту, якою торгували у 4242 місцях. Масові закупки оковитої провадило військове відомство для «потреб армії, шпиталів та лазаретів»²⁸.

Міжнародний комітет виноробів об'єднав представників усіх країн, навіть тих, що воювали між собою, для боротьби проти утисків своїх спільників у Росії. І царський уряд зробив ще один крок на користь міжнародного капіталу. Міністерство фінансів регулярно почало давати дозволи на продаж вин, виготовлених до 1914 р. Про останній такий дозвіл повідомив «Правительственный вестник» у грудні 1916 р. У тому ж віснику та у відповідному виданні Тимчасового уряду час від часу друкувалися звіти виноробних компаній про мільйонні прибутки. Такою насправді була політика самодержавства, яке офіційно оголосило «сухий» закон і заборонило діяльність товариств тверезості.

Цікаво, що більшість населення країни не зустріла значних ускладнень на шляху до тверезості. Це з'ясувалося в результаті опиту двох тисяч представників різних верств населення наприкінці 1914 р. 95% опитаних не були прихильниками тверезості, а майже 80% з них неодноразово напивалися. Однак 65% відповіли, що досить легко пристосувалися до умов тверезості. Лише 2,8% не могли звикнути до життя без хмільного. Діяльність товариств тверезості не минула безслідно. Чимало людей вимагало додержання «сухого» закону повною мірою. У квітні 1916 р. думська комісія з питань охорони здоров'я повідомила, що постанови про заборону торгівлі вином були прийняті в 342 міських думах, 98 повітових земствах та на 17 губернських зборах. 769 сільських общин виступили з проханням припинити продаж пива, вина та горілки²⁹.

Однак уряд готував нову хвилю алкоголізації. Лише у Петрограді наприкінці 1917 р. налічувалося близько 700 складів з різного роду алкогольними виробами. І вони насамперед були використані реакцією у боротьбі проти влади робітників та селян. Чітку оцінку класової основи цих спроб повернути до влади поміщиків і капіталістів дав В. І. Ленін. У записці до Ф. Е. Держинського він відзначав: «Буржуазія іде на найлютіші злочини, підкуповуючи покидьки суспільства і елементи, що опустились, сполучаючи їх для цілей погромів»³⁰. Для боротьби з ними Володимир Ілліч 8 грудня 1917 р. звернувся у Петроградський комітет РСДРП(б) з проханням «... доставити не менш ніж 100 чоловік *абсолютно* надійних членів партії...»³¹. Надзвичайним військовим комісаром Петрограда по боротьбі з пияцтвом і погромами призначили Г. І. Благонравова. У місті був оголошений стан облоги. Внаслідок надзвичайних заходів, як відзначав В. Д. Бонч-Бруевич, кількість заяв про погроми за чотири дні впала з 663 до чотирьох³².

Не менш рішуче революційний уряд повів боротьбу з тими, хто перевозив зерно на самогон. У травні 1918 р. В. І. Ленін пропонував: «Оголосити всіх власників хліба, які мають надлишки і не вивозять їх на зсипні пункти, а також усіх, хто розтринькує хлібні запаси на самогонку, ворогами народу, віддавати до Революційного суду і надалі ув'язнювати не менш як на 10 років, конфісковувати все майно і виганяти назавжди із своєї громади, а самогонників крім того посилати на примусові громадські роботи»³³. Боротьба з самогонарінням, яка

²⁸ Трезвость и культура.— 1987.— № 9.— С. 22.

²⁹ Там же.— 1987.— № 10.— С. 22.

³⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 150.

³¹ Там же.— Т. 50.— С. 17.

³² Вопр. истории КПСС.— 1985.— № 9.— С. 105.

³³ Ленін В. І. Доповнення до декрету про продовольчу диктатуру // Там же.— Т. 36.— С. 300.

була дещо послаблена у 1922 р., активізувалася після прийняття 20 грудня того ж року постанови Раднаркому, згідно з якою 50% від суми штрафів, що сплачувалися самогонниками, надходило органам міліції. Якщо у 1922 р. було викрито 94 тис. самогонників, то наступного року — 191 тис. Ще через рік було покарано вже 275 тис. виготовлювачів отруйного зілля³⁴.

Однак картина була б дуже неповною, якби ми обмежились викладом самих лише репресивних заходів, що вживалися для розв'язання алкогольної проблеми. Вони органічно доповнювалися та підсилювалися досить значною масово-політичною, агітаційною роботою, зокрема поширенням закликів та звернень до населення у газетах, насамперед в «Правде», та спеціальних листівках³⁵. Крім того, проводилися збори й мітинги, на яких робітники та службовці ухвалювали резолюції про встановлення революційного порядку. Ці та інші заходи, безумовно, мали значний вплив на формування громадської думки, її прихильності до нової влади.

О. М. Ємельянов, син старого партійця-пітерця, який разом з батьком брав участь у забезпеченні останнього підпілля Леніна, а в роки громадянської війни — артилерист, згадував про непримиренне ставлення до вживання спиртного у Червоній Армії. Виступаючи в липні 1977 р. перед активістами антиалкогольної роботи Петроградського району Ленінграда, він згадував такий випадок на Східному фронті. Комісар, який був нападितку, за вироком ревтрибуналу, підлягав розстрілу. Засуджений намагався оскаржити вирок, але це йому не допомогло. «Червона Армія була тверезим військом, — розповідав О. М. Ємельянов. — Учасники громадянської війни добре про це знають. А от біла армія пила... Бувало, що наші бійці брали фактично голими руками с'янілі білі підрозділи»³⁶.

Тверезий спосіб життя був характерний не тільки для революціонерів та бійців і командирів Червоної Армії, а й для більшості населення молоді республіки Рад. Законодавчо це було закріплено 19 грудня 1919 р., коли Рада Народних Комісарів Російської Федерації видала постанову, згідно з якою на території РСФРР заборонялося виготовлення спирту та інших алкогольних виробів міцністю, що перевищує півтора процента³⁷.

Партійні основи антиалкогольної політики були чітко сформульовані В. І. Леніним на X Всеросійській конференції РКП(б): «... На відміну від капіталістичних країн, які пускають у хід такі речі, як горілку та інший дурман, ми цього не допустимо, тому що, хоч би які вони були вигідні для торгівлі, але вони поведуть нас назад до капіталізму, а не вперед до комунізму...»³⁸. У рік смерті В. І. Леніна серед молоді та у пресі широкого розголосу набули «Десять заповідей Ілліча комсомольцю», одна з яких наголошувала: «комсомолец не палить, не п'є, він береже здоров'я своє та інших»³⁹.

Відхід від ленінських принципів почався у 1923 р. під час хвороби Володимира Ілліча і був остаточно закріплений після його смерті⁴⁰. Необхідність використання продажу горілчаних виробів для одержання коштів від населення обгрунтовувалася таким чином: або піти у кабалу до капіталістів, або ввести винну монополію.

Революційна перебудова в нашій країні зумовила необхідність повернення до ленінського підходу у розв'язанні алкогольної проблеми. У постанові ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва й алко-

³⁴ Швердин С. Н. Со злом борються ефективно. — М., 1985. — С. 74.

³⁵ Див.: Ленін В. І. До населення // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 61—63.

³⁶ Цит. за: Вопр. истории КПСС. — 1985. — № 9. — С. 108.

³⁷ Известия. — 1920. — 1, 3 янв.

³⁸ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 301.

³⁹ Цит. за: Молодой коммунист. — 1980. — № 2. — С. 70.

голізму» був викладений комплекс заходів, спрямованих на боротьбу за тверезість. Проте при її виконанні основні зусилля спрямовувалися насамперед на адміністративні заходи. Це дало певні результати. Однак відсутність належної виховної роботи спричинилася до появи ряду негативних наслідків, які загрожують звести нанівець ці перші успіхи. Тому в постанові ЦК КПРС «Про хід виконання постанови ЦК КПРС з питань посилення боротьби з пияцтвом та алкоголізмом» підкреслена необхідність зосередити зусилля на профілактичних, виховних заходах, формуванні в усіх радянських людей антиалкогольних переконань⁴¹.

Одержано 15.11.88

Авторы рассказывают, что исторические традиции нашего народа свидетельствуют об отсутствии у него склонности к употреблению спиртного. Эксплуататоры на протяжении веков спаивали трудящихся, жестоко душили народное движение за трезвость. Марксизм-ленинизм вскрывает классовые причины алкоголизации в условиях эксплуататорского строя, обосновывает необходимость полного отказа от алкоголя. Революционная перестройка нашего общества обусловила необходимость возвращения к ленинским принципам решения алкогольной проблемы.

⁴⁰ Див.: Трезвость и культура.— 1988.— № 8.— С. 13.

⁴¹ Див.: Рад. Україна.— 1988.— 26 жовт.

НАШ КАЛЕНДАР

В. Я. Фрис (Львів)

425-РІЧЧЯ ВИДРУКУВАННЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ КНИГИ

425 років відділяє нас від того часу, коли побачила світ перша точно датована друкована книга в Росії — «Діяння та послання апостольські», або, як її скорочено називали, «Апостол».

Більш як за сто років до цієї події в Європі було випущено першу друковану книгу. Винахід Й. Гутенберга поширився надзвичайно швидко, і в багатьох європейських містах з'явилися друкарні. Поступово друкарство поширилося й у слов'янських землях.

У 1491 р. вийшла перша кирилична друкована книга у Кракові. Майже через півстоліття почала діяти кирилична друкарня в Росії. Серед дослідників вона дістала назву «Анонімною». Державою правив тоді цар Іван IV, Грозний. З метою централізації управління і зміцнення самодержавної влади він провів цілий ряд реформ. У 1552 р. до Російської держави було приєднано неспокійного сусіда — Казанське ханство, яке постійно загрожувало набігами, закривало Росії волзький торговельний шлях. Для того, щоб зміцнити свою владу на нових територіях, Іван Грозний запровадив там християнство. У зв'язку з цим почали будуватися нові церкви, які потребували багато літургійних книг. І, як сказано у післямові до московського «Апостола» 1564 р., було наказано «книги на торжищех купувати и в святых церквах полагати — псалтыри, евангелия, и апостолы и прочая святая книги». Однак у рукописних купуваних книгах траплялося багато перекручень з вини «ненаучених» переписувачів, а також повторних помилок з давніших рукописів. Саме це, як твердиться в післямові (її автором був, напевно, Ів. Федоров), спонукало царя і митрополита Макарія зацікавитися друкарством.

Анонімна друкарня, судячи з усього, діяла в Москві десь у період між 1553—1563 рр. Про її існування дослідники стародрукованої книги довгий час нічого не знали. Однак періодично їм траплялися якісь дивні друки, які складно було атрибутувати, оскільки вони не мали вихідних даних, незважаючи на те, що деякі з них, судячи з усього, були повними, тобто мали всі аркуші. Крім того, ті друки не були подібними на продукцію жодної з відомих на той час друкарень: вони мали унікальні шрифти й прикраси і навіть спосіб складання сторінок відрізнявся від уже відомих. Виняток становив ініціал, який використали невідомі друкарі, випускаючи так званий широкошрифтий «Псалтир». Це була буква «Т». У 1604 р. її ще раз було використано як кінцівку при друкуванні відомого «Октоїха» в Дермані, куди, як відомо, на короткий час було перевезено Острозьку друкарню, засновану ще Ів. Федоровим. І, можливо, він сам і привіз в Острог дошку, яка колись належала Анонімній друкарні. У зв'язку з цим ймовірно є гіпотеза про те, що Ів. Федоров був одним з працівників Анонімної друкарні¹.

Однак про можливий зв'язок Ів. Федорова з Анонімною друкарнею почали здогадуватися лише в ХХ ст., оскільки про існування самої друкарні тоді ще не знали. І лише у ХІХ ст. О. Е. Вікторов висловив припущення про книгодрукування у Москві ще до Ів. Федорова. Дослідником було описано сім так званих «безвихідних» видань. Серед них — середньошрифтне «Євангеліє». Воно є чи не найархаїчнішим. Надруковано його на іншому папері, і взагалі воно стоїть особно серед решти без-

¹ Коляда Г. И. У истоков русского книгопечатания // Науч. тр. Ташкент. гос. ун-та.— Ташкент, 1963.— Вып. 211.— С. 130.

вихідних видань. Це — єдина серед безвихідних видань книга, на примірниках якої є багато записів про події на Україні, Білорусії та в Молдавії, зроблених у XVII ст. Найстаріший такий запис датується 1605 р. Деякі вчені вважають найбільш давньою книгою «Тріодь пісну», інші — вузькошрифтно «Євангеліє». Трохи пізніше могли бути надруковані «Псалтир», широкошрифтно «Євангеліє» та «Псалтир». Вважається, що останні два видання вийшли одночасно з друком Ів. Федорова та П. Мстиславця у Москві, а, можливо, трохи пізніше. І ще про одну книгу Анонімною друкарні знають дослідники — «Тріодь цвітну». Вона була описана багато років тому, але в сучасних книгосховищах жодного примірника її не виявлено.

Отже, незаперечно доведено, що в Москві друкувалися книги ще до виходу у світ «Апостола» 1564 р. Що ж свідчать з цього приводу джерела? Чи не єдиним таким джерелом довгий час була післямова до «Апостола» Ів. Федорова. Ось що в ній сказано про друкарню і початок книгодрукування: «Повелением благочестивого царя и великого князя Ивана Васильевича всея Руси и благословением преосвященного Макария митрополита начаша изыскивати мастерства печатных книг, в лето 61 осмыа тысящи, в 30-е лето государства его, благоверный же царь повеле устроити дом от своея царския казны, идеже печатному делу строитися... И первое начаша печатати сия святыя книги деяния апостольска и послания соборная и святого апостола Павла послания в лето 7071...». Тут явна суперечність: сказано, що цар повелів зайнятися друкуванням в 7061 р. (1553), а далі говориться про 30-й рік правління Івана Грозного (1563). Деякі дослідники вважали, що тут вкралася друкарська помилка, інші — що дата 1553 р. стосується часу, коли цар розпорядився збудувати будинок для друкарні, ще інші — вважають, що «помилку» Ів. Федоров допустив свідомо з наміром указати, коли ж насправді почали друкувати книги в Москві, маючи на увазі Анонімну друкарню. Більшість вчених схиляється до думки, що друкарня, в якій з'явився «Апостол» 1564 р., була другою, а перша — почала діяти близько 1553 р. І, як уже було сказано, можна припустити, що в цій друкарні працював Ів. Федоров й навчався друкарської майстерності. Можливо, він опанував у ній поліграфічні прийоми, які потім використав у своїй дальшій роботі. Ів. Федорову вдалося невдовзі піднести московське книгодрукування на таку висоту, що весь попередній, безвихідний період розглядають як «пробний», як своєрідну передісторію друкарства в Москві. Справжню ж історію книгодрукування тепер, як і тоді, коли анонімні видання не вважалися московськими, розпочинають від видань Ів. Федорова та його «клеврета» П. Мстиславця².

«Апостол», який Ів. Федоров та П. Мстиславець надрукували в Москві між 19.IV. 1563 р. і I.III. 1564 р., тепер вважають не першою, а першою точно датованою книгою в Росії. І день виходу її в світ має особливе значення в історії російської культури³. «Апостол» поклав початок тій поліграфічній техніці, яка використовувалася протягом десятиріч у Росії, Білорусії та на Україні.

Відомий дослідник Г. І. Коляда порівняв текст друкованого «Апостола» з 46-ма іншими його виданнями, що були переписані наприкінці XV ст. — до 1560 р., і виявив, що в друкованій книжці не лише усунено чимало наявних помилок, а й помітна тенденція зробити мову книги зрозумілішою для читачів. В ній менше архаїзмів, іноземні слова часто замінені церковнослов'янськими відповідниками і водночас вислови, які раніше були невдало перекладені, замінювалися грецизмами, якщо останні були на той час загальновідомими.

² Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— Львів, 1975.— С. 32—33.

³ Сидоров А. А. Навстречу четырехсотлетию русского книгопечатания.— М., 1961.— Книга 5.— С. 189.

Дослідники схиляються до думки, що виправлення тексту відбувалося під керівництвом митрополита Макарія. Водночас є свідчення відомого діяча білоруського і польського реформаційного руху С. Будного, що обидва друкарі «виправляли недавні менші помилки за старими книгами». Друкарі розраховували на велику кількість церковнослужителів, що будуть користуватися першодрукованим «Апостолом». Цим і пояснюється модернізація та демократизація ними мови, усунення іноземних слів. Цікаво, що в «Апостолі» 1564 р. були опущені традиційні передмови до «Діянь та послань апостольських», звернені до одного читача. Як вважає А. С. Дьомін, післямова Ів. Федорова адресувалася переважно багаточисленним служителям новозбудованих церков на всій території Російської держави⁴.

«Апостол» відрізняється від анонімних видань не лише старанно вивіреним текстом, а й високим рівнем поліграфічного виконання та вдалим орнаментальним оформленням. Сам шрифт книги розроблено на основі російського півуставу. На початку книги в рамці-порталі вміщено велике зображення апостола Луки. «Апостола» прикрашають також заставки та ініціали, виконані в стилі, який дослідники називають «стародрукованим» (на чорному тлі — білі акантові гілки з плодами). Цікаво, що хоч цей стиль і названо «стародрукованим», але такого типу заставками прикрашено й московські рукописні книги першої половини XVI ст. Це — праці Феод. Ізографа та інших ілюстраторів, що творчо скористалися зразками німецько-нідерландських граверів XV ст.

«Апостол» 1564 р. надруковано на папері формату F⁰. В строгих пропорціях, у досконалості поліграфічної техніки і криється таємниця того дивного враження гармонії, яке справляє книга.

До нашого часу збереглося більш як 60 примірників «Апостола», видрукованого в Москві у 1564 р. На Україні відомо три його примірники, що зберігаються в Києві у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, а також у Львові: один — у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, а другий — у Музеї українського мистецтва.

«Часовник» був другою книгою, надрукованою Ів. Федоровим і П. Мстиславцем в державній московській друкарні. Це видання стало відомим у 40-х роках минулого століття. Пізніше виявилось, що існувало два видання «Часовника». На сьогоднішній день відомо 6 його примірників. Ці книги — надзвичайна бібліографічна рідкість⁵. Невеличка книжечка «Часовника» призначалася не лише для релігійних потреб. Вона використовувалася в навчальному процесі для читання.

Друге видання «Часовника» було завершено друкарями 29.X. 1565 р., а вже 8.VII. 1568 р. обидва друкарі розпочали друкування «Євангелія учительного» в Заблудові. Враховуючи час, який був потрібен на всі переїзди та на підготовку до роботи, можна зробити висновок, що Ів. Федоров та П. Мстиславець виїхали з Москви одразу ж після завершення друкування «Часовника».

Після від'їзду друкарів з Москви книгодрукування тут незабаром відновилося і з того часу існувало безперервно.

З переїздом до Заблудова почався новий етап в житті і творчості першодрукаря.

Одержано 08.12.88.

⁴ Демин А. С. Русские старопечатные послесловия второй половины XVI в. // Тематика и стилистика предисловий и послесловий. — М., 1981. — С. 46—47.

⁵ Немировский Е. Л. Иван Федоров. — М., 1985. — С. 98, 109.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Г. П. Ерхов.

*О принципах партийного труда.
Действенность партийных поручений:
опыт и проблемы.*

М. : Политиздат, 1988.— 240 с.

В комплексі основних питань, що складають науку про партію, важливе місце належить принципам партійної роботи, які були розроблені класиками марксизму-ленінізму і втілені в практику досвідом КПРС, усього міжнародного комуністичного руху. Використання цих принципів нині в значній мірі обумовлює перебудову партії. В цьому плані заслуговує на увагу монографія доктора історичних наук, професора Г. П. Ерхова, яка висвітлює основні принципи партійної роботи.

Вченими-суспільствознавцями у дослідженні цієї теми зроблено чимало. Видано багато книг і брошур, в яких розкриваються найважливіші проблеми ленінського вчення про партію, узагальнюються багатогранний досвід діяльності КПРС. Однак їх автори в основному обмежуються висвітленням окремих аспектів згаданої теми. Спеціальних праць, в яких би принципи партійної роботи розглядалися комплексно, в нас до останнього часу не було. У попередніх виданнях з партійного будівництва переважно узагальнювався досвід діяльності виборних органів та їх апарату. В монографії ж Г. П. Ерхова детально досліджуються питання проведення комуністами партійної роботи безпосередньо у первинних партійних організаціях.

Вбачається плідною спроба Г. П. Ерхова розкрити та конкретизувати поняття «партійна робота» і «партійна діяльність». Автор монографії не протиставляє ці поняття, показує, що вони мають однаковий зміст. Разом з тим у монографії підкреслюється, що було б правильно поняття «партійна діяльність» застосовувати до професійної діяльності комуністів, а «партійна робота» вживати в тих випадках, коли члени КПРС виконують партійні доручення на громадських засадах¹.

Понятійна визначеність і чіткість має велике значення для об'єктивного наукового дослідження. В. І. Ленін, як відомо, приділяв особливу увагу точному змісту понять і термінів, підкреслюючи, що відсутність «ясного терміна може тільки посіяти вагання, нерішучість, плутанину»...»².

Г. П. Ерхов в цілому дотримується саме такого підходу. Однак в окремих випадках поруч з поняттям «партійна робота»

використовуються як його синоніми поняття «діяльність комуністів», «ідеологічна робота». Це в першу чергу стосується п'ятої глави, де в назвах самої глави та її параграфів замість поняття «партійна робота» вживаються «діяльність парторганізацій», «діяльність комуністів», «діяльність членів партії»³.

У монографії розглянуті чотири головних принципи: принцип врахування конкретно-історичних умов у процесі здійснення партійної роботи; принцип колективних дій і особистої відповідальності комуністів; принцип творчості партійної роботи комуністів; принцип її гласності та контролю. Всі вони знаходяться в тісному взаємозв'язку. Їх діалектичне взаємопроникнення, підкреслюється у книзі, дозволяє збагачувати діяльність комуністів глибоким змістом, об'єднувати зусилля кожного члена партії у колективну органічну спільність, дозволяє діяти ефективно.

Разом з тим важливо підкреслити, що ця складна проблема методологічного характеру потребує дальшого поглибленого вивчення. На нашу думку, в майбутніх дослідженнях історикам партії не варто обмежуватися лише тими принципами, що наводяться в монографії Г. П. Ерхова. Зокрема, більше, ніж про це йдеться у книзі, має значення принцип єдності слова і діла у партійній роботі комуністів, оскільки його порушення завдає великої шкоди головному — авторитету партії. «Партія комуністів, — підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, — партія єдності слова і діла. Про це повинен пам'ятати кожний керівник, кожний комуніст»⁴. Дуже важливим є і принцип свідомої дисципліни в процесі здійснення партійної роботи.

В умовах перебудови особливої актуальності набули питання зміцнення партійної дисципліни, шляхи забезпечення її виконання засобами, які передбачає Статут КПРС. Важливо досліджувати й інші принципи, керуючись якими, партійні організації забезпечать підвищення авангардної ролі комуністів, подолають такі прояви психології застійних часів, як апатія та байдужість.

В монографії узагальнено історичний досвід КПРС по втіленню принципів партійної роботи у життя на різних етапах діяльності. Відомо, що в партійній практиці цей досвід використовується недостатньо, мало уваги приділяється розповсюдженню найбільш ефективних форм і методів, які використовувалися в минулі роки соціалістичного будівництва. Це

¹ Ерхов Г. П. О принципах партийного труда. — С. 3.

² Ленін В. І. Революція вчить // Повне зібр. творів. — Т. 11. — С. 134.

³ Ерхов Г. П. Указ. соч. — С. 194—214.

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 98.

свідчить про недостатню вивченість проблеми, певну обмеженість відповідних досліджень. Важливо, що саме ці, маловивчені питання, певною мірою висвітлюються у монографії. В ній поступово в контексті історії КПРС простежується втілення принципів партійної роботи у життя. Головну увагу автор приділяє вивченню позитивного досвіду КПРС, широко використовує архівні джерела і відповідні публікації. Варто додати, що в дослідницькій роботі автор — секретар Донецького обкому Компартії України — також спирається на власний досвід, накопичений за довгий час партійної роботи. Досліджуючи практичне застосування основних принципів партійної роботи, автор не обмежується висвітленням позитивних прикладів, а показує й недоліки, які особливо відчутно виявилися у застійні часи. Однак, на наш погляд, було б доцільніше більше уваги приділити аналізу причин помилок і труднощів, прорахунків, деформацій принципів партійної роботи, що мали місце в період культу особи, дії адміністративно-командної системи.

Відомо, що негативний досвід має також важливе політичне і теоретичне значення. Його знання дозволяє уникнути повторень минулих помилок. На лютневому (1988 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслював, що перебудова — це своєрідна фаза «заперечення заперечення», коли ми звільняємось від усього того, що перетворилося в гальмо⁵. Тому глибокі дослідження тих аспектів партійної роботи, що породжували негативні явища, знижували її ефективність, на нашу думку, стають невідкладним завданням істориків партії.

В книзі зроблено спробу проаналізувати дію принципів партійної роботи, шляхів підвищення її ефективності, практику виконання комуністами своїх обов'язків після XXVII з'їзду партії. Особливу увагу приділяє автор дослідженню спадкоємності у виконанні партійних доручень, оскільки недоліки на цій ділянці призводять до непослідовності дій, а то й втрати досягнутого.

Заслуговує схвалення висвітлення автором важливості врахування поєднання здібностей і можливостей кожного комуніста з характером партійного доручення, а також ролі системи партійної освіти як справжньої лабораторії, що допомагає членам КПРС виконувати свої обов'язки. До речі, що роль автор переконливо показав на результатах аналізу досвіду навчання комуністів, яким були визначені партійні доручення у галузі ідейно-виховної роботи серед трудящих. У переважній більшості парторганізацій агітатори та політінформатори були об'єднані у спеціалізовані школи та семінари системи партосвіти, де вони набували необхідні теоретичні знання і практичні навички для творчої роботи у трудових колективах. До навчальних планів цих шкіл і

семінарів був введений курс політичної агітації і інформації, що сприяв підвищенню професіоналізму слухачів. Дуже цінним є також й те, що під час занять визначались стан справ на виробництві, найважливіші теми виступів.

Має рацію Г. П. Єрхов, що підхід до навчання комуністів необхідно ширше розповсюдити і на членів КПРС, які діють на інших важливих напрямках партійної роботи. З цією метою автор рекомендує об'єднати їх у школи і семінари, програми яких мають більш повно враховувати питання внутріпартійного життя і партійного керівництва господарським будівництвом. Слід сказати, що автор докладно вивчив сучасну практику партійної роботи безпосередньо у первинних партійних організаціях, узагальнив її кращий досвід, виявив недоліки. Він висловив ряд цікавих, нестандартних суджень, підготував ґрунтовні рекомендації щодо перебудови партійної роботи. Безсумнівно, монографія буде з інтересом зустрінута партійними працівниками, науковою громадськістю, широкими колами читачів.

Разом з тим хотілося б висловити деякі міркування загального характеру. По-перше, життєво актуальним сьогодні вбачається аналіз витоків, причин, змісту деформацій партійної роботи, що мали місце в минулі роки. Особливо важливо вивчити негативний вплив таких явищ в роботі партійних комітетів, як командно-адміністративні методи керівництва, технократичні підходи в кадровій політиці, дублювання та підміна державних і господарських органів. Це необхідно як для рішучого подолання деформацій в партійній роботі, так і для того, щоб уникнути подібного у майбутньому. «Звернення до нашої історії продиктоване не просто інтересом до минулого, — підкреслював М. С. Горбачов. — Вона нам життєво необхідна для сьогоденної роботи, для розв'язання завдань перебудови»⁶.

По-друге, кардинальна перебудова всієї діяльності партії по-новому поставила питання про партійну роботу комуністів, обумовила необхідність вироблення нових підходів і критеріїв виконання кожним комуністом своєї авангардної ролі. В зв'язку з цим виникла потреба переосмислити принципи партійної роботи в плані реалізації партією своїх функцій як політичного авангарду. Переведення всього внутрішнього життя партії на демократичні рейки, розмежування функцій партійних, державних і господарських органів створюють сприятливі умови для подолання виконавчо-наказового стилю життя комуніста, підвищення ефективності його партійної роботи. Науково узагальнити ці благодіючі процеси, що відбуваються в партії, перетворити кращий досвід у надбання широких мас комуністів — важливе завдання дослідників.

Г. Я. ПОНОМАРЕНКО (Донецьк)

М. Є. БЕСПАЛОВ (Донецьк)

Одержано 28.11.88.

⁵ Там же.

⁶ Горбачов М. С. Революційний перебудови — ідеологію оновлення: Промова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 року. — К., 1988. — С. 12.

Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941—1945: Сборник документов и материалов.

К., Политиздат Украины, Наук. думка.— 1988.— 437.

Нині, коли радянська історична наука з позицій перебудови і гласності по-новому осмислює події минулого, ми з великим інтересом читаємо все, пов'язане з нашою історією, її героїчними і трагічними сторінками. Актуальною в цьому відношенні є тема Великої Вітчизняної війни, історіографія якої значно розширилася за останні десятиріччя. Однак через обмежений доступ істориків до архівних матеріалів у роки сталінщини і в період застою далеко не всі проблеми героїчної боротьби радянського народу проти фашизму розкрито повною мірою, окремі факти потребують детального аналізу і зважених висновків. Тому безперечний інтерес викликають видання документальних збірок про ратні й трудові звернення радянських людей в роки найсуворіших випробувань. Цій темі присвячений і рецензований збірник документів і матеріалів, підготовлений колективом наукових працівників партархіву Сумського обкому Компартії України, держархіву Сумської області та групою викладачів Сумського державного педагогічного інституту імені А. С. Макаренка.

На відміну від першого збірника, що вийшов у 1963 р. в Харкові, це видання значно поповнилося новими документами і матеріалами. Колектив авторів прагнув урахувати численні публікації, що з'явилися після 60-х рр., виявити нові цікаві документи, які значно розширюють наше уявлення про полум'яний патріотизм і мужність воїнів Червоної Армії в боротьбі за честь, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини. Відзначимо, що в цілому автори справилися з цим завданням. Збірник побудовано за тематичним принципом. На нашу думку, така структура дала можливість відобразити в хронологічній послідовності найважливіші аспекти героїчної діяльності сумчан, як і всього радянського народу, в роки Великої Вітчизняної війни, показати всенародний характер боротьби трудящих проти фашистських загарбників.

Документи, вміщені у збірнику, глибоко розкривають форми і методи роботи партійних організацій Сумщини по мобілізації всіх сил і засобів на розгром гітлерівських полчищ. До них, зокрема, відносяться звіт Сумського обкому КП(б)У про перебудову народного господарства області на военний лад, евакуацію промислових і сільськогосподарських об'єктів і населення в глиб країни в червні—вересні 1941 р., постанова пленуму Шосткінського міськкому партії від 12 липня 1941 р. про посилення політмасової роботи серед населення та інші, на основі яких розгорталася організаторська і політична робота в справі відсічі ворогові. Цілий ряд документів висвітлюють патріотичний порив трудящих області, їх готовність стати в ряди захисників рідної Вітчизни.

Матеріали збірника розповідають також про політичну й організаторську діяльність партійних і радянських органів, трудовий героїзм радянських людей під час евакуації продуктивних сил області у східні райони країни, про налагодження роботи підприємств і випуск продукції для фронту.

Чимало сторінок книги присвячено народному ополченню, ратному героїзмові його учасників. Із збірника дізнаємося, що найбільшу активність виявляли комсомольці та молодь Конотопського, Недригайлівського, Охтирського та ряду інших районів (док. 15, 24—27, 30, 35, 59).

Велику увагу приділено процесу формування в умовах війни партійного і комсомольського підпілля. Документи свідчать, що вже у серпні 1941 р. в області політичну і бойову діяльність розгорнули підпільні обком, міськкоми, райкоми партії, ціла мережа партійних організацій і груп, обком і райкоми комсомолу, в яких було задіяно 1600 комуністів і сотні комсомольців (док. 80, 189, с. 9). Рішення, постанови, звіти, протоколи засідань партійних і комсомольських органів характеризують їх багатогранну діяльність по розгортанню боротьби проти фашистів, розповідають про мужність і безстрашність підпільників.

У збірнику використане широке коло джерел про формування партизанського руху в області. Понад 50 документів (багато з яких вперше введено до наукового обігу) дають певне уявлення про масштабність політичної та бойової діяльності партизанських загонів, їх вагомий вклад у всенародну боротьбу з фашизмом. На базі партизанських загонів, підпільних організацій і груп Сумщини були створені великі партизанські з'єднання. В книзі розповідається про рейди партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова на Правобережну Україну, показано масово-політичну роботу партійних організацій партизанських загонів серед населення, непорушну дружбу і єдність народних месників різних національностей, їх полум'яний патріотизм у боротьбі з гітлерівськими окупантами.

Цілком закономірно, що автори збірника цілий розділ присвятили героїчним подвигам сумчан на фронтах Великої Вітчизняної війни. Представлені у збірнику документи свідчать про мужність і хоробрість Героїв Радянського Союзу червоноармійців М. Ф. Обухова, М. П. Криворотова, прикордонника капітана І. М. Середи, авіаторів двічі Героя Радянського Союзу І. С. Супруна, тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба, двічі Героя Радянського Союзу, маршала бронетанкових військ П. С. Рибалка, уславленого партизанського командира, двічі героя Радянського Союзу С. А. Ковпака, комісара Сумського партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу С. В. Руднева. У книзі також розповідається про пілота К. І. Зеленку—єдину в історії авіації жінку, яка здійснила повітряний таран. На нашу думку, досить влучно автори збірника доповнюють документи про подвиг своїх земляків коментарями у науково-довідковому апараті книги.

Заслужують на увагу документи і матеріали в розділі «Відбудова народного господарства області й всебічна допомога фронту». Цій темі присвячено 87 документів. Постанови, інформації, протоколи бюро обкому КП(б)У і облвиконкому, райкомів і райвиконкомів, повідомлення, статті з газет розкривають широку панораму відбудовних робіт в містах, районах і селах області, висвітлюють активну участь населення в нормалізації життя на визволеній території, його боротьбу за відродження економіки і культури, а також розповідають про різноманітні патріотичні рухи на допомогу Червоній Армії. У цьому ж розділі показано участь радянських воїнів у відбудові народного господарства області, безкорисливу допомогу, що їй подавали братні народи трудящим Сумщини.

Документи рецензованого збірника висвітлюють величезну й багатогранну діяльність Комуністичної партії, місцевих партійних організацій по відродженню економіки і культури та поданню всебічної допомоги фронту.

В цілому позитивно оцінюючи рецензований збірник, хотілося б відмітити деякі його недоліки. На нашу думку, у збірнику недостатньо розкриті питання евакуації промислових підприємств, і особливо колгоспів і радгоспів, у східні райони країни, слабо показано діяльність партійних організацій, комуністів по налагодженню роботи евакуйованих підприємств, колгоспів

і радгоспів, установ, по розгортанню соцзмагання між ними. У збірнику відсутні документи про партизанські краї і зони. А саме навесні 1942 р., як зазначав у своїх спогадах С. А. Ковпак, «згідно з волею партії і радянського народу виник величезний партизанський край у північній частині Сумщини і далі на півночі в Брянських лісах, де цілі райони стали недоступними для ворога. Десятки партизанських з'єднань, сотні загонів і груп брянських, орловських, курських партизанів разом з багатьма українськими загонами стояли на охороні цієї радянської землі»¹. Створення партизанських країв і зон мало велике політичне значення, вони відіграли вагомую роль у розвитку боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників. Варто було б дати в кінці збірника список Героїв Радянського Союзу і повних кавалерів ордена «Слава». Однак відзначені недоліки істотно не впливають на ідейно-теоретичний і науковий рівень збірника, не применшують його вклад в історіографію Великої Вітчизняної війни. Він стане в пригоді як для істориків, так і для широкого кола читачів.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ)

Одержано 24.10.88.

¹ Ковпак С. А. Из дневника партизанских походов.— М., 1964.— С. 22.

В. М. Даниленко.

Сотрудничество СФРЮ со странами — членами СЭВ.

Киев: Наук. думка, 1987.—112 с.

У рецензованій книзі розглядається ряд аспектів співробітництва Югославії з країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги. Проблемно-хронологічний підхід до висвітлення теми дав автору можливість узагальнити процес розвитку економічних та науково-технічних зв'язків СФРЮ із згаданими державами на дво- й багатосторонній основі.

В. М. Даниленко розглядає насамперед діяльність комуністичних і робітничих партій по виробленню принципів господарського співробітництва країн соціалістичної співдружності. Він підкреслює, що з 1949 р. провідну роль у поглибленні цих зв'язків почала відігравати Рада Економічної Взаємодопомоги.

Принципи, покладені в основу співробітництва держав — членів РЕВ, розділяє і Югославія. Свої відносини з Радою Економічної Взаємодопомоги вона розвиває на основі окремої угоди.

Важливим фактором розширення і поглиблення співробітництва між державами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги

допомоги, зазначає автор, стало запровадження таких перспективних його форм, як спеціалізація та кооперація виробництва. Їх використання сприяло тому, що в 50-х — на початку 60-х років визріли передумови для більш глибоких економічних і науково-технічних зв'язків Югославії з країнами — членами РЕВ та переходу до багатосторонніх форм співробітництва між ними. Логічним результатом міцніючих взаємозв'язків цих держав із СФРЮ, підкреслює В. М. Даниленко, стала укладена в 1964 р. угода між Радою Економічної Взаємодопомоги й урядом Югославії. На основі цього документа представникам СФРЮ було надано можливість брати участь у роботі постійних комісій, засідань сесій, Виконавчого комітету та інших органів РЕВ при розгляді ними питань, які становлять взаємний інтерес.

Підписання такої угоди, як правильно зазначає автор, сприяло тому, що взаємозв'язки соціалістичної Югославії з країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги мають нині міцну міжнародно-правову основу.

Аналізуючи співробітництво СФРЮ з державами — членами РЕВ у галузі економіки, автор наводить фактичні дані, що характеризують його стан на двосторонній основі в 60—80-ті роки. В 1975 р. доля цих країн у зовнішньоторговельному обо-

роті Югославії становила 35% замість 25% в 1970 р. У 1981—1985 рр., підкреслюється в монографії, обмін товарами між СФРЮ і державами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги досяг суми 60 млрд. доларів, що перевищило обсяг взаємних поставок за 60—70-ті роки, разом узяті.

На жаль, при дослідженні двосторонніх форм співробітництва Югославії з державами — членами РЕВ мають місце деякі прогалини. Так, недостатньо висвітлені в монографії торгово-економічні зв'язки СФРЮ з Німецькою Демократичною Республікою, хоч остання є одним з найбільших торгових партнерів Югославії. Схематично розглянуто взаємозв'язки СФРЮ з такими державами, як Монголія, В'єтнам, Куба.

У книзі досліджуються також багатосторонні контакти між Югославією й країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги. В 70—80-ті роки, підкреслює автор, вони розвивалися не тільки шляхом традиційних форм співробітництва, а значною мірою визначалися завданнями планомірного розвитку міжнародного соціалістичного поділу праці, висунутими Комплексною програмою соціалістичної економічної інтеграції.

Висвітлюючи зв'язки СФРЮ з державами — членами РЕВ, В. М. Даниленко, зокрема, зазначає, що у перші роки становлення світової системи соціалізму науково-технічне співробітництво визначалося лише окремими положеннями в двосторонніх торгових договорах. У 1955—1963 рр. були укладені спеціальні двосторонні угоди про таке співробітництво. В той час головними формами науково-технічних зв'язків між Югославією та державами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги, підкреслює автор, були взаємна передача документації, обмін інформацією, досвідом досягнень у галузі науки і техніки, встановлення прямих контактів з науковими установами тощо.

Значне місце в монографії відводиться дослідженню різних форм співробітництва у 70-ті роки між радянськими й югославськими організаціями в розробці науково-технічних проблем. Серед них автор приділяє увагу встановленню прямих контактів між міністерствами та творчими об'єднаннями Радянського Союзу і СФРЮ, Академією наук СРСР та Радою академій

наук і мистецтв СФРЮ і Союзним комітетом по охороні здоров'я й соціальному забезпеченню СФРЮ.

В 1981—1985 рр. СРСР і СФРЮ, підкреслює автор, надавали перевагу дослідженням у галузі енергетики, чорної й кольорової металургії, суднобудівництва, автомобільної промисловості, будівництва.

Висвітлюючи безпосередні контакти між науково-дослідницькими організаціями Югославії та інших держав — членів РЕВ, варто було б більш детально зупинитися на двосторонньому співробітництві між ними. Автор нечітко виділив специфічні інтереси СФРЮ в науково-технічних зв'язках із згаданими країнами.

Досліджуючи співробітництво Югославії з державами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги на багатосторонній основі, В. М. Даниленко наводить фактичний матеріал, який свідчить про те, що воно розвивалося по висхідній лінії.

Підбиваючи підсумки дослідженню всебічних зв'язків Югославії з державами — членами РЕВ, автор робить висновок про те, що вони взаємовигідні й приносять відчутну користь трудящим усіх соціалістичних країн.

Монографія В. М. Даниленка написана на достатній джерельній базі. Багато документів вводяться до наукового обігу вперше. Однак не завжди з наведеного автором фактичного матеріалу можна виділити частку СФРЮ у дво- та багатосторонніх економічних зв'язках з державами — членами РЕВ.

Бажано було б, на нашу думку, вказати й на резерви, які має Югославія для дальшої активізації співробітництва із згаданими країнами. При висвітленні деяких форм взаємовідносин СФРЮ з державами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги автор наводить деякі другорядні дані, що перешкоджають читачеві зрозуміти їх основний зміст.

Зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги В. М. Даниленка, яка вносить значний вклад у радянську історіографію міжнародного співробітництва держав — членів РЕВ та Югославії.

І. Д. ГОРПИНЮК (Дніпропетровськ),

П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

Одержано 12.07.88.

В. Г. Григорович (Київ)

Всесоюзна наукова конференція «Історія Великого Жовтня: нові підходи»

27—28 жовтня 1988 р. у Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова відбулася наукова конференція на тему: «Історія Великого Жовтня: нові підходи». Було заслухано 3 доповіді: 1) «Нове історичне мислення і проблеми Великого Жовтня» (проф. Академії суспільних наук при ЦК КПРС К. В. Гусев) 2) «Нове у джерелознавстві Великого Жовтня» (д-р іст. наук, зав. сектором Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Г. З. Мухіна); 3) «Нове у висвітленні вироблення політичного курсу на соціалістичну революцію» (д-р іст. наук, проф., зав. каф. історії КПРС природничих факультетів МДУ В. О. Кувшинов) та 3 повідомлення: 1) «До питання про роль суб'єктивного фактора в Жовтневій революції» (д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР В. І. Міллер) 2) «Про деякі фальшиві стереотипи у висвітленні історії Жовтня» (канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії СРСР АН СРСР В. П. Булдаков); 3) «Військова організація при ЦК РСДРП(б) у соціалістичній революції» (канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС О. С. Смольников).

Доповідачі закликали підходити до всіх проблем з позицій нового історичного мислення, яке передбачає плюралізм думок, діалектичне розуміння історичного процесу. Наголошувалося на необхідності відтворення лєнінської історичної концепції Великого Жовтня в усій її повноті, вивчення соціально-економічних та політичних передумов соціалістичної революції в Росії, аргументованого викриття фальсифікацій історії Великого Жовтня, до яких вдається сучасна зарубіжна буржуазна історіографія.

У виступах зазначалося, що треба зайнятися глибоким дослідженням теоретичної діяльності партії в галузі історії Великого Жовтня: вивчати твори не тільки В. І. Леніна, а й Бухаріна, Пятакова, Рикова, Томського та ін., комуністів місцевих парт-організацій. Ленінську думку слід вивчати у розвитку, не захоплюючись надмірним цитуванням, внести уточнення у періодизацію Великого Жовтня (переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, час завершення останньої та ін.) Хоча за 70 років дослідники провели значну роботу по вивченню фактичного ходу подій у 1917 р., необхідно виробити нові оціночні формулювання, уникати завищеності оцінок, зокрема й щодо підго-

товленості мас до соціалістичної революції. При вивченні соціальних настроїв мас не можна орієнтуватися лише на відомості періодичної преси.

Мало хто, навіть серед керівництва РСДРП(б), відразу після приїзду В. І. Леніна в Росію зрозумів його стратегічний курс на переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, але немає підстав оцінювати позицію тих, хто тоді не погоджувався з вождем партії, як опортуністичну чи меншовицьку. Слід пам'ятати, що взагалі в історії часто носії передових ідей спочатку залишаються у меншості. Лютнева революція 1917 р. виявилася складнішою, ніж передбачали учасники революційних подій у 1905 р.: активну участь в ній взяли російська буржуазія і англо-французький капітал. Нам треба глибоко вивчити феномен демократизації після лютого 1917 р., відмовитися від стереотипу монолітної єдності партії, оскільки цього не було у реальній дійсності.

Автори наукових повідомлень у своїх виступах доводили, що події Великого Жовтня не можна до кінця зрозуміти без глибокого вивчення соціальної структури суспільства на 1917 р., включаючи пролетаріат, селянство і експлуататорські класи. За два останні десятиріччя вже вийшло в світ понад 250 праць про непролетарські партії, але ідеї, висловлені в них, ще не стали надбанням масової політичної свідомості.

Вивчаючи передумови Великого Жовтня, слід брати до уваги багатуокладність соціально-економічного ладу Росії, а врахування цього фактора ставить під сумнів цілковиту готовність нашої країни до соціалістичної революції. Класова поляризація у 1917 р. була багатомірною, а не двомірною. Апологетика більшовицьких вождів справді мала місце і розпочалася з періоду Великого Жовтня, але вона виникла об'єктивно — у відповідь на потребу тодішньої масової свідомості. Здійснюючи збройний революційний переворот у 1917 р., більшовики робили ставку на світову революцію і догматично підтримали старий лозунг II Інтернаціоналу про необхідність перетворення імперіалістичної війни у громадянську. Слід відзначити, що труднощі щодо глибокого розуміння проблем Великого Жовтня значною мірою пояснюються відсутністю глибокої розробки загальної теорії революції.

В обговоренні доповідей і повідомлень виступили 23 учасники конференції: з Москви, Ленінграда, Мінська, Горького, Влади-

востока, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Львова. Промовці закликали по-новому, з позицій сьогодення переосмислювати нагромаджений радянською історичною наукою величезний фактаж з історії Великого Жовтня. Потребує вивчення еволюція та рівень політичної свідомості мас, зокрема робітничого класу, ідейно-політична боротьба всередині РСДРП(б) в 1917 р., альтернативність однопартійності, яка склалася після збройного Жовтневого перевороту, тодішні можливості демократизації політичного ладу, формування адміністративно-командної системи тощо. Не слід захоплюватися відшукуванням помилок в ленінських оцінках Великого Жовтня, оскільки його закономірності підтверджені самим життям. Треба сміливіше вступати в дискусії з буржуазними радянологами, пам'ятати й про те, що вся проблема альтернативності нав'язана нам саме ними і в кінцевому підсумку спрямована проти радянської історіографії Великого Жовтня. При розв'язанні всіх питань конкретної історії Великого Жовтня ми не повинні забувати основоположних марксистсько-ленінських методологічних принципів історизму й партійності.

На конференції відзначалося, що історики партії відстають від фахівців громадянської історії у критиці сучасних буржуазних концепцій. Першочергову увагу треба приділити вивченню масових джерел, спиратися на значні досягнення радянської історіографії Великого Жовтня. Нового прочитання потребують ленінські твори. Спори серед промовців викликав термін «політична армія революції»: одні пропонували відмовитися від нього, оскільки його увів до наукового обігу Й. В. Сталін, інші вказували на необхідність названого терміна для максимально повного і гли-

бокого з'ясування перебігу подій у 1917—1918 рр.

Дуже важливою є проблема інтернаціональних та національних завдань, які не можна протиставляти у період підписання Брестського миру. На стратегію більшовицької партії дуже впливав багатонаціональний склад колишньої Російської імперії.

Сталінська концепція історії Великого Жовтня звужувала її лише до подій у Петрограді, затушовувала розбіжності у поглядах В. І. Леніна, з одного боку, та інших членів ЦК, з другого, на збройне повстання.

Великий Жовтень був унікальним явищем і щодо участі в ньому селян: вони піднялися на повстання раніше робітників. Роль координатора селянської боротьби взяла на себе община. У боротьбі селян, яка мала широкий економічний характер (боротьба за землю, за ліс, за хліб для бідноти та ін.), мали місце й політичні елементи, але ми ще погано вивчили селянську революційну творчість (між тим історичний досвід селянської демократії як ніколи раніше корисний селу під час революційної перебудови). Соціалістична революція здійснювалася в інтересах усіх селян, а не лише бідноти. Все трудове селянство виступало союзником пролетаріату. Слід уточнити соціально-економічні критерії відмінності між куркулями, середняками і бідняками.

Підсумовуючи дебати, голова оргкомітету конференції проф. В. О. Кувшинов відзначив, що вони виявили плюралізм думок, прагнення відмовитися від стереотипів, догматизму і стандартів мислення. Було прийнято постанову про періодичність скликання подібних конференцій та видання її матеріалів окремим збірником.

П. М. Тригуб (Миколаїв), О. П. Хаецький (Миколаїв)

Республіканська науково-практична конференція «Актуальні проблеми дослідження біографій пролетарських революціонерів»

В умовах зростання ролі людського фактора у житті радянського суспільства актуальності набуває дослідження діяльності активних представників революційного руху пролетарських мас. Для узагальнення нагромадженого досвіду щодо вивчення біографій цих революціонерів і використання їх у комуністичному вихованні трудящих 12—14 жовтня 1988 р. у Миколаєві була скликана республіканська науково-практична конференція. Її підготували і провели Міністерство народної освіти УРСР, Ін-т історії АН УРСР, Миколаївський обласний комітет Компартії України та Миколаївський педінститут ім. В. Г. Белінського.

В роботі конференції взяли участь науковці з Москви, Києва, Єревана, Кишинє-

ва, Мінська, Риги, Воронежа, Донецька, Дніпропетровська, Запоріжжя, Львова, Миколаєва, Одеси, Ростова-на-Дону, Свердловська, Харкова та інших міст. Вступним словом її відкрив директор Інституту історії АН Української РСР, академік АН Української РСР Ю. Ю. Кондуров.

Прочитані на конференції доповіді та повідомлення відбивали такі чотири напрями досліджень: проблеми марксистсько-ленінської методології, джерелознавства та історіографії дослідження біографій пролетарських революціонерів; робітничі революціонери з 70-х років XIX ст. до 1903 р.; революціонери-більшовики; загальнодослідницькі проблеми створення біографій пролетарських революціонерів.

Питання методології розробки проблематики конференції були висвітлені в доповідях д-ра іст. наук В. Г. Сарбея (Київ), акад. АН Вірменської РСР Г. Б. Гарібджаняна (Єреван), докторів іст. наук А. М. Черненко (Дніпропетровськ) та А. Г. Черних (Миколаїв). Доповідачі проаналізували поняття «пролетарський революціонер», підкресливши, що В. І. Ленін вважав життєписи революціонерів-робітників найкращим читанням для молоді, школою життя і боротьби. В світлі рішень XXVII з'їзду КПРС, XIX партконференції вивчення та популяризація біографій пролетарських революціонерів набуває особливого значення для виховання молоді в дусі великих традицій більшовизму.

Значна увага у виступах учасників конференції приділялася проблемам джерелознавства та історіографії дослідження діяльності революціонерів-робітників. Цим питанням були присвячені доповіді чл.-кор. АН Латв. РСР А. К. Бірона (Рига), докторів іст. наук Ю. І. Кір'янова

(Москва), А. В. Санцевича (Київ), З. В. Першиної (Одеса). Підкреслювалося необхідність розширення джерельної бази вивчення даної проблеми, відкриття, доступу до відповідних фондів державних і партійних архівів.

Чимало доповідей і повідомлень було присвячено діяльності конкретних представників славної когорти пролетарських революціонерів. Особлива увага приділялася маловідомим сторінкам їх біографій. Про революційні, бойові та трудові традиції й перебудову політичного та господарського життя Миколаївської області на конференції виступила секретар Миколаївського обкому Компартії України Г. М. Та зарачева.

Були розроблені та прийняті рекомендації щодо активізації роботи по дослідженню біографій пролетарських революціонерів та їх використанню у виховній роботі. Вчені, які взяли участь у конференції, визнали за доцільне періодичне проведення подібних зустрічей.

О. М. Дзюба (Київ)

Відзначення 350-річчя Кременецької граматики

29—30 листопада 1988 р. у Кременці відбувся науковий симпозіум, присвячений 350-річчю з часу опублікування друкарнею Кременецького братства Граматики — пам'ятки української книжності та освіти. Ініціаторами його проведення виступили Інститут мовознавства АН УРСР, Кременецький краєзнавчий музей та педучилище.

Заснування згідно з королівським привілеєм 1633 р. Кременецького братства, школи та друкарні при ньому йшло в руслі розгортання визвольного руху, одним з виявів якого стала культурно-просвітницька діяльність братства. Кременецька школа, як й інші братські школи України, розраховувалася на всі стани — «дітей шляхетних і міщанських», а друкарня мала задовольняти потреби цієї школи та всього братства. На сьогодні відомі лише три твори, які вийшли з Кременецької братської друкарні, серед них і Граматика 1638 р.

Вступним словом симпозіуму, у якому взяли участь учені з Києва, Львова, місцеві краєзнавці, відкрив директор Кременецького краєзнавчого музею В. А. Бернацький. Про славі культурні традиції та сьогодення краю говорив у своїй промові перший секретар Кременецького райкому партії І. І. Курницький. Кременчани, наголосив доповідач, докладають багато зусиль до збереження пам'яток історії та культури, однак ще є й нерозв'язані проблеми. Одна з них — реставрація будівлі колишнього Кременецького ліцею — пам'ятки архітектури XVIII ст., охорона та упорядкування козацького цвинтаря XVII ст.

Про Кременецьку граматику як пам'ятку українського мовознавства XVII ст. говорив у своїй доповіді зав. сектором Ін-ту мовознавства АН УРСР д-р філол. наук В. В. Німчук. Він відзначив багаті культурні традиції Волині. Так, неподалік Кременця, в Острозі, в останній третині XVI ст. діяла перша на українських землях школа вищого типу, навколо якої об'єднувалися передові громадські та культурні діячі. Появі Кременецької граматики, підкреслив доповідач, передувала велика робота по нормуванню церковнослов'янської мови, здійснена в стінах Львівської та Віленської братських шкіл. Це і перша греко-слов'янська граматика, видана в 1591 р. друкарнею Львівського братства, і Граматика Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р.), і, нарешті, вершина мовознавчої науки того часу — Граматика Мелетія Смотрицького, опублікована друкарнею Віленського братства у 1619 р. Характеризуючи Граматику 1638 р., В. В. Німчук зазначив, що вона ґрунтувалася на попередніх граматиках, але місцем її укладення була Волинь, про що свідчать мовні особливості твору. Автор цього посібника, можливо, Афанасій Пузина, прагнув викласти основний граматичний матеріал чітко і компактно, відійти від канонів грецької мови. Доповідач наголосив на граматичних традиціях Волині і в наступні часи, зокрема нагадав про Почаївські видання граматик 1773 та 1778 рр.

Про взаємозв'язок Кременецької граматики з літературним процесом на Україні того часу розповів у своєму виступі наук. співроб. Ін-ту літератури АН УРСР канд.

філол. наук. М. М. Сулима. Він відзначив, що силабічна система віршування, прийнята у давній українській літературі й зафіксована у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького, знайшла своє відображення і у Граматиці 1638 р. Одночасно її автор одним з перших помітив можливості переходу від силабічної системи до силаботонічної, яка з часом стала переважати у теорії віршування.

Збереглося небагато примірників Кременецької граматики. Один з них знаходиться у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. І. Вернадського. Аналізу цього примірника був присвячений виступ мол. наук. співроб. ЦНБ АН УРСР О. П. Онуфрієнко, яка, зокрема, висловила припущення про належність його в минулому бібліотеці Волинської духовної семінарії. Ст. наук. співроб. Ін-ту мовознавства АН УРСР канд. філол. наук І. П. Чепіга розповіла про багаті традиції книгописання на Волині, зокрема про Пересопницьке євангеліє, перекладене у 1556—1561 рр. на «руську», тобто українську мову. Ця пам'ятка української книжності XVI ст. також зберігається у ЦНБ АН УРСР. Переклад Пересопницького євангелія, яке готується нині Інститутом мовознавства АН УРСР до видання фототипічним способом, був одним із виявів поширення ідей гуманізму та реформації на українських землях.

Кременецькі писемні пам'ятки XVI — першої половини XVII ст. як джерело для вивчення ономастики проаналізувала ст. наук. співроб. Ін-ту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) канд. філол. наук Р. Й. Керста. Пов'язані своїм походженням з Кременцем ділові документи, багато з яких у процесі підготовки Інститутом суспільних наук АН УРСР словника української мови XVI — першої половини XVII ст. вперше вводяться в науковий обіг, дають можливість простежити генеалогію волинської шляхти, походження прізвищ кременецьких міщан, етнічний склад населення міста, міграційні процеси, топонімію і мікротопонімію Кременця та його околиць.

Про стародруки, що зберігаються у Державному архіві Волинської області та Луцькому краєзнавчому музеї, розповідав ст. архівіст В. Є. Рожко (м. Луцьк). Серед збірки архіву, яка налічує близько 340 стародруків, переважну більшість становлять західноєвропейські видання XVI—XVIII ст. латинською мовою — богословські, філософські, природничі, музичні твори та ін. У збірці краєзнавчого музею знаходяться київський «Апостол» Спиридона Соболя (1630 р.), львівське «Євангеліє» Михайла Сльозки (1638 р.) та ряд інших вітчизняних видань XVII—XVIII ст.

Ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР канд. іст. наук О. М. Дзюба наголосила на збереженні братськими школами давньоруських культурних традицій. Відзначення 350-річчя Кременецької граматики збіглося з іншою видатною подією в культурному житті країни — 1000-літтям літописної згадки про заснування князем Володимиром Святославичем першої школи в Києві. Вивчення у давньоруських школах церковнослов'янської мови як літературної та конфесійної, а також грецької зумовило характер освіти на східнослов'янських землях упродовж віків. Ця традиція збереглася й у братських школах України кінця XVI — початку XVII ст. Для підвищення рівня цих шкіл в них запроваджувалося вивчення латинської, польської мов, предметів «семи вільних наук» — граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. Збереження традицій та засвоєння досвіду польських та західноєвропейських шкіл сприяло появі нового типу школи — «греко-слов'яно-латинської», яка відповідала перехідному періоду від середньовіччя до нового часу.

Традиції давньоруської літератури в українській агіографії XVII ст. розкрила на прикладі життя Володимира Святославича, опублікованого типографом Унівського монастиря Симеоном Ставницьким (1670 р.), наук. співроб. Ін-ту літератури АН УРСР канд. філол. наук Г. І. Павленко. Значний інтерес, виявлений до давньої історії укладачем життя, не виключено Феодосієм Сафоновичем, є, на її думку, одним із свідчень зростання самосвідомості українського народу в боротьбі за національне визволення.

Наук. співроб. Кременецького краєзнавчого музею Г. І. Чернихівський, нагадавши у своєму виступі ще одну ювілейну дату — 550-річчя з часу надання Кременцю магдебурзького права, відзначив роль міста в економічному та культурному розвитку України XVI—XVIII ст., торкнувся також питань, пов'язаних з топонімією Кременця, визначенням місця знаходження Богоявленського братського монастиря, школи та друкарні при ньому.

На завершення присутні мали можливість побачити слайди з визначними пам'ятками малярських центрів Волині та послухати розповідь про них мистецтвознавця В. С. Александровича (м. Львів).

Учасники конференції вирішили порушити перед директивними органами клопотання про встановлення на будинку середньої школи № 1, де ймовірно знаходилася Кременецька братська друкарня, меморіальної дошки.

М. П. Ковальський (Дніпропетровськ),
П. М. Кулаківський (Дніпропетровськ)

Перші наукові читання в пам'ять професора Д. Л. Похилевича

22—23 листопада минулого року за ініціативою Інституту славістичних досліджень, який нещодавно створений при Львівському державному університеті на базі кафедри історії південних та західних слов'ян, проведено перші наукові читання, присвячені пам'яті видатного радянського історика, спеціаліста в галузі аграрної історії Литви, Білорусії та України XVI—XVIII ст., д-ра іст. наук, проф., засновника цієї кафедри Дмитра Леонідовича Похилевича (1897—1974). Вони мали тематичну назву — «Проблеми історії народів Центральної і Східної Європи в добу розвинутого і пізнього феодалізму». В них узяли участь шанувальники творчості вченого, його учні, науковці Москви, Ленінграда, Мінська, Києва, Дніпропетровська, Львова, а також представник Люблінського університету д-р Р. Шигел.

На двох засіданнях було заслухано 10 доповідей та 7 повідомлень. Інтерес становив виступ канд. іст. наук А. М. Козій (Львів), присвячений життєвому шляху та науковій творчості Д. Л. Похилевича. Окремі напрями та аспекти його досліджень (а саме: аграрна історія Східної Європи) розглянув д-р іст. наук В. І. Мелешко (Мінськ). Феодальна Польща в науковій спадщині вченого — тема доповіді канд. іст. наук Т. П. Брянцевої (Київ). Про структуру джерельної бази праць Д. Л. Похилевича з аграрної історії країн Східної Європи розповів д-р іст. наук М. П. Ковальський (Дніпропетровськ). Особливий резонанс мала доповідь зав. кафедрою історії південних та західних слов'ян Львівського університету канд. іст. наук М. Г. Крикуна про невидану монографію Д. Л. Похилевича «Нариси з історії селян України, Білорусії та Литви другої половини XIV — першої половини XVI ст.» Він підкреслив, що ця праця й зараз, через 15 років після написання, зберегла своє наукове значення. Тому її видання було б великим внеском у радянську історіографію.

Різні проблеми історії Східної Європи доби розвинутого феодалізму зацікавили учасників читань. Про необхідність нового

погляду на антиреформатський рух та його форми у Речі Посполитій після Брестської унії говорив у своїй доповіді канд. іст. наук М. В. Дмитрієв (Москва). Це ж стосується, як підкреслив д-р іст. наук В. О. Якубський (Ленінград), й генезису капіталізму в Центральній Європі. Він розглянув цей процес як поступовий, що тривав кілька століть (а не десятиліть, як це явище, переважно, трактується в радянській історіографії).

«Занепад незалежності полабського слов'янства у світлі найновішої німецької і польської літератури» — тема доповіді, підготовленої проф. Люблінського університету К. Мислінським. Динаміку урбанізації держав Центрально-Східної Європи в XII—XVII ст. розглянув д-р Р. Шигел (ПНР). Доповідач дав своє визначення середньовічного міста. У виступі д-ра іст. наук В. Ф. Інкіна (Львів) ідеться про розвиток ряду інститутів руського права в галицькій звичаєвій і юридичній практиці XVI—XVII ст.

На читаннях було заслухано й інші цікаві повідомлення. Зокрема, про роль Львова у левантійській торгівлі XVI — першій половині XVII ст. розповів В. П. Кривонос (Львів), а про діяльність шотландських купців на території Руського воєводства у XVI — першій половині XVII ст. — Р. В. Шиян (Львів). Питання еволюції аграрних відносин у Холмській землі в XVI—XVII ст. та розвитку феодального землеволодіння на Правобережній Україні в XVII ст. (за даними Волинської метрики) відповідно висвітлили канд. іст. наук А. М. Козій (Львів) та П. М. Кулаківський (Дніпропетровськ). У повідомленні Р. М. Шуста (Львів) було дано оцінку польським монетам з нумізматичної колекції Львівського університету. А. Є. Заяць (Львів) охарактеризував розвиток волинських пехів у XVI—XVII ст.

Учасники читань звернулися до колективу Інституту історії АН БРСР з пропозицією видати рукопис згаданої вище монографії Д. Л. Похилевича. Було також визнано за необхідне проводити аналогічні читання через кожні три роки.

Ю. А. Пінчук (Київ)

Захист докторської дисертації Ф. Г. Турченком

25 листопада 1988 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою історії СРСР

та УРСР Запорізького держуніверситету Ф. Г. Турченком на тему «Ліквідація експлуататорських класів на Україні в роки соціалістичної революції та громадянської війни». Провідна організація (Донецький

державний університет), офіційні опоненти — член-кореспондент АН УРСР, д-р іст. наук, проф. І. Ф. Курас (Інститут історії партії при ЦК Компартії України), д-р іст. наук, проф. А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР), д-р іст. наук, проф. О. О. Кучер (Харківський державний університет), а також неофіційні опоненти — д-р іст. наук, проф. А. К. Мартиненко і д-р іст. наук, проф. С. В. Кульчицький дали належну оцінку дисертації. В ній автор розглянув політичні й соціально-економічні процеси, які в комплексі привели до ліквідації класів поміщиків і капіталістів, зробивши свій вклад

у вивчення ряду важливих аспектів перетворення соціально-класової структури України в перші роки Радянської влади. На засіданні відбулася жвава дискусія з приводу висловлених зауважень щодо змісту дисертації.

На автореферат дисертації надійшло 4 відгуки від кафедр навчальних закладів Києва, Сімферополя, Дніпропетровська, Миколаєва.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Ф. Г. Турченку вченого ступеня доктора історичних наук.

О. Д. Горбул (Київ)

Вшанування доктора історичних наук, професора М. Я. Варшавчика у зв'язку з його 70-річчям

20 грудня 1988 р. колектив Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відзначив 70-річний ювілей засл. діяча науки УРСР, д-ра іст. наук, проф. кафедри історії КПРС Марка Якимовича Варшавчика. Від імені дирекції ІПК ювіляра привітав заст. директора д-р економ. наук, проф. А. І. Кредісов. Про життєвий і творчий шлях М. Я. Варшавчика розповів засл. діяч науки УРСР, д-р іст. наук, проф. П. М. Шморгун.

Марк Якимович Варшавчик народився 17 грудня 1918 р. в м. Смілі на Черкащині в сім'ї службовця. Після закінчення десятирічки він навчався на історичному факультеті Київського університету, одержуючи іменну стипендію. Ще будучи студентом, почав публікувати статті з історії революційного руху в Києві. В лютому 1941 р. Марк Якимович вступив у партію. Останній державний іспит він склав на другий день війни й добровільно пішов на фронт. Воював у кавалерії, пройшов неймовірно тяжкими шляхами відступу до Сталінграда, а закінчив війну на Ельбі. Після демобілізації працював у Центральному державному історичному архіві УРСР, потім у Київському педагогічному інституті. В 1948 р. захистив кандидатську дисертацію з історії бойових з'єднань кінноти. У 1957 р. Марк Якимович повернувся в університет й до цього часу безперервно працює там — спочатку доцентом, а потім професором кафедри історії КПРС ІПК при КДУ. В 1970 р. він захистив докторську дисертацію з джерелознавства історії КПРС.

Праці М. Я. Варшавчика широко відомі в країні, вони видавалися у Києві, Москві, соціалістичних країнах. Основне місце серед них займають ті, що присвячені складним проблемам методології та джерелознавства історії КПРС. Цим питанням при-

свячено цілий ряд статей ювіляра в союзних та республіканських журналах, академічних збірниках. За навчальним посібником «Источниковедение истории КПСС» (М., 1973), створеним М. Я. Варшавчиком, навчаються студенти університетів та педінститутів. Широкого визнання дістала ґрунтовна монографія Марка Якимовича «Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика», яка вийшла у видавництві Київського держуніверситету до 150-річчя КДУ. Готується до друку новий підручник «Источниковедение истории КПСС» для студентів університетів.

Посиленню уваги вчених до проблем джерелознавства та методології історико-партійної науки сприяли дві статті М. Я. Варшавчика, якими він започаткував всеозні дискусії на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» (1962 та 1976 рр.) На піднесення науково-методологічного рівня історико-партійних досліджень спрямована книга «О научных основах изучения истории КПСС», видана у співавторстві з Л. М. Спіріним в 1978 р.

Наукову діяльність М. Я. Варшавчик поєднує з великою педагогічною роботою. Глибокі знання, педагогічна майстерність, висока загальна культура, різнобічна освіченість забезпечили популярність його лекцій серед студентів та слухачів ІПК. Великий інтерес викликають численні праці Марка Якимовича з методики викладання суспільних наук. На сторінках «Українського історичного журналу» в 1988 р. було опубліковано дві його методичні статті на допомогу викладачам вузівського курсу з історії партії. Він член авторського колективу «История КПСС. Курс лекцій», що вийшов у видавництві Київського університету в 1989 р. Учений щедро ділиться своїми знаннями й досвідом з молодими науковцями, він підготував понад 30 докторів і кандидатів історичних наук.

Життєвий і творчий шлях Марка Якимо-

вича відзначений багатьма нагородами. Серед них чотири бойових ордени, багато медалей, почесне звання заслуженого діяча науки УРСР, диплом лауреата першого конкурсу на звання кращого викладача вузів республіки.

Вітаючи професора М. Я. Варшавчика з ювілеєм, його колеги, товариші, учні щиро бажали йому доброго здоров'я і нових творчих звершень. На адресу ювіляра надійшли поздоровлення від Інституту історії партії при ЦК Компартії України і Ре-

спубліканської координаційної ради в галузі історії КПРС й партійного будівництва, кафедр історії КПРС АСН при ЦК КПРС, Ростовського університету, багатьох інших вузів і наукових установ.

Відповідаючи на поздоровлення, М. Я. Варшавчик висловив глибоку вдячність присутнім за високу оцінку його наукової й педагогічної діяльності і пообіцяв докласти всіх зусиль для розвитку історико-партійної науки й підготовки педагогічних кадрів.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Курсом обновления социализма

Шевченко В. С. На принципах социалистического народовластия 3

К 175-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко

Сергеенко Г. Я. Тарас Григорьевич Шевченко — революционный демократ, мыслитель, борец 13

Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко и А. М. Лазаревский 26

* * *

Мельниченко В. Е. Х. Г. Раковский и государственные отношения Советской Украины с Советской Россией (1919—1920 гг.) 34

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

Лозицкий В. С. Политика украинизации в 20—30-х годах: история, проблемы, уроки 46

Вопросы отечественной истории в зарубежной историографии

Горак В. С. Критика буржуазных трактовок роли трудящегося крестьянства Украины в борьбе за победу Октябрьской революции и защиту ее завоеваний (1917—1920 гг.) 55

* * *

Гошуляк И. Л. 70-летие III съезда КП(б)У 67

Король И. Ф. (*Ужгород*). Солидарность коммунистов Страны Советов и Венгрии в революционной борьбе (1918—1919 гг.) 76

Трибуна молодого автора

Кравченко П. Н. (*Винница*). Из опыта партийного руководства интернационалистским воспитанием тружеников новостроек Украины (1928—1937 гг.) 84

Русина Е. В. Из истории вхождения Чернигово-Сиверщины в состав России 91

Копылов С. А. (*Каменец-Подольский*). Рабочий молодежный союз Болгарии в борьбе против «левой» оппозиции (1944—1947 гг.) 100

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Гайдуков Л. Ф. Тема 10. XXVII съезд КПСС — съезд стратегических решений. Курс на ускорение социально-экономического развития страны, укрепление мира на земле. Принятие новой редакции Программы КПСС 105

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Замковой В. П. Страницы биографии Андрея Хвыли 115

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Котляр Н. Ф. Иларион, Никон, Нестор 122

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

Е. Б. Бош 133

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Широков А. И., Найман А. Я. Из истории народного движения за трезвость . . . 136

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Фрис В. Я. (*Львов*). 425-летие напечатания первой российской книги . . . 145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Пономаренко Г. Я. (*Донецк*), Беспалов Н. Е. (*Донецк*). Г. П. Ерхов. О принципах партийного труда. Действенность партийных поручений: опыт и проблемы . . . 148

Байраковский А. И. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941—1945 . . . 150

Горпинюк И. Д. (*Днепропетровск*), Проценко П. И. (*Днепропетровск*). В. М. Даниленко. Сотрудничество СФРЮ со странами — членами СЭВ . . . 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Григорович В. Г. Всесоюзная научная конференция «История Великого Октября: новые подходы» . . . 153

Тригуб П. Н. (*Николаев*), Хаецкий А. П. (*Николаев*). Республиканская научно-практическая конференция «Актуальные проблемы исследования биографий пролетарских революционеров» . . . 154

Дзюба Е. Н. Ознаменование 350-летия Кременецкой грамматики . . . 155

Ковальский Н. П. (*Днепропетровск*), Кулаковский П. Н. (*Днепропетровск*). Первые научные чтения в память профессора Д. Л. Похилевича . . . 157

Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации Ф. Г. Турченко . . . 157

Горбул А. Д. Чествование доктора исторических наук, профессора М. А. Варшавчика в связи с его 70-летием . . . 158